İSLÂMİYET VE TÜRKLER

Prof. Dr. HAKKI DURSUN YILDIZ

İSLÂMİYET VE TÜRKLER

PROF. DR. HAKKI DURSUN YILDIZ

Yayın No: 55
Tarih: 19
İslâmiyet ve Türkler / Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız

Genel Yayın Yönetmeni / Ahmet İzci
Editör / Dr. Gültekin Yıldız
İç Tasarım / Çelebi Şenel
Kapak / Yunus Karaaslan
Baskı - Cilt / Çalış Ofset
Davutpaşa Cad. Yılanlı Ayazma Sk.
No. 8 Topkapı-İstanbul Tel: 0212 482 11 04

1. Baskı / 1976
2. Baskı / 1980
3. Baskı / 2000
4. Baskı / Nisan 2011

İstanbul, Nisan 2011

ISBN: 978-9944-978-78-1
T. C. Kültür Bakanlığı Sertifika No:14111

© İlgi Kültür Sanat Yayıncılık 2011

İlgi Kültür Sanat Yayıncılık
Çatalçeşme Sokak. No: 27/10
Cağaloğlu / İSTANBUL
Tel: 0212 526 39 75
Belgegeçer: 0212 526 39 76
www.ilgiyayinevi.com
ilgiyayinevi@gmail.com

İSLÂMİYET VE TÜRKLER

PROF. DR. HAKKI DURSUN YILDIZ

4. BASKI

ilgi kültür sanat

Prof. Dr. Hakkı Dursun YILDIZ

1937 yılında Artvin'in Şavşat kazası Karaağaç (Verhunal) köyünde doğdu. İlk öğrenimi 1951 yılında köyünde, orta öğrenimini 1954 yılında Şavşat'ta ve lise öğrenimini 1957 yılında Artvin'de tamamladıktan sonra İstanbul'a gelerek İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nü kaydoldu. Lisans öğrenimini 1961 yılında tamamladı ve aynı yıl mezkur fakültenin Ortaçağ Tarihi Kürsüsü'ne asistan oldu. Merhum Prof. Dr. Fikret Işıltan'ın nezaretinde hazırladığı "Halife Mutasım Devrinde Abbasî İmparatorluğu" adlı teziyle 1966 yılında doktor ünvanını aldı. Yedek subay olarak iki sene süreyle yaptığı askerlik hizmetini müteakiben, Fransız hükûmetinin bursiyeri olarak 30 Haziran 1969-30 Haziran 1970 tarihleri arasında Fransa'da Lyon ve Aix-en-Provence şehirlerinde ilmî araştırmalarda bulundu. "Samerra Devri'nin Sonuna Kadar İslâm Devleti'nde Türkler" adlı çalışması ile 1972 yılında doçent; "Azerbaycan'da hüküm sürmüş bir Türk hanedanı: Sac Oğulları" adlı takdim teziyle 1979 yılında profesör oldu. 1977 yılında Almanya'nın Giessen şehrinde lisan eğitimi gördü ve ilmî faaliyetlerde bulundu. 31 Ağustos 1982 tarihinde, yeni kurulan Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'ne kurucu dekan olarak tayin edildi. Tam on yıl yürüttüğü dekanlık vazifesinden sonra, Ağustos 1992'de aynı üniversitenin rektörülüğüne seçildi. Ancak kısa bir süre sonra, 23 Ekim 1992'de, vefât etti.

Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız, 1961- 1992 arası sürdürüğü hocalık hayatında, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi ve Marmara Üni. Fen-Edebiyat Fakültesi'nde lisans ve lisansüstü seviyede İslâm Tarihi, İslâm Medeniyeti Tarihi, Ortaçağ Tarihi Bibliyografyası, İslâm Tarihi'nin Kaynakları, İslam Devlet Teşkilatı, İslam Devleti'nde İlmî Hayat ve Osmanlıca dersleri okuttu. Asil üyesi de bulunduğu Türk Tarih Kurumu'nun 1983-1992 tarihleri arasında yürütme kurulu üyeliğini yaptı. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün asil üyeliğinin yanısıra, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı'nda mütevelli heyeti başkan yardımcılığı (1986-1992), Türk-Arap İncelemeleri Vakfı'nda mütevelli heyeti üyeliği ve başkan yardımcılığı ve merhume Emel Esin'in vasiyeti üzerine kurulan Tek-Esin Vakfı'nda Mart 1990'dan itibaren vakıf müdürlüğü görevlerini yürüttü. TDV İslâm Ansiklopedisi'ni çıkaran akademik kad-

ronun içinde yer aldı ve ansiklopedinin merkez ilim heyeti üyeliği ile İslâm Tarihi ve Medeniyet İlim Dalı başkanlığını vefâtına dek sürdürdü.

Merhum Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız, ilk baskısı 1976 yılında çıkan ve aynı sene Türk Milli Kültür Vakfı Armağanı'na lâyık görülen İslâmiyet ve Türkler adlı kitabının yanısıra, ihtisas sahası olan İslâm tarihinin Emevî ve Abbâsî devirleri ile çeşitli Türk topluluklarının İslâmiyet'i kabulü ve mezkûr saltanatlar devrindeki hizmetleri gibi konularda yoğunlaşan birçok makale, Meydan Larousse, MEB İslâm Ansiklopedisi ve TDV İslâm Ansiklopedi'sinde çok sayıda madde ve kolektif kitaplarda bölümler kaleme aldı. Ayrıca Türkçe İslâm tarihi literatüründe büyük bir boşluğu dolduran 14 ciltlik "Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi" (İstanbul 1986–1989) isimli telif ve tercüme kolektif çalışmanın ilmî müşavir ve redaktörlüğünü üstlendi. Telif çalışmaları ve bildirilerinin yanısıra meşhur müsteşrikler Bernard Lewis (Tarihte Araplar, ilk baskı: 1979) ve Barthold'dan (Türkistan, ilk baskı: 1981) çeviriler yaptı ve yayına hazırladı. Vefâtından kısa bir süre önce derlediği ve TTK yayınları arasında çıkan 150. Yılında Tanzimat (Ankara 1991) adlı kolektif çalışma da, bu sahadaki literatür içinde muteber bir yere sahiptir. İslâm tarihi ve Ortaçağ Türk tarihi üzerine yaptığı bu çalışmaların yanısıra, ülkenin kültür ve eğitim meseleleri hakkında da akademik dergi ve günlük gazetelerde yayınlanmış yazıları ve ilgili kurumlarca düzenlenmiş toplantılarda sunulmuş bildirileri mevcuttur. İlmî makaleleri, ansiklopedi maddeleri, akademik bildirileri ve kitap tanıtımlarının tamamına yakını toplu olarak basılmıştır (Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız, Makaleler, 1-3, yay. haz. E. Semih Yalçın- Selçuk Duman, Berikan Yayınevi, Ankara 2007).

Anacığımın aziz hatırasına

İÇİNDEKİLER

DÖRDÜNCÜ BASKIYA TAKDİM 13
ÖNSÖZ 17

GİRİŞ

KAYNAKLAR HAKKINDA İZAHLAR 25
1 — Umumî İslâm tarihleri 25
2 — Şehir tarihleri ve coğrafî eserler 29
3 — Diğer Kaynaklar 30

I. BÖLÜM

TÜRKLER'İN ARABLAR İLE MÜCADELELERİ 33
A — Peygamber ve ilk halifeler devri 35
1 — Peygamber'den önce Türk-Arab münasebetleri 35
2 — Peygamber ve Türkler 37
3 — İlk fetihler esnasında Türk-Arab münasebetleri 39
B — Emevîler devri 43
1 — Emevî hanedanının ilk yıllarındaTürk-Arab mücadeleleri 43
2 — Kuteybe b. Müslim'in fetihleri 47
3 — Kuteybe'den sonra Türk-Arab mücadeleleri 54
4 — Arab-Hazar mücadeleleri 60
C — Abbâsîler devri 68
1 — Batı Türkistan'da Türk-Arab münasebetleri 68
2 — Abbâsîler'in Hazarlar ile mücadeleleri 76

II. BÖLÜM

TÜRKLER'İN İSLÂM DEVLETİ HİZMETİNE GİRMELERİ 81
A — Emevîler devrinde İslâm devleti hizmetinde Türkler 83
B — Abbâsîler devrinde İslâm devleti hizmetinde Türkler 88
1 — Abbâsî devletinin umumî karakteri 88
2 — Abbâsî ihtilâlinde Türkler 90
3 — İlk Abbâsî halifeleri devrinde İslâm devleti hizmetinde Türkler 94
4 — Sugur ve Avâsım bölgelerinde Türkler 97
5 — Halife Me'mûn devrinde Abbâsî İmparatorluğunda Türkler 102
6 — Mu'tasım'ın halife olmasında Türkler'in rolü 111
7 — Halife Mı'tasım ve Türkler 119
8 — Sâmerrâ'nm kurulmasında Türkler'in rolü 122
9 — Abbâsî ordıtsundaki Türkler'in menşei 124

III. BÖLÜM

İSLÂM DEVLETİNDE TÜRKLER'İN SİYASÎ FAALİYETLERİ... 131
A —Halife Mu'tasım devrinde Türkler'in siyasî faaliyetleri 133
1 — Abbâs b. Me'mûn'un isyan teşebbüsü ve Türkler 134
2 — Afşın'ın mahkemesi ve ölümü 135
B — Vâsık devrinde Türkler'in siyasî faaliyetleri 150
C — Mütevekkil devrinde Türkler'in siyasî faaliyetleri 151
1— Mütevekkil'in halife olmasında Türkler'in rolü 151
2— Mütevekkil'in Türkler'e karşı tutumu 152
3 — Mütevekkil'in öldürülmesi 156
D — Muntasır devrinde Türkler'in siyasî faaliyetleri 159
E — Müsta'în devrinde Türkler'in siyasî faaliyetleri 161
1 — Müsta'în'in halife olmasında Türkler'in rolü 161
2 — Bağdad ve Sâmerrâ'da meydana gelen karışıklıklar 162
3 — Mu'tezz'in Sâmerrâ'da halife ilân edilmesi ve dahilî harp 164
F — Mu'tezz devrinde Türkler'in siyasî faaliyetleri 168
1 — Halife Mu'tezz'in Türkler'e karşı tutumu 168
2 — Türkler ile Megaribe arasındaki çatışmalar 170
3 — Türkler ve Tâhirîler 171
4 — Vasîf ve Boga el-Sagîr'in öldürülmeleri 172
5 — Mu'tezz'in hal'i ve ölümü 173

G — Mühtedî devrinde Türkler'in siyasî faaliyetleri.....175
1 — Mühtedî'nin halife olması 175
2 — Mühtedî'nin Türklerce karşı tutumu ve hal'i 176
H — Mu'temid devrinde Türkler'in siyasî faaliyetleri 179

IV. BÖLÜM
İSLÂM DEVLETİNDE TÜRKLER'İN ASKERÎ FAALİYETLERİ.....183
A—Bizans gazâlarında Türkler.....185
1 — Amorion seferinde Türkler.....186
2 — Amorion seferinden sonra yapılan Bizans gazâlarında Türkler 189
3 — Yâzmân'ın Bizans gazâları.....193
B — İç karışıklıkların bastırılmasında Türkler.....196
1 — Bâbek isyanının bastırılmasında Türkler.....196
2 — Boga el-Kebîr'in Hicaz ve Yemâme bölgelerindeki isyanları bastırması 203
3 — Azerbaycan ve Ermeniye bölgelerindeki isyanların bastırılmasında Türkler.....206
4 — Muhtelif mevziî isyanların bastırılmasında Türkler 210
5 — Saffârîler ve Zencîler'e karşı yapılan savaşlarda Türkler.....215

V. BÖLÜM
İSLÂM DEVLETİNDE TÜRKLER'İN İDARÎ FAALİYETLERİ ...221
İslâm Devletinde Türkler'in İdarî Faaliyetleri 223
A—Taşra teşkilâtında Türkler.....226
1 — Mısır Valileri 226
2 — Suriye ve Sugur valileri 230
3 — Doğu eyâletleri valileri.....234
B — Merkez teşkilâtında Türkler.....238
1 — Vezirler.....238
2 — Hâcipler 242

NETİCE 245
BİBLİYOGRAFYA VE KISALTMALAR 251
DİZİN 265

DÖRDÜNCÜ BASKIYA TAKDİM

Elinizdeki kitap, merhum Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız'ın 1976 yılında yayınlanmış *İslâmiyet ve Türkler* adlı eserinin dördüncü baskısıdır. Önceki üç baskının ilk ikisi müellif hayattayken yapılmış, üçüncü baskı ise vefâtından sonra gerçekleştirilmiştir. Üçüncü baskıda yayıncısının tasarrufuyla yapılan bazı dizgi değişiklikleri müstesna, ilk üç baskı muhteva ve dil itibariyle birbirinin aynıdır.

Müellifin vefâtından sonra yapılan bu ikinci baskıda da, elbette kitabın metni, üslûbu ve dilinde herhangi bir değişikliğe gidilmemiştir. Ancak, ilk baskıdan bu yana geçen 35 sene içerisinde yazılı Türkçe'nin imlâsında görülen yenilikler dikkate alınmış, okuma kolaylığı açısından şahıs ve yer isimleri dışındaki kelimelerin yazılışında ^ ve ‘ işaretlerinin büyük bir kısmı kaldırılmıştır. Kitabın giriş ve bibliyografya kısımlarında daha önceki baskılarda kullanılan transkripsiyon alfabesine mahsus işaretlere bu baskıda yer verilmemiş, sadece Arapça isimlerin orijinalinin anlaşılması için seslî harfler üzerine ^ ilâvesi yapılmıştır. Merhum müellifin yazılı Türkçe'nin dünden bugüne muhafazası hususundaki hassasiyeti dikkate alınarak, metnin bugünkü okuyucuya belki biraz eski gözükecek dil ve üslûbuna müdahele edilmemiş, sadece artık yazı dilinde dahi kullanılmayan birkaç kelimenin yerine bugünkü karşılıkları yerleştirilmiştir.

İlk iki baskıdan farklı olarak üçüncü baskıda, kitabın "Giriş" kısmında yer alan "Bibliyografya" faslı buradan çıkartılarak metnin sonuna koyulmuştu. Bu baskıda da aynı yola baş-

vuruldu. Gerek bibliyografyada gerekse sayfa altlarında bulunan dipnotlarda yer alan makale ve kitapların künyelerinin veriliş şeklinde de, halihazırda Türkiye'deki akademik tarih araştırmalarında ağırlıklı olarak kullanılan atıf yapma tekniğine uygun olarak bazı küçük değişikliklere gidildi. İlk iki baskıda normal dizilen, üçüncü baskıda ise yayıncısının tasarrufuyla koyu olarak dizilmiş kaynak alıntıları, günümüzde geçerli olan şekil dikkate alınarak italik olarak belirtildi. Son olarak, kitabın ilk baskısında mevcut olup diğer baskılarında da devam ettirildiği fark edilen bazı dizgi hataları tashih edilerek elinizdeki baskının mümkün mertebe kusursuz olmasına çalışıldı.

Türkler'in İslâmiyet'i kabulü ve Türk kökenli savaşçıların Emevî ve Abbâsî saltanatları sırasında üstlendikleri askerî, idarî ve siyasî rol hakkında Türkçe ilk monografik araştırma olan İslâmiyet ve Türkler'in yayınlaşından bu yana geçen sürede, bu konular üzerinde araştırmalar yapan yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından bir mikdar makale ve kitaplar yayınlanmıştır. Pek çoğu Merhum Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız'ın 1992'deki vefâtından sonra gerçekleşen bu yayınları müellifin görme ve metninde yeni değerlendirmelere gitme imkânı mevcut olmamıştır. Kezâ kitabın ilk baskısından bu yana geçen 35 sene içerisinde gerek Türkiye gerekse dünyadaki tarihçilik anlayışlarında yeni yaklaşımların ortaya çıktığı, filolojik yönelimli siyasî ve askerî tarih araştırmalarının tarih yazıcılığındaki hâkim yerini kaybettiği de belirtilmelidir. Bununla beraber, önceki dönemin sabır ve ihtimam gerektiren klasik tarihçilik ürünü eserlerinin günümüz tarihçiliği açısından halen bir zemin oluşturduğu ve her metin gibi telif ediliş tarihleri dikkate alınmak şartıyla dikkatten uzak bırakılmaması gerektiği de açıktır.

Türkiye'deki akademik tarihçiliğin neşv ü nemâ bulduğu İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nün ikinci devir talebe ve hocalarından biri olan merhum Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız'ın elinizdeki eserinin de bu kabilden

öncü çalışmalarından biri olduğu kanaatindeyiz. Esas olarak devrin Arapça ağırlıklı tarihî kaynaklarına dayanan ve Türk ve İslâm tarihlerinin başına musallat edilmiş iki büyük gaileden, yani hissî ve tarafgîr bir milliyetçilik ile yabancı ve yerli oryantalizmden, mümkün mertebe sakınmaya çalışan müellifin bu kitabının erken İslâm tarihi, Ortaçağ Türk tarihi ve harp tarihi araştırmacıları ile meraklılarına bir nebze olsun ışık tutmasını umarız.

Bu vesileyle merhum Hakkı Dursun Yıldız'ı hürmet ve rahmetle yâd ederken, İslâmiyet ve Türkler'in dördüncü baskısının yapılmasına aracılık eden değerli dostum Gökhan Yılmaz ve kitabın en iyi şekilde yayınlanması için çaba sarfeden İlgi Kültür Sanat Yayıncılık genel yayın yönetmeni Ahmet İzci beye teşekkürü bir borç bilirim.

Dr. Gültekin YILDIZ

ÖNSÖZ

Milletlerin hayatında yeni bir dinin kabulünün, inanış, düşünüş ve yaşayış gibi çeşitli bakımlardan meydana getirdiği değişiklik hâlâ ehemmiyetini korumaktadır. Böyle bir değişiklikle milletlerin, varlıklarını koruduğu, yeni bir hızla ileri bir seviyeye eriştiği yahut bünyelerinin sarsıldığı, hatta millî benliklerini kaybettikleri hakkında tarihteki misâller göz önüne getirilecek olursa, bu gibi bir hadisenin milletlerin mukadderatı üzerinde ne derece tesirli olduğu açıkça görülür. Din değiştirmenin millet hayatında meydana getirdiği değişiklikleri millî tarihimizde bütün inceliğiyle görmemiz mümkündür. Türkler, tarihleri boyunca gerek Türkistan'da ve gerekse yayıldıkları çeşitli ülkelerde Budizm, Maniheizm, Musevîlik ve Hıristiyanlık gibi dinleri kabul etmişlerdir. Ancak bu dinleri kabul kısmen olmuş ve büyük kitle millî dinlerini muhafaza etmiştir. Türkler'in kısmen de olsa kabul ettikleri bu dinlerin prensipleri onların millî bünyelerine uymaması sebebiyle kısa zamanda bu dinleri kabul eden Türk boyları millî kültürlerini kaybetmeğe mahkum olmuşlardır. Göktürk hakanı Bilge Kağan'ın, veziri Tonyukuk'tan bir budist mabedinin yapılmasını istediği zaman büyük vezirin ona verdiği "*Savaşı ve hayvan kesmeği yasaklayan ve miskinlik telkin eden bir dinin kabulü Türkler için bir felâket olur*" cevabı bu hususu bütün açıklığıyla ortaya koymaktadır. Tonyukuk'un bu veciz sözlerinin bir kehânet olmadığını tarih göstermektedir. Musevîliği kabul etmiş olan Hazarlar'ın, Hıristiyanlığı benimsemiş olan Macar ve Bulgarlar'ın bugün için Türklüklerinden

artık bahsedilememektedir. Bunların aksine, İslâmiyet'in kabulü Türkler'e yeni bir ruh ve kuvvet vermiş, Asya steplerinden Avrupa içlerine kadar uzanan büyük ve uzun ömürlü imparatorlukların kurulup yaşamasında başlıca sebeplerden birisi olmuştur. Bundan daha önemlisi, İslâmîyet'in ortaya koyduğu prensiplerin millî bünyelerine uyması sebebiyle Türkler varlıklarını koruyabilmişlerdir. İslâm dinini kabul etmiş olan Türk boylarından hiç birisi, biraz önce zikrettiğimiz misâllerde olduğu gibi, millî varlıklarını kaybetmemişlerdir. Bu bakımdan Türkler'in İslâm dinine toptan girişleri, diğer din ve medeniyetlere intisablarından farklı olarak doğurduğu büyük ve müsbet neticeler itibariyle yalnız Türk ve İslâm tarihinin bir dönüm noktasını teşkil etmekle kalmaz, dünya tarihinin de en büyük hadiselerinden biri sayılacak bir ehemmiyet taşır.

Türkler, İslâmiyetle daha ilk fetihler sırasında temasa geçmelerine rağmen, ancak üç asır kadar sonra X. asrın ortalarında büyük kitleler halinde bu dini kabul etmişler ve kısa zaman sonra İslâm dini Türkler'in millî dini haline gelmiştir. Bu üç asırlık uzun tarihî devrenin ilk yarısında Türkler ile Müslümanlar arasında çetin mücadeleler cereyan etmiş ve bu sebeple İslâmiyet Türkler arasında yayılma imkânı bulamamıştır. Abbâsî hanedanının iktidara gelmesiyle İslâm devleti bünyesinde meydana gelen değişiklikler sebebiyle mücadeleler hemen hemen sonra ermiş ve Türkler İslâm devleti hizmetine girerek faaliyet göstermeğe başlamışlardır.

Abbâsî devleti ve hilâfeti İranlılar, Sogdlar ve Türkler'in omuzlarında yükselmiştir. Devlet ilk halifeler devrinde daha ziyade İranlı unsurun tesiri altında kalmış ve ilk altı halife devrinde değişik tezahürler gösteren Arab mukavemeti Halife Me'mûn devrinde tam manasıyla başarısızlığa uğramıştır. İki kavim, Arablar ve İranlılar birbirlerini uzun mücadeleler esnasında tüketmişlerdi. Birincisi, esasen iki asra yakın bir hakimiyet yorgunluğu, ikincisi ise yüzlerce yıllık bir maziyi takip eden yine iki asırlık bir uyuşukluk devresinden sonra başarılı geçmekle beraber büyük kayıplara mal olan yeni

iktidar mücadelesinin bitkinliği içinde bulunuyordu. Ortada bütün müesseseleri ile tesis edilmiş koskoca bir devlet vardı ki, sahip bekliyordu. Şimdiye kadar İslâm devleti içinde iktidar mücadelelerinde arka planda kalmış olan iki ayrı kavim, Türkler ve Berberîler, büyük İslâm dünyasının birbirinden esasen ayrılmış olan iki yarısında bu müsait imkânlar içinde yıpranmamış bünye ve enerjileri ile ortaya atıldılar. Zafer tam oldu ve Türkler'in lehine tecelli etti. İslâm devletinde Halife Me'mûn ile başlıyan Türk nüfûz ve iktidarı bazı fasılalarla asırlarca devam edecektir.

Türk ve İslâm tarihi bakımından büyük bir önem taşıyan Türkler ile Müslümanlar arasındaki mücadeleler ve Türkler'in İslâm devleti hizmetindeki faaliyetleri araştırmamızın konusunu teşkil etmektedir. Ancak mücadele devresi, yerli ve yabancı âlimler tarafından incelenmesi sebebiyle geniş olarak ele alınmamış, araştırmamızın bütünü çerçevesinde kısa olarak verilmiştir. Buna mukabil Türkler'in İslâm devleti hizmetindeki faaliyetleri muhtelif yönleriyle ele alınmış ve kaynakların verdiği imkân nisbetinde belirtilmeğe çalışılmıştır.

Emevîler ve ilk Abbâsî halifeleri devrinde İslâm devleti hizmetine girmiş olan Türkler hakkında kaynaklarda çok az bilgi bulunmaktadır. Yalnız isimleri ve katıldıkları bir iki hadise kısa bir şekilde zikredilmiştir. Ancak Halife Mu'tasım ile beraber devlet idaresinde Türk baskısının hissedilmesiyle kaynaklarda Türkler hakkındaki haberler yoğunluk kazanmaya başlar. Ancak bu bilgiler Türkler'in daha ziyade siyasî ve askerî faaliyetlerine ait olup bunların idarî sahadaki tesir ve nüfûzlarını belirten pek az malûmata tesadüf edilmektedir.

İslâm devleti hizmetinde bulunmuş olan Türkler'in tesbiti hususunda kaynakların vermiş oldukları bilgiler işimizi oldukça kolaylaştırmıştır. Filvâki İslâm âlemine ilk giren Türkler, umumiyetle Türkçe isimler ve memleketlerinde sahip oldukları siyasî mevkileri belirten unvanlar kullanmakta idiler. İslâm kaynakları bu unvanları bazen isim gibi vermekte ve umumiyetle *el-Türkî* nisbesi ile onların milliyetlerini açıklığa

kavuşturmaktadırlar. Fakat bunlar arasında adlarına *el-Türkî* nisbesi ilâve olunmıyan bazı Türk kumandanlarının da bulunduğu isimle beraber kullanılan *cûr (çur)* ve *tekin (tigin)* gibi Türk unvanlarından açıkça anlaşılmaktadır. Bunlardan başka gerek *el-Türkî* nisbesini almıyan ve gerekse mezkûr iki unvanı kullanmıyan Türkler'in mevcudiyeti de dikkati çekmektedir. Az olmakla beraber bunların da milliyetlerini yine Arablar'ınkine benzemiyen isimlerinden ve kader birliği yapmış oldukları guruplardan çıkarmak mümkün oluyor. Türklerin İslâm âlemine ilk girişlerinde onların milliyetlerini bu şekilde açıklığa kavuşturmamıza rağmen bir kaç nesil sonra bu imkândan mahrum kalmaktayız. Çünkü İslâm dinini kabul eden ve Arab kültürünün tesiri altında kalan Türkler, diğer gayr-ı Arab unsurlarda olduğu gibi Arab isimleri almağa başlamışlardır. Sâmerrâ Devri'nin sonlarında bu husus açıkça görülmektedir.

Araştırmamız esnasında karşılaştığımız zorlukların başında kaynaklarda geçen Türkçe isimlerin nasıl okunacağı meselesi gelir. İlk zamanlar memleketlerindeki isim ve unvanları ile anılan Türkler'in kullandıkları bu isim ve unvanlar kaynaklara çok değişik şekillerde aksetmiştir. Araştırdığımız devrede kaynaklarda zikredilen iki yüzden fazla Türkçe isim bulunmaktadır. Bu isimlerden her birinin filolojik izahını yapmak konumuz dışında kaldığı gibi bu husus tarihçilerden ziyade dilcileri alâkadar etmektedir. Bu bakımdan araştırmamızda geçen Türkçe isimlerin asıllarının ne olacağı üzerinde durmak yerine bunları kaynakların kaydettikleri şekliyle vermek mecburiyetinde kaldık.

Türkler'in siyasî, askerî ve idarî faaliyetleri yanında onların ilmî ve fikrî sahalarda çalışmalarının bulunup bulunmadığı üzerinde durmak icap etmektedir. Ancak incelediğimiz devrede, kaynaklar bu sahada temayüz etmiş Türk asıllı zevatı tesbite imkân vermemektedir. Bununla beraber karşılıklı kültür tesirlerinin mevcudiyetine dair bazı belirtiler vardır.

Meselâ Sâmerrâ Devri mimarîsinde Türk tesirlerinin bulunduğu tesbit edilmiştir.

Araştırmamızın bütününde, bir ders kitabı olması ve okuyucuya kolaylık sağlanması hususları dikkate alınarak transkripsiyon kullanma cihetine gidilmemiştir. Ancak "Kaynaklar hakkında izâhlar ve bibliyografya" kısmında yazar ve ve eser adlarını transkripsiyonla vermeği uygun bulduk.

Takdim edilen eser incelemelerden ziyade kaynak malzemesine dayanan ve hemen hemen sahasında yapılmış ilk terkip denemesidir. Şimdiye kadar bu konuda yapılan çalışmalar umumî İslâm tarihi çerçevesinde mütalaa edilmiş olmakla bilhassa İslâm devleti hizmetinde Türkler'in faaliyetleri açık olarak ortaya konamamıştır. Halbuki araştırmamızda, kaynaklardaki malzeme yeni bir tasnife tabi tutularak muayyen görüşler ileri sürülmüştür. Bu itibarla tedkikimizde görülebilecek münakaşaya müsait hususlar ve muhtemel boşlukların normal kabul edilebileceği ümidindeyiz. Eserin hazırlanmasında büyük teşvik ve yardımlarına mazhar olduğum muhterem hocam Prof. Dr. Fikret Işıltan'a, ve eserin tamamını okuma lütfunda bulunarak son derece faydalı ikazlarda bulunan Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na şükranlarımı arzetmek benim için zevkli bir vazifedir.

Hakkı Dursun Yıldız

GİRİŞ

KAYNAKLAR HAKKINDA İZAHLAR

KAYNAKLAR HAKKINDA İZAHLAR*

1 — Umumî İslâm tarihleri

İslâm devletinde Türkler konusunu incelerken istifade ettiğimiz eserler arasında ilk sırayı Taberî (ölümü 310/923)'nin *Târîh al-Rusul va'l-Mulûk* adlı meşhur tarihi almaktadır. Hilkatten 302 (914-915) yılına kadar umumî dünya tarihi mahiyetinde olan mezkûr eser İslâm tarihi çalışmalarında en fazla üzerinde durulan ana kaynaklardan birisidir. Taberî, kendi zamanına kadar olan hadiseleri muhtelif râviler vasıtasıyla, yaşadığı devreyi ise bizzat kendi müşahadeleri ve göz şahitlerinin ifadelerine dayanarak kaleme almıştır. Abbâsî devletinde Türk nüfûzunun başladığı ilk zamanlar daha çocuk yaşta olan müellif Sâmerrâ Devri'nin sonlarını idrak etmiştir. Bu bakımdan eser bizim için büyük bir değer ifade etmektedir. *Taberî Tarihi* daha ziyade siyasî olaylara ağırlık verdiği için Türkler'in siyasî faaliyetlerini ondan takip etmek mümkündür. Bununla beraber idarî sahalar ve Mısır hakkında yok denecek kadar az bilgi vermesinin konumuz bakımından bir kayıp olduğunu belirtmemiz icap etmektedir.

Taberî Tarihi Sâmânî vezirlerinden Abû 'Ali Muhammad al-Bal'amî (ölümü 363/972), tarafından ihtisar edilerek Farsça'ya çevrilmiştir. Bu tercümede daha ziyade Türk-Arab

---

* Burada kaynakları mevzuumuz bakımından değerlendirmeğe çalıştığımız için fazla tafsilâta girmeyi ve onların muhtelif neşirlerini vermeği lüzumsuz gördük. Kaynakların istifade ettiğimiz neşir ve yazmaları Bibliyografya faslında gösterilmiştir.

mücadeleleri hakkında geniş bilgi bulunmaktadır. Bu hususta esas kaynağından farklı bilgi vermesi, al-Bal'amî'nin yerli rivayetlerden ve Taberî'nin müracaat etmediği kaynaklardan faydalandığını göstermektedir. Ancak Mu'tasım'dan sonraki halifeler devri çok muhtasar bir şekilde verilmektedir.

Taberî'den daha önce yaşıyan ve Abbâsî hilâfetinde Türk nüfûzunun teessüsüne bizzat şahit olması gereken Halîfat b. Hayyât (ölümü 240/854-855)'in *Târîh*'i konumuz bakımından büyük bir önem taşımamaktadır. Bu eserde incelediğimiz devrede Türkler'in faaliyetleri hakkında hemen hemen hiç bilgi verilmemektedir.

İlk İslâm tarihçilerinden al-Dinavarî (ölümü 282/895)'nin *Ahbâr al-Tivâl* adlı eseri Halife Mu'tasım devri ile sona erdiği ve konumuza taalluk eden son kısımları muhtasar bir şekilde anlatıldığı için fazla ehemmiyeti haiz değildir. Al-Dinavarî'nin muasırlarından olan İbn Tayfur (ölümü 280/893)'un *Kitâb Bağdâd*'ının yalnız Me'mûn devrini ihtiva ettiğini belirtmek, mevzuumuz açısından değerini belirtmeğe kâfidir.

Araştırmamızda en fazla müracaat ettiğimiz eserler arasında Ya'kûbî (ölümü 284/897)'nin *Târîh*'i de yer almaktadır. Tâhirîler'in hizmetinde bulunmuş olan ve Türkler'in faaliyetlerini bizzat takip etme imkânına sahip bulunan Ya'kûbî, bazı meselelerin aydınlığa kavuşmasında diğer kaynakların eksiklerini tamamlamaktadır.

İslâm futûhatı bakımından hiç şüphesiz çok kıymetli bilgileri ihtiva eden Balâzurî (ölümü 279/892)'nin *Futûh al-Buldân*'ında halifeler ile Türkler arasındaki mücadelere yer verilmemiş, buna mukabil eyâletler üzerinde durulmuştur. Bu bakımdan Türkler'in taşra teşkilatındaki faaliyetlerini tesbit hususunda istifadeli olmuştur. Halife Mütevekkil ve Musta'în'in saraylarında bulunmuş olan Balâzurî'nin merkezde cereyan eden hadiseler hakkında az bilgi vermesi eserinin tertip tarzından ileri gelmektedir. Balâzurî'nin büyük eseri olan *Ansâb al-Aşrâf*'ında ilk iki Abbâsî halifesi hakkında bir kaç sayfalık ve oldukça kısa bilgi bulunmaktadır.

İslâm fetihleri üzerinde kaleme alınmış olan ve olayları Şiî nokta-i nazariyle aksettiren İbn A'sam'ın *Futûh*'u (III. asırda yazılmıştır) Türk-Arab mücadelelerini, Abbâsî ihtilâlinde Türkler'in rolünü ve Bâbek isyanının bastırılmasında Türkler'in faaliyetlerini aksettirmesi bakımından önem taşımaktadır. Fakat bu eserde de konumuzun ağırlığını teşkil eden Sâmerrâ Devri siyasî ve askerî hadiseleri bulunmamaktadır.

İslâm tarihçilerinin en velûtlarından birisi olan Mas'ûdî (ölümü 345/956)'nin günümüze kadar gelmiş olan *Murûc al-Zahab* ve *Kitâb al-Tanbîh*... adlı eserleri, meşgul olduğumuz devre için diğer kaynaklardan farklı bilgi vermektedirler. *Murûc al-Zahab*, Türkler'in Abbâsî devleti hizmetine alınmalarını ve halifelerin Türk kumandanlarına karşı giriştikleri mücadelelerini açıklığa kavuşturan malûmatı ihtiva etmektedir. *Kitâb al-Tanbîh* ise siyasî olaylardan çok idarî sahalar üzerinde durmakta ve bu bakımdan Türkler'in bu sahalardaki faaliyetlerini tesbitte işimizi kolaylaştırmaktadır. Bu son eserde coğrafî malûmatın da bulunduğunu ilâve etmeliyiz.

IX. ve X. asrın ilk yarısında yazılmış olan yukarıda bahsettiğimiz eserler yanında XI. asırdan itibaren muhtelif zamanlarda yazılmış umumî İslâm tarihlerinde konumuzla ilgili geniş bilgiler bulunmaktadır. Fakat bunlar umumiyetle Taberî'nin eserini esas aldıkları için onun yazdığı devre hakkında fazla bir yenilik getirmemektedirler. Bu eserlerde ancak kendi devirleri hakkında orijinal malûmat bulunmaktadır. Taberî'nin takipçileri diyebileceğimiz bu tarihçiler arasında İbn al-Asîr'e (ölümü 630/1233) diğerlerinden daha çok önem vermek lâzımdır. İlk bakışta Taberî'nin aynı gibi görünen İbn al-Asîr'in *al-Kâmîl*'inde, dikkatle incelendiği takdirde Taberî'de zikredilmiyen olaylar hakkında malûmatın bulunduğu dikkati çekmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, İbn al-Asîr, Taberî'den başka kaynaklara da sahiptir. Ayrıca Taberî'nin bir hadise hakkında verdiği çeşitli rivayetlerden gerçeğe en yakınını seçmeğe çalıştığı ve bunda da muvaf-

fak olduğu görülmektedir. Bu bakımdan araştırmamızda bu iki kaynağı mukayeseli bir şekilde kullandık ve umumiyetle aynı bilgileri vermelerine rağmen beraberce zikrettik.

İbn al-Asîr'den önce yaşamış olan İbn Miskavayh (ölümü 421/ 1030)'in *Tacârib al-Umam*'i ile XI. asırda yazıldığı tahmin edilen anonim *Kitâb al-ᶜUyûn,* Taberî'nin muhtasar kopyalarından ibarettirler ve konumuz bakımından fazla önem taşımazlar. Buveyhîler'in sarayında yüksek bir makam işgal eden, tarihçiliğinin yanında filozof, dilci ve tabib olan İbn Miskavayh, yaşadığı devre için siyasî, idarî, dinî ve sosyal konuları aksettiren bilgiler vermesine mukabil meşgul olduğumuz devre hakkında bu şekilde bir yol takip etmemiştir.

Umumî İslâm tarihi tarzında muahhar devirlerde de çeşitli eserler yazılmıştır. Bunlar umumiyetle Taberî ve İbn al-Asîr'i esas almışlar ve onları geçememişlerdir. Araştırmamızda bu muahhar kaynaklardan, mezkûr iki eserle mukayese etmek sûretiyle istifade cihetine gittik. Fakat bu mukayese esnasında Taberî ve İbn al-Asîr'deki bilgilerin aktarılmasının bile çok ihtisar edilerek yapıldığı ve mezkûr iki eserde bulunan bazı olaylar hakkında hiç bir malûmatın bulunmadığı görülmüştür. Bu tip kaynaklardan istifadeye çalıştıklarımızı şöylece sıralıyabiliriz: İbn al-Cavzî'nin daha çok vefeyât listesi halinde tanzim ettiği ve mevzuumuzla ilgili herhangi bir yenilik getirmiyen *Kitâb al-Muntazam*'ından hemen hiç faydalanamadık. Meşhur tarihçi al-Zahabî'nin *Târîh al-İslâm*'ı ve *al-'İbar*'ı da hacimlerinin geniş olmasına rağmen yeni bir malûmat ihtiva etmemektedirler. Siyasî haberler yanında halifelerin hususî hayatlarını aksettirmesi bakımından Suyûtî'nin *Târîh al-Hulafâ*'sından az olmakla beraber faydalandık. Bilhassa Türkler'in idarî kadrolardaki faaliyetlerini belirtmesi bizim için önem taşımaktadır. Türkler'in merkez teşkilâtında işgal ettikleri mevkileri belirten İbn Tiktakâ'nın *al-Fahrî*'sinden diğerlerine nazaran daha fazla faydalandığımızı belirtmeliyiz. Bu cümleden olarak Abu'l-Fidâ'nın *al-Muhtasar*'ı, İbn Kasîr'in *al-Bidâya* ...sı ve büyük sosyolog ve

tarihçi İbn Haldun'un *al-'İbar*'ı İslâm devletinde Türkler konusunda hemen hemen hiç bir yeni malzeme ihtiva etmemektedirler.

2 — Şehir tarihleri ve coğrafî eserler

Şimdiye kadar zikrettiğimiz eserlerden bir ikisi müstesna diğerlerinin hemen hepsi eyâletlerde cereyan eden hadiselerden pek az bahsetmektedirler. Halbuki Halife Mu'tasım'dan itibaren Türkler'in taşra teşkilâtında da vazife aldıkları bilinmektedir. Bu hususu tesbit etmek için umumî tarihlerin boşluklarını şehir tarihleri doldurmaktadır.

Şehir tarihleri arasında Narşahî (ölümü 348/956)'nin *Târîh Buhârâ*'sı daha ziyade Buhara'nın İslâm hakimiyetine girmesi üzerinde durmuş olup mezkûr şehrin İslâmî devresine fazla yer vermemiştir. Araştırdığımız devreye rağmen muahhar olan İbn al-'Adîm'in (ölümü 660/1262) *Zubdat al-Halab* adlı eseri Haleb ve civar vilâyetlere tayin edilen valiler, âmiller ve diğer memurlar, bu bölgelerde zuhûr eden isyanlar ve kimlerin bastırdığı, bu arada az olmakla beraber Türkler hakkında tatminkâr bilgi vermektedir. Yine Suriye'nin muhtelif şehirlerinde valilik ve âmillik yapmış olan Türkler'i tesbit hususunda Safadî'nin (ölümü 764/1363) *Umarâ Dımaşk*'ının çok faydalı haberleri ihtiva ettiğini ve bu konuda işimize yaradığını belirtmeliyiz.

Abbâsîler devrinde Türkler'in uzun müddet idaresini ellerinde bulundurdukları vilâyetler arasında Mısır başta gelmektedir. Türkler'in bu vilâyetteki faaliyetlerini etraflı bir şekilde tesbit etmeği al-Kindî (ölümü 350/961)'nin *Kitâb al-Vulât*'ı ile İbn Tağribirdî'nin (ölümü 874/1469) *al-Nucûm*'una borçluyuz. Al-Kindî'nin eserinde daha ziyade Mısır'da cereyan eden hadiseler üzerinde durulurken, *al-Nucûm*'da merkez Mısır olmak üzere memleketin diğer bölgelerinde zuhûr eden olaylardan da bahsedilmektedir. Yine Mısır hakkında kaleme alınmış olan Makrîzî (ölümü 845/1442)'nin *al-Hitat*'ı diğer

iki eser kadar meşgul olduğumuz devre hakkında malûmat vermemektedir.

Araştırmalarımız esnasında İslâm coğrafyacılarının eserlerinden de istifade ettiğimizi belirtmeliyiz. Coğrafî kaynaklar arasında Ya'kûbî'nin *Kitâb al-Buldân*'ı Me'mûn ve Mu'tasım devirlerinde çeşitli Türk ülkelerinden ücretli asker getirtilmesi, bunların merkezde sahip oldukları imtiyazlar ve Sâmerrâ'nın kurulması hakkında tarihler de dahil hiç bir eserde bulamadığımız malûmatı ihtiva etmektedir. Mu'temid'in Sâhib el-Berîd'i olan İbn Hurdâzbih'in *al-Masâlik* adlı eseri Türkler'in Irak'a celbi hususunda Ya'kûbî'yi desteklemektedir. İbn Fakîh'in *al-Buldân*'ında ise daha ziyade Sugur şehirlerinde ve doğu eyâletlerinde Türkler'in faaliyetlerini tesbit etmemize medar olabilecek haberler bulunmaktadır. Türk ülkeleri ve Türkler'in İslâm âlemine girişleri hakkında oldukça faydalı bilgiler ihtiva eden İbn Havkal'ın *Kitâb Surat al-'Arz*'ını da zikretmeliyiz. Bu arada İstahrî'den de az da olsa istifade ettiğimizi belirtmek icap etmektedir. İslâm coğrafyacılarının en büyüklerinden olan Yâkût, üzerinde çalıştığımız devre ile ilgiyi bir çok tarihi kayıtları da toplamıştır. *Mu'cam al-Buldân* hemen bütün şehirlerin tarihi hakkında bilgi vermesi cihetiyle bilhassa Sugur şehirlerindeki Türkler'in faaliyetlerini tesbit etmemizde yegâne kaynak sayılabilir.

3 — Diğer Kaynaklar

Yukarıda zikrettiğimiz kaynak gurupları yanında ansiklopedik eserlerde ve hal tercümelerinde az olmakla beraber konumuzla ilgili haberlere tesadüf edilmektedir. Bu tip eserlerde Türk kumandanlarından ve siyasî hadiselerden ziyade merkez teşkilâtında çalışmış olan Türkler hakkında malûmat bulunmaktadır. Bu cümleden olarak Yâkut'un *İrşâd al-Arîb*'i ile İbn Hallikân'ın *Vafayât al-A'yân'ı* Sûlî ve Hâkanî aileleri hakkında bilgi vermektedirler. Bunların yanında İbn 'Abd Rabbih'in *al-'lkd al-Farîd*'ini bilhassa belirtmeliyiz. İlk ha-

lifeler devrinde devlet hizmetine giren Türkler ve Sâmerrâ Devri'ndeki Türk hâcipleri üzerinde çok kıymetli bilgileri ihtiva eden *al-'lkd,* bazı konulara açıklık kazandırmak hususunda bize yardımcı olmuştur. İsfahânî'nin *Agânî*'sinde, Hatîb al-Bağdâdî'nin *Târîh Bağdâd*'ında İbn Kutayba'nın *Kitâb al-Ma'ârifi*'nde, Kalkaşandî'nin Subh al-'Aşâ'sında, Cahşiyârî'nin *Kitâb al-Vuzarâ*'sında ve İsfahânî'nin *Makâtil al-Tâlibiyyîn*'inde konumuzla ilgili bazı haber kırıntılarına tesadüf ettiğimizi belirtmeliyiz.

İslâm kaynakları haricinde, konumuzla ilgili yabancı kaynaklara da müracaat edilmiştir. Bunların en önemlisi Süryani Mihail'dir. Hilkatten 1195 yılına kadar dünya tarihini kaleme alan mezkûr müellif, *Chronographia*'sında, daha ziyade kendi millî ve dinî tarihine ağırlık vermiştir. Bu arada bilhassa İslâm-Bizans mücadelesinden de kısaca bahsetmektedir. Bizans kaynaklarına gelince bunlar, Amorion seferinden sonra devam eden gazalar hakkında İslâm kaynaklarını geçememişler ve çok kısa bilgi vermişlerdir. Bu bakımdan Bizans gazâlarında Türkler'in rollerini belirtmede Bizans kaynakları fazla faydalı olmamıştır. Bizans kaynaklarından daha ziyade A.A. Vasiliev'in *Byzance et Les Arabes* adlı eseri vasıtasiyle istifade cihetine gittik.

I. BÖLÜM

TÜRKLER'İN ARABLAR İLE MÜCADELELERİ

A — Peygamber ve ilk halifeler devri

1 — Peygamber'den önce Türk-Arab münasebetleri

Türkler ile Arablar'ın, doğrudan doğruya olmasa bile ilk temasları İslâmiyet'in ortaya çıkmasından önce başlamıştır. Birbirinden oldukça uzakta bulunan bu iki kavim arasındaki ilk münasebetler Sâsânî İmparatorluğu aracılığı ile başlama imkânını bulmuştur. V. asrın sonlarına doğru batıya yönelen ve Sâsânîler ile temasa geçen Türkler, bu batı komşularının dahilî ve haricî siyasetleri üzerinde tesir icra etmekten geri durmamışlardır. Sâsânî hükümdarı Kavâd (488-541)'ın Eftalitler'in yardımı ile tahta çıktığı ve saltanatı boyunca onların nüfuzu altında kaldığı bilinmektedir.[1]

Yine Sâsânî hükümdarlarından Nûşirevân (541-579) doğuda kendisi için tehlikeli bir şekilde kuvvet kazanan Göktürkler ile iyi geçinmeyi siyaseti bakımından uygun bularak onlarla dostâne münasebetler tesisine çalıştı ve bu maksatla Göktürk hakanının kızı ile evlendi. Bu Türk prensesinden dünyaya gelen oğlu ve halefi IV. Hürmüz (579-596), sîma ve seciye itibariyle İranlılara benzemediği için "Türk Oğlu" diye lakaplandırılmıştır[2]. Nûşirevân devrinde, VI. asrın ikinci yarısında (570) Yemen'e yapılan sefer esnasında İran ordu safları arasında Türkler'in bulunduğu rivayet edilmektedir[3].

---

1 Taberî, I, 883-892; krş. Togan, *Giriş*, 72.

2 Taberî, I, 988; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 200; İbn el-Esîr, I, 441; Togan, *Giriş*, 72.

3 Sa'alebî, *Gurer el-Mulûk el-Acem*, Tahran 1369 H., 297; ayrıca bkz. Togan, *Giriş*, 72.

IV. Hürmüz'ün başkumandanı Behrâm Çûbîn'in ordusunda 588 yılında Göktürk hakanı Baga Hâkan ile yaptığı muharebede Arab birliklerinin bulunduğu, kaynaklarda geçmektedir[4]. Daha sonraki yıllarda Behrâm Çûbîn'in birlikleri arasında kalabalık bir şekilde Türkler'in bulunduğu görülmektedir. Hatta Husrev Pervîz (590-628) ile bu kudretli kumandanı arasında patlak veren muharebede (596) Arablar'ın Husrev Pervîz'in tarafında bulunmalarına mukabil Behrâm Çûbîn'in kuvvetleri arasında da Türkler bulunmakta idi[5].

Husrev Pervîz'in ilk yıllarında, İran'ın dahilî durumundan istifade eden Göktürk birlikleri İran içlerine girmişler, Rey ve İsfahan'a kadar ilerlemişlerdir. Bundan sonra Türkler'le dostâne münasebetler kuran Husrev Pervîz Bizans İmparatorluğu üzerine döndü ve 619 yılında İran orduları Kadıköy'e kadar ilerliyerek Bizans'a ağır bir darbe indirdi. *Kur'ân*'da, geçen "Rumlar mağlup oldu, fakat yakın senelerde galip gelecekler"[6] mealindeki ayet Müslümanlar'ın Ehl-i Kitâb Bizans'ı, Mecûsî İran'a tercih ettiklerinin açık delilidir. Kısa bir zaman sonra Göktürkler ile ittifak yapan Bizans İmparatoru Heraklios, İran'a karşı taarruza geçerek Medâ'in'e kadar ilerledi. Aynı zamanda doğudan Göktürk Hakanı Tung Yabgu (619-630) da harekete geçti ve Rey ile İsfahan'ı ele geçirdi[7].

Doğuda Türkler'le siyasî münasebetlerde bulunan Sâsânî İmparatorluğu, batıda da Arablar ile temasta idi. III. asrın ikinci yarısında tarih sahnesine çıkmış olan Hire Arab devleti, denilebilir ki, daha başlangıçtan itibaren bu güçlü komşusunun yüksek hakimiyetini tanımak zorunda kalmıştır[8].

4 Mes'ûdî, *Murûc*, II, 236; Togan, *Giriş,* 72.

5 Taberî, I, 996 vd.; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 216 vd.; Makdisî, III, 169 vd.; bu savaşın cereyanı için bkz. A. Christensen, *L'Iran sous les Sassanides*, Paris 1936, 439 vd.; R. Grousset, *L'Empire des Steppes*, Paris 1969, 130.

6 *Kur'ân*, XXX, 2.

7 J. Marquart, *Eransahr*, Berlin 1901, 61 vd. d.; Togan, *Giriş*, 73; A. Christensen. *aynı eser*, 442 vd.

8 Neşet Çağatay, *İslâm öncesi Arab Tarihi ve Câhiliye çağı,* Ankara 1971, s. 65 vd. d.

Sâsânî İmparatorluğu aracılığı ile başlıyan Türk-Arab münasebetlerinin yankılarını Cahiliye Devri Arab şiirinde bulmak mümkündür. Hassan b. Hanzala, Nâbiga el-Zubyânî, Avs b. Hacar ve Şammâh b. Zirâr gibi şairlerin Türkler'den, daha ziyade askerî yönlerini, kahramanlıklarını belirtir şekilde bahsetmeleri ilk temasın askerî yönden olduğunu göstermektedir. Az olmakla beraber bize kadar gelen beyitlerden, Arab şairlerinin, Türkler'in kahramanlığından korku ile karışık hayranlıkla bahsettikleri dikkati çekmektedir[9].

2 — Peygamber ve Türkler

Türkler hakkında Peygamber'e isnad edilen bir çok hadis mevcuttur. Bunları iki gurup halinde mütalaa etmemiz mümkündür: a) İlk guruptaki hadisler daha ziyade Türkler ile iyi geçinmeyi ve onlarla mücadele etmemeği tavsiye etmektedir. "*Türkler size dokunmadıkça siz de onlarla dost geçininiz*". "*Türkler size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayınız*". "*Habeşliler size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayınız; Türkler size ilişmedikçe siz de onlara ilişmeyiniz*"[10]. b) İkinci guruptaki hadislerde ise Türkler ile Arablar arasında bir çok mücadelenin olacağı, Türkler'in Irak ve Suriye'yi fethedeceği ve hakimiyeti Arablar'dan alacağı belirtilmektedir. "*Ümmetimi, geniş yüzlü, küçük gözlü, yüzleri deriden kalkanlar gibi olan bir kavim önünde sürecek. Onlar üç defa Arab yarımadasına kadar varacaklar. Birincisinde kaçan kurtulur, ikincisinde bazısı kurtulur bazısı mahvolur, üçüncüsünde ise kökleri kazınır. Bunlar Türkler'dir. Allah'a yemin olsun ki, atlarını Müslümanlar'ın camiinin direklerine bağlıyacaklar*". "*Türkler Âmid'e inerler, Dicle ve Fırat'tan su içerler ve Elcezire'de dolaşırlar. Şam halkı şaşkınlıktan onlara bir şey yapamaz...*". "*Milletimin mülkünü*

9 Bu beyitler için bkz. Ramazan Şeşen, "Eski Araplar'a göre Türkler", *Türkiyat Mecmuası*, XV (1969), 12 vd. d.

10 İsmail Hami Danişmend, *Türk ırkı niçin ntüslüman olmuştur?*, İstanbul 1959, s. 139 vd.d.; Ramazan Şeşen, *aynı makale.*

en evvel Kantûrâ (bununla Türkler kasdedilmektedir) nesli zaptedecektir". "*Türkler size dokunmadıkça siz de onlara ilişmeyiniz, çünkü milletimin mülkünü ve Allah'ın ona olan ihsanlarını onun elinden en evvel Kantûrâ oğulları alacaktır». «Allah'ın ihsanlarını milletimin elinden en evvel Türkler alacaklardır*"[11].

Misâllerini daha da çoğaltabileceğimiz bu mealdeki hadislere, pek erken devirlerde teşekkül etmeğe başladığı için, sağlam senetlerle Kütûb el-Sitte'de ve diğer muteber hadis külliyatlarında rastlamak mümkündür. Bu hadisler şekil bakımından emniyet arzetmelerine rağmen muhtevaları oldukça şüphe çekmekte ve doğruluk ihtimalini tamamen ortadan kaldırmaktadır. Bilindiği gibi Arablar'ın Türkler ile doğrudan doğruya temasları Peygamber'den sonra Horasan'ın fethiyle başlamış ve Mâverâünnehr'in fethi esnasında çetin savaşlar şeklinde gelişmiştir. Türkler'in İslâm âlemine girmeleri ise çok daha sonra IX. asrın başlarında başlamıştır. Sâsânîler vasıtasiyle bu iki ırkın cüz'î sûretde birbirini tanımaları istisna edilirse, Peygamber zamanında hadise aksedecek ölçüde mücadelelerin olmadığı görülmektedir. Herhalde, hadisteki ifadesiyle, "hakimiyetin Türkler'e geçeceği" hükmüne varabilmek için iki unsur arasındaki münasebetlerin çok daha kesif ve şiddetli olması gerekmekte idi.

Arab fetih harekâtı doğuya doğru gelişirken, Kafkaslar'ın kuzeyinde Hazarlar'ın ve Maverâünnehr ile Seyhun'un ötesinde yaşıyan çeşitli Türk boylarının oturduğu sahalarda şiddetli mukavemete maruz kalmıştır. Önlerine çıkan kuvvetleri silindir gibi ezip geçen Arab orduları ilk defa mezkûr bölgelerde Türklerce karşılaşınca duraklamak ve kanlı mücadelelere girmek zorunda kaldılar. Denilebilir ki, gerek Arab şiirinde ve gerekse hadiste temas edilen Türkler'in savaşçılığını Arablar ancak bu zaman öğrenmişlerdir. Arablar'ın fetihlerdeki hızlarını kaybedip yavaş yavaş gayr-ı Arab unsurun devlet hizmetine girmesi ve zamanla iktidarı bile ele geçirmesi Arab muhay-

11 İsmail Hami Danişmend, *aynı eser*, 141vd.; Ramazan Şeşen, *aynı makale.*

yilesinde tesirini göstermiş ve yukarıda görüldüğü gibi çeşitli hadislerin uydurulmasına sebep olmuştur. Bununla beraber oldukça mutedil fikirleri aksettiren birinci guruptaki hadislerde, az da olsa bir gerçek payının bulunduğu kabul edilebilir.

Hadis ve Arab şiirinden başka kaynaklarda bulunan bazı rivayetler, Arablar'ın Peygamber devrinde Türkler'i tanıdığı ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Taberî, Müslümanlar'ın Hendek muharebesine hazırlandıkları sırada, Peygamber'in bir Türk çadırında (*kubbet el-türkîye*) oturduğunu bildirmektedir[12]. Müslim ise Peygamber'in bir Türk çadırında itikâfa çekildiğini rivayet etmektedir[13].

Vermeğe çalıştığımız bu izahat, Peygamber'in ve fetihler başlamadan önce Arablar'ın Türkler'i az da olsa tanıdıklarını ve onlar hakkında basit denecek derecede bir fikir sahibi olduklarını kısmen açıklığa kavuşturmaktadır. Bununla beraber bu hususun bir hükme bağlanması elimizdeki kaynaklarla mümkün görünmemektedir.

3 — İlk fetihler esnasında Türk-Arab münasebetleri

Peygamber'in vefâtından sonra Arabistan'da patlak veren *Ridde* hareketinin bastırılması Halife Ebû Bekr'e Arabistan haricinde seferler yapma imkânını bahşetmiştir. Ebû Bekr ile başlıyan İslâm fütûhâtı başlıca üç istikamette gelişti: Doğuda İran batıda Kuzey Afrika, kuzeyde ise Suriye ve Anadolu. Karşılarına devrin iki büyük imparatorluğunun ordularının çıkmasına rağmen İslâm ordularını durdurmak mümkün olmadı. Bizans'a karşı kazanılan zaferler neticesinde bütün Suriye ve Elcezîre İslâm devletinin sınırları dahiline girdi. Halife Ömer zamanında (634-644) varılan hudut bölgesi, büyük değişikliklere uğramadan asırlar boyunca İslâm-Bizans mücadele bölgesi hâline gelmiştir. Diğer taraftan Arab orduları bugünkü Güney-Doğu ve Doğu Anadolu bölgelerinden kuzeye doğru ilerliyerek Kafkaslar'a vardılar.

12 Taberî, I, 1468.

13 Ramazan Şeşen, *aynı makale.*

Bu fetihler esnasında İslâm orduları Horasan, Maverâünnehr ve Toharistan bölgelerinde Türkler ile karşılaşmışlar ve uzun müddet onlarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Nihâvend savaşını (642) takip eden aylarda, doğu İran'ın fethini müteâkip Müslüman kuvvetlerine Horasan ve Toharistan'ın yolu açılmıştı. Abdullah b. Âmir'in öncü kuvvetlerinin kumandanı olan Ahnef b. Kays Horasan'a girerek Herat, Nisâbûr ve Serahs'ı zaptettikten sonra Merv üzerine yürüdü. Son Sâsânî hükümdarı III. Yezducerd buradan Merv el-Rûd, oradan da Belh ve nihayet Ceyhun'un ötesine kaçtı. Müslüman kuvvetleri Belh'i ve Nisâbûr'dan Toharistan'a kadar bütün Horasan'ı ele geçirdiler. Ahnef, Merv el-Rûd'da karargâh kurdu. Yezducerd, Arablar'a karşı tek başına mukavemet edemiyeceğini anlayınca Türk hakanından, Fergana ve Sogd ahâlisinden yardım talebinde bulundu. Bu müttefik kuvvetler Belh'i Müslümanlar'dan geri alarak Merv el-Rûd'a kadar ilerlediler. Zor durumda kalmasına rağmen Ahnef bir harp hilesiyle bu kuvvetleri geri çekilmeğe mecbur etti[14]. Arab orduları, İslâmiyet'in zuhûrundan sonra ilk defa Türkler ile karşı karşıya gelmiş oluyorlardı.

Halife Ömer'in şehit edilmesinden sonra Horasan ve Toharistan'da Müslümanlar'a karşı umumî bir ayaklanmanın patlak verdiği ve hatta bazı önemli şehirlerin geri alındığı görülmektedir. Bu sebeple 30 (650-651) yılını takip eden bir kaç yıl içinde Abdullah b. Âmir'in kumandasında mukabil hücuma geçilerek daha önce zaptedilmiş ve elden çıkmış olan şehirler yeniden fethedildi. Bu mücadelelerde Türkler'in de bulunduğu kaynaklarda belirtilmektedir[15]. Halife Osman'ın son yılları ile Halife Ali devrinde dahilî karışıklıklar sebebiyle Horasan ve Toharistan'daki fetihler eski hızını kaybetmiş ve hatta duraklamıştır. Bununla beraber fethedilen yerler muhafaza edilebilmiştir.

14 Belâzurî, 403 vd.d.; Taberî, I, 2680 vd.d.; Taberî-Bel'amî, III, 505 vd.d.; İbn el-Esîr, III, 33 vd.d.

15 Belâzurî, 391 vd.d. Taberî, I, 2862 vd.d.; İbn el-Esîr, III, 123 vd.d.

İslâm ordularının Türkler ile karşılaştıkları ve çetin savaşlar verdikleri ikinci bölge ise Kafkaslar'dır. Azerbaycan ve Ermeniye'nin fethinden sonra Müslüman birlikleri Kafkas dağlarına dayandılar ve bu silsilenin kuzeyinde bulunan Hazar devleti ile karşı karşıya geldiler. Halife Ömer 22 (643) yılında Suraka b. Amr'ı el-Bâb (Derbend)'ın fethine memur etti. Suraka'nın maiyetine Abdurrahman b. Rebî'a el-Bâhilî, Selmân b. Rebî'a, Huzeyfe b. Esîd ve bir yıl önce bu bölgeye gönderilmiş olan Bukayr b. Abdullah gibi tanınmış şahsiyetler verilmişti. Suraka kumandasındaki birlikler el-Bâb'a geldikleri zaman, burada Şahrbaraz adlı bir İranlı kumandan hakim bulunuyordu. Şahrbaraz Yezducerd'in Nihâvend'de mağlup olduğunu ve kendisine yardımcı kuvvetlerin gelme ihtimalinin kalmadığını bildiği için Müslümanlarla anlaşma cihetine gitti ve cizye vermeleri şartıyle el-Bâb halkına aman verildi. Halife Ömer, Habîb b. Mesleme idaresinde Suraka'ya yardımcı kuvvetler gönderdi[16].

Taberî'nin kaydettiği bir rivayete göre[17], Abdurrahman b. Rebî'a ile Şahrbaraz arasında geçen konuşmada, Şahrbarâz'ın "ne yapmak istiyorsunuz?" sorusuna Abdurrahman: "*Belencer'e gazâ yapacağız*" cevabını vermiştir. Aynı rivayetin devamında, Müslümanların el-Beydâ (Etil)'ya kadar ilerledikleri belirtilmektedir. Taberî'nin verdiği bu bilgiye rağmen Müslümanlar'ın Belencer ve arkasından el-Beydâ'ya kadar ilerledikleri mümkün görünmemektedir[18]. Bununla beraber 22 (643) yılında Arab ordularının Hazar ülkesine girdikleri ve büyük çapta olmasa bile Hazarlar ile mücadeleye giriştikleri kabul edilebilir[19].

16 Taberî, I, 2663 vd.d.; Taberî-Bel'amî, III, 494 vd.d.; İbn el-Esîr, III, 28 vd.

17 Taberî, I, 2667; İbn el-Esîr, III, 29.

18 J. Marquart (*Osteuropaische ınd ostasiatische Streifzüge*, Leipzig 1903, s. 491) Arablar'ın Belencer ve el-Beydâ'yı hedef alan seferlerinin 32 (652-653) yılında olduğunu kabul etmektedir. Bu hususta ayrıca bkz. Dunlop, 50 vd.

19 Michael Kimosko ("Araplar ve Hazarlar", *Türkiyat Mecmuası*, III (1935), 133 vd.d.), Belâzurî'nin bundan hiç bahsetmemesine ve bazı yabancı kaynaklara dayanarak, 22 (643) yılındaki seferin bir hayal mahsûlü olarak kaynaklara aksettiğini ileri sürmektedir.

Suraka'nın ölümünden sonra el-Bâb'daki birliklerin kumandanlığına Abdurrahman b. Rebî'a geçti ve bu durum halife tarafından da tasdik edildi. Abdurrahman komutasındaki birliklerin, bu ilk seferi müteâkip el-Bâb'tan ayrılmadıkları ve akınlarına devam ettikleri anlaşılmaktadır. Nitekim 24 (645) ve 25 (646) yıllarında Selmân b. Rebî'a'ya yardımcı kuvvetlerin gönderildiği, hatta bu birliklerin Hazar ülkesine küçük çapta akınlar yaptıkları kaynaklarca ifade edilmektedir[20]. 30 (650-651) yılında da Rey'de bulunan Huzeyfe b. el-Yemânî, muhtemelen el-Bâb'da kötü durumda bulunan Abdurrahman'a yardım için gelmiş, fakat İslâm ordusu arasında ihtilâf çıkması sebebiyle harekâta teşebbüs edilmemiştir[21].

Müslümanlar ile Hazarlar arasında ilk ciddî çarpışma 32 (*652*-653) yılında olmuştur. Abdurrahman kumandasındaki birlikler el-Bâb'ı geçerek Belencer üzerine yürüdüler. Daha önceki yıllarda yapılan akınlar sebebiyle ihtiyatlı davranan Hazarlar, Belencer yolu üzerinde pusu kurarak İslâm ordusuna ağır kayıplar verdirdiler. Buna rağmen Belencer önlerine kadar ilerlemeğe muvaffak olan Abdurrahman, burada şiddetli bir mukavemetle karşılaştı. Şehir önlerinde meydana gelen çarpışmada Müslümanlar büyük zayiat verdiler. Hatta Abdurrahman bile ölüler arasında idi. Ağabeyisinin ölümü üzerine kumandanlığı deruhte eden Selmân b. Rebî'a, el-Bâb'a çekilmek zorunda kaldı[22]. Bu mağlubiyetten sonra Arablar ile Hazarlar arasında uzun müddet bir çarpışmanın olmadığı görülmektedir. İslâm devleti, dahilî karışıklıklar sebebiyle Hazar cephesine gereken ehemmiyeti vermemiş ve dolayısıyle mücadeleler durmuştur.

20 Taberî, I, 2805; karş. Dunlop, 2 vd.

21 Taberî, I, 2856; İbn el-Esîr, II, 111.

22 Taberî, I, 2891 vd.d.; İbn el-Esîr, III, 131 vd.d.; karş. Dunlop, 55 vd. Ya'kubî *(Tarih*, II, 194) ve Belâzurî (204) bu savaş hakkında çok kısa bilgi vermekte, hatta Selmân'ın öldüğünü kaydetmektedirler.

B — Emevîler devri

1 — Emevî hanedanının ilk yıllarında Türk-Arab mücadeleleri

Muâviye'nin hilâfete geçmesinden ve dahilde sükûnetin kısmen sağlanmasından sonra, fetihler yeniden başlama imkânını bulmuştur. 43 (663-664) yılında Basra valisi Abdullah b. Âmir, Abdurrahman b. Semure'yi Sicistân'ın fethine memur etti. Abdurrahman, Abdullah b. Hâzım ile birlikte başta Kabul olmak üzere Belh, Büst ve diğer bazı şehirleri fethettiler[23]. Yine aynı yıl içinde, Sind'in fethine gönderilen Abdullah b. Sevvâr el-Abdî, bu bölgede Türkler ile yaptığı savaşı kaybedince azledilerek yerine Mühelleb b. Ebî Sufra tayin edildi. 44 (664-665) yılında Türkler ile yaptığı savaşı kazanan Mühelleb, bu bölgede İslâm hakimiyetini yerleştirmeğe başlamıştır[24].

Ziyâd b. Ebîh'in 45 (665) yılında Basra valiliğine tayin edilmesinden sonra Horasan ve Sistân'a yapılan askerî harekât planlı bir şekle sokulmuştur. Ziyâd'ın Horasan valiliğine getirdiği Hakem b. Ömer el-Gıfârî, 47 (667) yılında Toharistan'ı fethetmek maksadıyla akınlara başladı. Üç yıl kadar devam ettiği anlaşılan bu akınlar esnasında Hakem, III. Yezducerd'in oğlu Fîrûz'u mağlup ederek Çin'e kaçmağa mecbur etmiştir. Hakem, Ceyhun nehrini geçerek Çaganyân'a kadar ilerlemiştir. Diğer taraftan Hakem ile birlikte askerî harekâta katılan Mühelleb de Türkler'e karşı yeni başarılar kazanmıştır[25].

Ziyâd b. Ebîh, Horasan ve Toharistan'a yapılan seferleri, mesafenin uzaklığı sebebiyle, Kûfe ve Basra ordugâhlarından

23 Ya'kubî,*Tarih*, II, 258; İbn el-Esîr, III, 436.

24 Belâzurî, 432 vd.; İbn el-Esîr, III, 437, 446.

25 Taberî, II, 84; İbn el-Esîr, III, 455 vd.; karş. Gibb,*Orta Asya*, 15.

gerektiği şekilde destekliyemiyordu. Bu mahzuru gidermek maksadıyla, savaş bölgelerine yakın yerlerde yeni ordugâh kurma lüzûmunu hissetti ve Halife Muâviye'yi de bu hususta ikna ederek 51 (671) yılında Merv'i bir ordugâh şehri hâline getirdi. Kûfe ve Basra'dan 50 bin kişiyi, başta Merv olmak üzere Herat, Tus, Nisâbûr ve Belh şehirlerine yerleştirdi. Böylece Türkistan'a karşı girişilecek fetihlerde hareket üssü durumunda olan Horasan eyâleti teşekkül etmiş oluyordu.

Bu askerî tedbirlerden sonra Hakem b. Ömer el-Gıfârî'nin yerine Horasan valiliğine getirilen Rebî' b. Ziyâd el-Hârisî, 51 (671) yılında Belh'te çıkan bir isyanı bastırdıktan sonra Kûhistan üzerine yürüyerek burada karşılaştığı Türkler (Eftalitler)'i mağlup etti. Bunu müteâkip Ceyhun nehrine kadar ilerledi. Kuteybe b. Müslim tarafından daha sonraki yıllarda katledilecek olan Nîzek Tarhan, Rebî'nin karşısında tutunamadı. Âmul ve Zamm şehirleri Müslümanlar'ın eline geçti. Hatta Hârezm'e kadar akınların devam ettiği kaynaklarda belirtilmektedir[26]. Görüldüğü gibi Ziyâd b. Ebîh'in Irak valiliği esnasında takip edilen planlı fetih hareketi neticesinde Horasan ve Toharistan'ın büyük bir kısmı Müslümanlar'ın eline geçmiş ve hudut Ceyhun nehrine kadar dayanmıştı. Ayrıca alınan köklü tedbirlerle Horasan'daki Arab hakimiyeti sağlamlaşmış oluyordu.

Mâverâünnehr'e karşı girişilen fetihler, babasının ölümünden sonra Horasan valisi tayin edilen Ubeydullah b. Ziyâd tarafından yürütülmekte ve başarılı neticeler alınmakta idi. 54 (674) yılında Ceyhun'u geçen Ubeydullah, Mâverâünnehr'in önemli şehirlerinden birisi olan Buhara üzerine yürüdü. Bu sırada Buhara'da Taberî'nin belirttiği gibi Kabac Hatun[27] hükümdar bulunuyordu[28]. Ubeydullah, Buhara'yı muhasa-

26 Taberî, II, 155 vd.; Taberî-Bel'amî, IV, 18; İbn el-Esîr, III, 489; karş. Gibb, *Orta Asya*, 15.

27 15 yıl kadar Buhara'da hüküm süren bu Hatun'un isminin Kayıh veya Kayıg olabileceği ve Kayı boyuna mensup olması sebebiyle bu ismi aldığı ileri sürülmektedir. Bkz. W. Barthold [R. N. Frye], "Bıukhâra" md., *EI*².

28 Taberî, II, 169.

ra etmeden önce bölgenin önemli ticaret şehri Beykend'i ele geçirdi. Tehlikenin yaklaştığını gören Kabac Hatun, Türkler'den yardım istedi ise de gelen kuvvetler Ubeydullah tarafından mağlup ve kısa zaman sonra da Buhara muhasara edildi. Muhasaranın uzaması ve takviye kuvvetlerinin yenilerek geri çekilmeleri Hatun'u ağır vergi vermek şartıyle sulh istemek zorunda bıraktı. Ubeydullah, Hatun'un teklifini kabul etti ve Buhara'dan iki bin kadar muharip Türk alarak Basra'ya döndü[29].

Ubeydullah b. Ziyâd'dan sonra Mâverâünnehr'de geniş çapta fetihlerde bulunan şahıs, Sa'îd b. Osman'dır. 56 (675-676) yılında Horasan valiliğine tayin edilen Sa'îd, Ceyhun'u geçerek Semerkand havâlisine taarruz etti. Buhara hâkimi Hatun başlangıçta Sa'îd'e sadakatini arzetti ise de daha sonra Belâzurî'nin belirttiğine göre[30] Türkler, Soğd, Kiş ve Nesef ahâlisinin Sa'îd'e karşı yürüdüğünü öğrenince onların safına geçti. Fakat Sa'îd onları mağlup etti ve Buhara'ya girdi. Kısa bir zaman sonra da Taberî'nin ismini vermediği, Belâzurî ve Narşahî'nin Semerkand olarak belirttikleri şehri muhasara ve vergiye bağladıktan ve şehir ileri gelenlerinin çocuklarından rehineler aldıktan sonra mühim bir ticaret şehri olan Tirmiz'i zaptetti[31]. Sa'îd bu başarılarına rağmen mevkiini uzun müddet muhafaza edemedi ve 58 (678) yılında valilikten azledildi.

Sa'îd b. Osman'ın azlinden sonra fetih hareketi durakladı ve bu durum Selm b. Ziyâd'ın Halife Yezîd (680-683) tarafından 61 (680-681) yılında Horasan valiliğine tayin edilmesine kadar devam etti. Selm, Horasan'ın kendisine verilmesi üzerine büyük hazırlıklara girişti; hatta Irak'tan bile asker toplıyarak harekete geçti ve Semerkand üzerine yürüdü. Bir riva-

29 Belâzurî, 410; Taberî, II, 169 vd.; Narşahî, 37; krş. Gibb, *Orta Asya*, 16 vd.

30 Belâzurî, 411.

31 Belâzurî, 411; Taberî, II, 179 (çok az bilgi vermektedir); Narsahî, 38 vd.; krş. Gibb, *Orta Asya*, 18 vd. Belâzurî bu rehinelerin sayısını 15, 40 ve 80, Taberî ise 50 olarak vermektedir.

yete göre de şehri ele geçirdi[32]. Yine bu sırada Hârezm'e karşı bir sefer yapıldığı ve halkının vergi vermek sûretiyle sulh yapmak zorunda kaldığı Belâzurî tarafından bildirilmektedir[33]. Aynı yıllarda Mâverâünnehr halkının Arablar'a karşı hareket geçtiği, Hatun'un bile bu harekete katıldığı görülmektedir. Bunun üzerine Selm, süratle onlar üzerine yürüyerek Soğd hâkimi Tarhun ve bir Türkistan prensinin yardıma gelmesine rağmen galip gelerek Buhara'ya girdi ve tekrar Hatun'u sulh yapmağa mecbur etti[34].

Mâverâünnehr'de fütûhat devam ederken doğuda Emevî hanedanı ile Abdullah b. Zubeyr arasında hilâfet mücadelesi başlamıştı. Bu mücadeleler eyâletlerde de tesirini göstermekte gecikmedi. İslâm devleti dahilinde çıkan bu karışıklıklardan istifade eden mahallî prensler istiklâllerini kazanmak için harekete geçtiler. Abdullah b. Zubeyr tarafından Horasan valiliğine tayin edilen Abdullah b. Hâzım, Türkler'in Nisâbûr'a karşı yaptıkları bir akını püskürttüğü gibi İfsâd kalesine karşı girişilen bir taarruzda da Türkler'i mağlup etmiştir[35].

Abdullah b. Zubeyr'in bertaraf edilmesinden sonra sıra onu destekliyen valilere gelmişti. Bu cümleden olarak Abdullah b. Hâzım da Halife Abdülmelik (685-705) tarafından katledildi. Onun oğlu Mûsa, babasının katli üzerine Emevî halifesine karşı isyan ederek daha önce Mâverâünnehr'de sığınmış olduğu kaleden hareketle Kiş'e geldi ve burada yaptığı savaşı kazanarak Tirmiz üzerine yürüdü ve burasını ele geçirdi. Tirmiz halkı Türkler'den yardım istedilerse de müsbet bir netice alamadılar. Mûsa, 85 (704) yılında Türkler, Eftalitler, Arablar ve Tibetliler'den meydana gelen büyük bir orduyu mağlup etti. Mûsa'nın bu başarıları üzerine mahallî prenslerden bazıları vergilerini devlete değil ona vermeğe başladılar. Mûsa'nın

32 Taberî, II, 392 vd.d.; Gibb, *Orta Asya*, 19.
33 Belâzuri, 413.
34 Narşahî, 40.
35 Belâzurî, 414; Taberî, II, 493 vd.; Barthold, *Turkcstan*, 186 vd.

kazandığı zaferler, Horasan'da onun hakkında bir çok efsanenin ortaya çıkmasına sebep olmuştur[36].

2 — Kuteybe b. Müslim'in fetihleri

Haccâc b. Yûsuf'un Irak umumî valiliğine tayin edilmesinden (75=694-695) sonra, bu eyâlete bağlı bölgelerdeki karışıklıklar bastırıldı ve yeniden fetihlere başlanıldı. Haccâc gibi kudretli bir idarecinin bütün gayretlerine rağmen, ilk zamanlar istenildiği gibi başarılı neticeler alınamadı. 78 (697) yılında Horasan valisi tayin edilen Mühelleb b. Ebî Sufra, Kirman'daki Hâricî isyanlarını bastırdıktan sonra Merv'e geldi. 80 (699) yılı ortalarında Kiş'e karşı bir sefer yapmasına ve burasını iki sene kadar muhasara etmesine rağmen şehri ele geçiremeden geri çekilmek zorunda kaldı. Dönerken yolda, Merv el-Rûd yakınında 82 Zilhiccesinde (Ocak 702) vefât etti. Muhelleb'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Yezîd, Fergana, Hârezm ve Badgîs'e karşı başarısız seferler yapmıştır. Haccâc tarafından sevilmiyen ve kabileler arasındaki mücadeleleri körüklüyen Yezîd, uzun müddet mevkiini muhafaza edemedi ve azledilerek hapse atıldı. Onun yerine tayin edilen üvey kardeşi Mufaddal, Mûsa b. Abdullah'ı ele geçirip katletmesinden sonra kendisi de Horasan valiliğinden azledildi[37].

Mâverâünnehr'in gerçek fatihi hiç şüphesiz Kuteybe b. Müslim'dir. 86 (705) yılında Horasan valiliğine tayin edilen Kuteybe, Haccâc'ın idarî sahadaki dehâsını kendisinin stratejik mahareti ile birleştirerek büyük çapta askerî harekâta girişti. Kuteybe, Horasan'a geldiği zaman bu eyâletin iki tehlikeli hudut bölgesi vardı. Bu bölgelerden birincisi, Ceyhun nehrinin orta kısmından Bedehşan'a kadar uzanan ve nisbeten dağlık bir araziden meydana gelen Toharistan idi. Bazı akınların yapılmasına rağmen hâlâ direnmekte olan Belh şehri buranın merkezi idi. Horasan'ın ikinci ve daha tehlikeli olan hudut bölgesi ise, Mâverâünnehr idi. Türkler her iki bölgede

36 Taberî, II, 1153; Gibb, *Orta Asya*, 22. Wellhaıısen, 201.

37 Gibb, *Orta Asya*, 23 vd.d.; Wellhausen, 204.

de hâkim unsuru teşkil etmekle beraber, aralarında siyasî bir birlik mevcut olmayıp küçük beylikler hâlinde müstakil hareket ediyorlardı[38]. Mâverâünnehr'de siyasî manada bir birliğin bulunmaması bu havâlide İslâm ordularının ilerlemesini kolaylaştırıyordu. Gerçi bu sırada Türkeş Hakanlığı en kudretli devrini yaşamasına rağmen, Arablar'a karşı yapılan mücadelede fazla bir varlık gösterememiştir[39].

Kuteybe b. Müslim, esas hedefi olan Mâverâünnehr'e karşı harekete geçmeden önce, Toharistan'ı emniyete almak gayesiyle Belh üzerine yürüdü. Toharistan hâkimi ve muhtemelen Türk olan[40] Nîzek Tarhan, herhangi bir mücadeleye girişmeden sulh yapmak istediğini Kuteybe'ye bildirdi. Kuteybe bu teklifi memnuniyetle kabul ederek Merv'e döndü[41].

Toharistan tarafından emin olan Kuteybe, 87 (706) yılında Buhara üzerine hareket etti. Âmul ve Zamm geçitlerini emniyette aldıktan sonra Beykend'e geldi. Bu sırada Hatun'un gevşek idaresinden faydalanan yerli beyler ve dihkanlar birbirleri ile iktidar mücadelesine başlamışlardı. Bu hareket Beykend'e yardımcı kuvvetlerin gönderilmesini önlemişti. Kuteybe'nin birlikleri fazla zorlanmadan şehre girdiler. Fakat Kuteybe'nin kısa bir zaman sonra buradan ayrılması üzerine şehir halkı isyan etti. İsyan haberini alan Kuteybe, süratle Beykend'e dönüp, şehri tekrar ele geçirdi. Bol miktarda silah ve ganimet alındı. Bu silahlar müteâkip seferlerde kullanılacaktır[42].

Kuteybe'nin Beykend'e karşı kazandığı zafer, Mâverâünnehr prenslerini toparlanmağa ve müşterek düşmana karşı beraberce harekete geçmeğe sevketmiştir. Nitekim, 88 (707) yılında Kuteybe'nin Tumuşkas ve Râmisan'ı ele geçirmesi

38 Aydın Sayılı- Richard N. Frye, "Selçuklular'dan evvel Ortaşark'ta Türkler", *Belleten*, X/37 (1946), 110 vd.d.; Akdes Nimet Kurat, "Kuteybe bin Müslim'in Hârizm ve Semerkand'ı Zaptı", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* , VI/5 (1948), 388 vd.d.

39 Wellhausen, 205 vd.

40 Akdes Nimet Kurat, *aynı makale*, 393.

41 Taberî, II, 1184 vd.; Gibb, *Orta Asya*, 28; Akdes Nimet Kurat, *aynı makale*, 393.

42 Taberî, II, 1186 vd.; İbn el-A'sem, II, 139b; Narşahî, 52 vd.

üzerine, bu müttefik kuvvetlerin birlikte harekete geçtikleri görülmektedir[43].

Kuteybe ancak 90 (709) yılında Buhara'ya karşı harekete geçebildi. Bu sırada, iki sene önce Mâverâünnehr prensleri arasında kurulmağa başlamış olan birlik de dağılmıştı. Bu durumdan faydalanan Kuteybe, Buhara birlikleri hazırlıklarını tamamlamadan ve istenilen yardımcı kuvvetler yetişmeden önce, şehri muhasara etti. Muhasara devam ettiği sırada, Türkler ve Soğdlar'dan meydana gelen büyük bir ordu Buhara önlerinde göründü. İki ordu arasında kalan Kuteybe ümitsizliğe kapılmadan gelen kuvvetleri mağlup ve tekrar muhasaraya devam etti. Kurtuluş ümidi kalmıyan Buhar-hudat Kuteybe'den sulh istemek mecburiyetinde kaldı. Ağır bir haraç mukabilinde sulh talebi kabul edildi. İslâm birlikleri şehre girdiler. Şehirde bulunan evlerin yarısı Arablar'a tahsis edildi[44]. Böylece Buhara kesin olarak Arab hâkimiyetine girmiş oluyordu.

Buhara'nın fethi ve şehre bir Müslüman garnizonunun yerleştirilmesi, Mâverâünnehr dahilinde büyük bir gedik açmıştı. Tehlike çanları şimdi de Semerkand hükümdarı Tarhun (Tarhan) için çalıyordu. Yaptığı bütün muharebeleri kazanan Kuteybe, Semerkand için tehlikeli bir düşmandı. Buhara'nın âkibetine düşmemek için Tarhun, haraç vermek ve Arab hâkimiyetini tanımak istediğini Kuteybe'ye bildirdi. Kuteybe de bu şartları kabul ve Tarhun ile sulh akdetti[45].

Kuteybe b. Müslim Buhara seferinden dönerken Nîzek Tarhan, Kuteybe'nin nezdine gelip tâbiiyetini arzetmiş ve onun izniyle Belh'e gitmişti. Devamlı tevkif edilme korkusu içinde yaşıyan Nîzek Tarhan, daha sonra Toharistan'a kaçtı ve Belh, Merv el-Rûd, Talkan, Faryâb ve Cuzcan hâkimlerine mektuplar yazarak onları Arablar'a karşı birlikte hareket etmeğe ikna etti. Bu sırada Kuteybe ordusunu kışlaklara dağıt-

43 Taberî, II, 1201 vd.d.; Gibb, *Orta Asya*, 30.

44 Taberî, II, 1201 vd.d.; İbn el-A'sem, II, 139b; Narşahî, 57.

45 Taberî, II, 1290; Akdes Nimet Kurat, *aynı makale*, 394 vd.

tığı için yanında 12 bin kişilik bir birlik kalmıştı; bu sebepten onlar üzerine yürüyecek durumda değildi. Kış sebebiyle büyük bir askerî harekâta girişilemiyeceği gibi beklemenin de mahzurları olabilirdi. Çünkü Nîzek Tarhan'ın Çin'den yardım alma ihtimali vardı. Bu vaziyet karşısında Kuteybe, Merv'de bulunan kuvvetleri kardeşi Abdurrahman'ın idaresine vererek Belh'e gönderdi ve orada kışlıyarak mezkûr prenslere hareket imkânını vermemesini emretti. 91 (710) ilkbaharında Nîzek Tarhan ile ittifak yapmış olan prensler Kuteybe'ye bağlılıklarını arzetmeleri üzerine, yalnız kalan Nîzek bir kaleye sığındı. Kuteybe kalabalık bir ordu ile Nîzek'i muhasara edip aman istemeğe mecbur etti. Fakat Kuteybe sözünde durmuyarak onu Haccâc'a gönderdi ve Nîzek Irak'ta derhal idam edildi[46].

Nîzek'e karşı yaptığı seferden dönüşü esnasında Kiş ve Nesef'e uğrıyan Kuteybe, buraları kesin olarak itaat altına aldı ve daha sonra Buhara'ya döndü. Bu sırada Buhara'da iktidar mücadeleleri eksik olmuyordu. Gerçi şehir Arab hâkimiyetinde ise de dahilî idare, yerli beylerin elinde bulunuyordu. Bu mücadelelerde Tugşada'nın tarafını tutan Kuteybe ona rakiplerini ortadan kaldırmada yardım etti. Aynı zamanda Merv'de olduğu gibi buraya da Arablar iskân edildi. İslâmiyet'in yayılması için gayret gösteriliyor ve bu yeni dinin kabulü için halk teşvik ediliyordu. Bu maksatla daha sonraları bir cami bile inşa edildi. Ayrıca Kuteybe'nin birlikleri arasına, Buhara halkından da asker alınmağa başlandı. Kuteybe Buhara'da sükûneti tesisden sonra Merv'e döndü[47].

İslâm ordularının Toharistan'ı itaat altına almalarına rağmen Zabulistan'ın müstakil Türk hükümdarı Rutbil (Zunbil), Haccâc'ın gözünde bir tehlike olmakta devam ediyordu. Bu sebeple Haccâc, Kuteybe'nin Rutbil üzerine bir sefer yapmasını emretti. Kuteybe, 92 (711) yılında Mâverâünnehr'deki harekâtını durdurarak Rutbil üzerine yürüdü. Çetin bir mu-

46 Taberî, 1204 vd.d.; İbn el-A'sem, II, 137a – 138b.

47 Taberî, II, 1227; kış. Gibb, *Orta Asya*, 33 vd.d.

kavemetle karşılaşacağını tahmin eden Kuteybe, tam aksi bir durumla, Rutbil'in sulh isteği ile karşılaştı. Vergi vermesi şartiyle Rutbil'in isteği kabul edildi[48].

Kuteybe, 93 (711) kışını Semerkand'a karşı yapacağı sefer hazırlıkları ile geçirdi. Fakat daha ilkbahar olmadan, Hârezm hükümdarı (Hârezm-şâh)[49], ona bir elçi heyeti göndererek kendisini kardeşi Hurrazâd'dan kurtardığı takdirde haraç vermeyi teklif etti. Bu teklif Kuteybe'ye cazip geldi ve büyük bir ordu ile Hârezm üzerine hareket etti. İslâm ordusu Ceyhun'un batı sahilini takip ederek Hezaresb'e geldi ve orada karargâh kurdu. Kuteybe nehri geçmeyip Hârezm hükümdarı ile müzakerelere girişti. Arab birliklerinin Hârezm üzerine yürümesi bu bölgede korku meydana getirmişti. Buna Hârezm-şâh'ın gayretleri de ilâve edilince sulh isteyen taraf ağır bastı ve Kuteybe'ye 10 bin kişilik bir kuvvet vermek şartiyle sulh yapıldı. Fakat sulh akdi Hârezm'de karışıklıkların zuhûruna sebep oldu. Arab hâkimiyetinin tanınması, asker ve haraç yermenin kabul edilmesi Hârezm-şâh'a karşı kardeşi Hurrazâd'ın[50] harekete geçmesine sebep oldu. Kuteybe, Hurrazâd üzerine kardeşi Abdurrahman'ı gönderdi. Yapılan muharebe sonunda Hurrazâd esir edilip taraftarlarından 4000 kişi ile birlikte katledildi[51].

Kuteybe'nin Horasan ve Mâverâünnehr'de takip ettiği fetih siyaseti, onun bütün bu bölgeleri ele geçirmeği hedeflediğini göstermektedir. 86 (705) yılından itibaren yaptığı seferler neticesinde Mâverâünnehr'in büyük şehirleri ve stratejik mahalleri ele geçirilmişti. Böylece sıra, daha önce hâkiminin itaat arzetmesi üzerine kenarda kalmış olan Semerkand'ın

48 Belâzurî, 400; Taberî, II, 1335; Gibb, *Orta Asya*, 36.

49 Bu hükümdarın ismi İbn el-A'sem (II, I40a)'da Camgân veya Cungân olarak geçmektedir. Bu isim Taberî'nin Bel'amî tercümesinde de aynı şekilde geçmektedir. (IV, 175). Ayrıca bkz. Akdes Nimet Kurat, *aynı makale*, 396 vd.

50 Taberî (II, 1238) Hamcird adında birisinin isyanından bahsetmekte ise de, bu zatın Hurrazâd olması mümkündür. Nitekim Belâzurî (421), Taberî'deki hadisenin müsebbibini Hurrazâd olarak göstermektedir.

51 Belâzurî, 421; Taberî, II, 1236 vd.d.; krş. Gibb,*Orta Asya*, 37 vd.

kesin olarak fethine gelmişti. Semerkand hâkimi Tarhun'un Kuteybe'ye haraç vermeği kabul etmesi, kendisine karşı bir isyanın patlak vermesine ve bu isyan neticesinde öldürülmesine sebep oldu. Onun yerine Gurek b. İhşid geçirildi[52].

Semerkand'ı henüz hâkimiyet altına alamamaları Arablar için, Mâverâünnehr'de fethettikleri diğer şehirler bakımından bir tehlike teşkil ediyordu. Arab birliklerinin çekilmesi halinde Semerkand hükümdarının teşvik ve tahriki ile buralarda umumî bir ayaklanmanın zuhûru muhtemeldi. Kuteybe b. Müslim, Semerkand'ın fethine bir kaç kere teşebbüs etmiş ise de her defasında bazı olayların meydana çıkması sebebiyle bu tasavvurunu gerçekleştirememiştir. Artık Mâverâünnehr'in büyük bir kısmının fethi tamamlandığı için Semerkand'a yapılması düşünülen sefere engel kalmamıştı.

Hârezm seferinden dönen Kuteybe, Haccâc b. Yûsuf'un da muvafakati üzerine, gizlice hazırladığı plan gereğince harekete geçti. Seferin nereye yapılacağı açıklanmadı. 20 bin kişilik öncü kuvvetlerinin başında bulunan kardeşi Abdurrahman'ın dikkatleri başka yöne çekmesinden sonra, esas kuvvetlerle Kuteybe yürüyüşe geçti. Kuteybe'nin ordusunda Arablar'dan başka fethedilen bölgelerden alınan birlikler de bulunuyordu. Seferin gizli tutulmasına rağmen, Gurek casusları vasıtasıyla bunu öğrenmiş, Şâş, Fergana ve Türkler'den aldığı takviye kuvvetleri ile mukabil harekete geçmişti. Taberî'nin kaydettiğine göre iki ordu Buhara ile Semerkand arasındaki Arbincan denilen yerde karşılaştı[53] ve Gurek'in birlikleri tutunamıyarak geri çekildi[54].

Semerkand'a varan ilk birlikler, Abdurrahman'ın idaresindeki 20 bin kişilik öncü kuvvetleri idi. Onun arkasından

52 Akdes Nimet Kurat, *aynı makale*, 494 vd.

53 Taberî, II, 1249.

54 Belâzurî, 421; Taberî, II, 1242. Taberî'nin, Türk Hakanı'ndan da yardım istenmesi şeklindeki diğer bir haberi (II, 1247) tarihçiler arasında bazı ihtilâflara sebep olmuştur. Marquart, gelen ordunun Göktürk kitabelerinde geçen Kültegin idaresinde olduğunu ileri sürmekte ise de bu fikir Gibb tarafından *(Orta Asya*, 39 vd.) çürütülmüştür.

Arab, Hârezmli, Buharalı ve Horasanlı birliklerden terekküp eden ana kuvvetlerle Kuteybe b. Müslim geldi. Kuvvetli surlarla çevrili şehir haricinde muharebelerin cereyan ettiğine dair kaynaklarda sarih bir malûmat yoktur. Muhtemelen Gurek surların gerisinde savunma hazırlıklarını ikmal ederek komşu devletlerden yardımcı kuvvetlerin gelmesini bekliyordu. Kuteybe şehri muhasara etti. Muhasara devam ederken Şâş melikinden gelen kuvvetler Sâlih b. Müslim tarafından mağlup edildiler. Şehir mancınıklarla dövülmeğe başlandı. Surların yavaş yavaş tahrip edilmesi şehir sakinlerini ümitsizliğe düşürdü. Gurek muhasaranın devamının aleyhine olacağını anlıyarak Kuteybe'ye sulh teklifinde bulundu. İki taraf arasında yürütülen görüşmeler sonunda haraç ve 3000 köle verilmesi ve Kuteybe'nin şehre girmesi şartları ile sulh yapıldı. İslâm birlikleri şehre girerek bol miktarda ganimet elde ettiler. Sulh şartlarına göre şehirden çıkması icap eden Kuteybe buna riayet etmedi ve Semerkand'e bir garnizon yerleştirdi[55]. Artık Semerkand da Arab hâkimiyetine girmiş oluyordu.

Semerkand'ın fethi ile Kuteybe'nin askerî faaliyetleri durmadı. Buhara'ya döndükten sonra Hârezm, Kiş, Nesef ve Buhara ahâlisinden topladığı 20 bin kişilik bir ordu ile 94 (713) yılında tekrar sefere çıktı. Kuvvetlerinden bir kısmını Şâş üzerine gönderirken kendisi de Hocend ve Fergana üzerine yürüdü. Şâş, Hocend ve Fergana'nın bazı kısımları Müslümanlar'ın eline geçti. Hatta bazı coğrafyacılar Uşrusana'ya bile kuvvetler gönderildiğini bildirmektedirler[56]. Ertesi yıl tekrar sefere çıkan İslâm kuvvetleri Şâş üzerinden İsbicâb'a kadar ilerlediler[57].

Bilindiği gibi bu fetihler esnasında Kuteybe'nin en büyük destekçisi Irak umumî valisi Haccâc b. Yûsuf idi. Onun Şevval 95 (Haziran-Temmuz 714) tarihinde ölümü Kuteybe için büyük bir kayıp oldu. Efendisinin ölüm haberini alır almaz bir-

55 Ya'kubî, *Tarih*, II, 344; Belâzurî, 421; Taberî, II, 1241 vd.d.
56 İbn Havkal, 383; İstahrî, 328.
57 Belâzurî, 422; Taberî, II, 1256 vd.; Gibb, *Orta Asya*, 41 vd.d.

liklerini terhis etti. Fakat Halife Velîd (705-715), Kuteybe'ye gönderdiği mektupta vazifesine devam etmesini, Horasan'ın Irak valiliğinden ayrılarak müstakil bir vilâyet haline getirildiğini ve kendisinin oraya vali tayin edildiğini bildiriyordu. Buna rağmen Kuteybe, hayatından emin değildi. Üstelik yıllardır devam eden muharebelerden yorulmuş olan askerler, sulhun nimetlerinden ve ele geçirdikleri ganimetlerden istifade etmek istiyorlardı.

Halife Velîd'in emri üzerine Kuteybe, 96 (715) yılında Fergana'yı tamamen itaat altına almak ve Fergana ile Kâşgar arasındaki ticaret yolunu ele geçirmek maksadiyle sefere çıktı. Fergana'ya gelerek karargâhını orada kuran Kuteybe, Kâşgar'a karşı kuvvetler göndermiş ve bazı başarılar bile kazanmıştı[58]. Fakat bu sırada Halife Velîd'in ölmesi ve hilâfete Süleyman'ın geçmesi Kuteybe için fena sonun yaklaştığının işareti olmuştur[59].

3 — Kuteybe'den sonra Türk-Arab mücadeleleri

Haccâc'ın ölümünden sonra Kuteybe'nin isyanı ve öldürülmesi[60], doğudaki Arab fütûhatı bakımından bir dönüm noktasıdır. Çin'in bu bölgelerde nüfûz tesisine gayret sarfetmesi, mahallî beylerin Arab hâkimiyetinden kurtulmak için faaliyete geçmeleri, Arab valilerinin zaaflarına eklenince Mâverâünnehr'deki fethedilmiş şehirlerin elden çıkma tehlikesini doğurdu. Yine seferler yapılmakta idi, fakat bunların hiçbirisi Kuteybe'ninkileri ile asla mukayese edilemezler. Nitekim Halife Süleyman (715-717)'ın Horasan valisi tayin ettiği Yezîd b. Mühelleb, Dehistan hâkimi Türk Sul'u mağlup edip külliyetli miktarda ganimet elde etmesine rağmen bu bölgeye Arab hâkimiyetini yerleştirememiştir[61].

58 Taberî, II, 1275 vd. Bu hususta diğer kaynaklarda herhangi bir bilgiye tesadüf edilmemiştir.

59 Wellhausen, 207 vd.d.

60 Wellhausen, 209.

61 Taberî, II, 1317 vd.d.; Wellhhausen, 212.

Doğudaki komşusu Çin'e karşı bir harekete girişemiyen Türkeş hakanı Su-lu, batıdaki siyasî gelişmeleri kendi menfaatleri bakımından daha uygun bularak bu yöne teveccüh etti. Mâverâünnehr'deki yerli prenslerle anlaşan Türkeş hakanı, 102 (720-721) yılında Kursul kumandasında Semerkand'a karşı askerî birlikler gönderdi. Bu sırada Horasan valisi olan Sa'îd b. Abdülazîz, Türkler'e karşı bazı muvaffakiyetler kazandı ise de neticede ağır bir hezimete uğradı. Fakat Semerkand'daki Arab garnizonu herhangi bir taarruza maruz kalmadı. Zira Türkeş hakanı Semerkand'ı muhasara edecek kuvvete sahip değildi[62].

Yeni Horasan valisi Sa'îd b. Amr el-Haraşî, Türkeşler ile işbirliği yapan yerli halka karşı çok şiddetli davrandı. Onun zulmünden halk memleketini terke mecbur oldu. Kaçanları takip eden Sa'îd, onların bir kısmını Hocend'de muhasara etti ve tüccarlar hariç teslim olan asker ve asilzâdelerin hepsini kılıçtan geçirtti. 103 yılı sonları ve 104 yıllı başlarında (722) cereyan eden bu hadiseler Arablar'a karşı kin ve nefreti artırdı[63].

Sa'îd el-Haraşî'nin azlinden sonra Horasan valiliğine getirilen Müslim, 105 (723-724) yılında bazı mevzîî başarılar kazandı ve Afşîna'ya kadar ilerledi. Onun esas hedefi Fergana idi. Fakat bu sırada Hişâm'ın halife olması (724-743) ve Irak umumî valiliğine Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin tayin edilmesi, bazı karışıklıkların zuhûruna sebep oldu. Müslim, yeni umumî validen çekinmesine rağmen, Nasr b. Seyyâr'ı Belh'te kabile düşmanlığından çıkan karışıklığı bastırmağa memur edip kendisi de sefere çıktı. Fakat bu sefer esnasında ordusunda bulunan Ezd kabilesi mensupları ondan ayrıldılar. Müslim ise yürüyüşüne devam ederek Taşkent'i muhasara etti. Muhasara esnasında Türkeş hakanı Su-lu'nun üzerine geldiğini haber alınca ric'ate mecbur oldu. Onları takip eden Türk kuvvetleri bir hayli zayiat verdirdiler. Müslim'in kuvvetleri Seyhun'a vardığı zaman Fergana ve Şâş kuvvetleri tarafından sıkıştırıl-

62 Taberî, II, 1421; vd.d.; Gibb, *Orta Asya*, 51 vd.

63 Taberî, II, 1439 vd.d.; Gibb, *Orta Asya*, 52 vd.d.; Wellhausen, 214 vd.

dılar. "*Yevm el-Atş*" diye tarihlere geçen bu muharebede Arablar büyük kayıplar vererek Hocend'e çekildiler[64]. Müslim'in bu hezimeti Mâverâünnehr'deki Arab nüfûz ve kudretini oldukça sarstı. Bundan böyle taarruz sırası Türkler başta olmak üzre Mâverâünnehr sakinlerine, müdafaa sırası ise Arablar'a gelmişti. Türkler bu galibiyetin verdiği cesaretle Mâverâünnehr işlerinde daha tesirli rol oynamağa başladılar.

Esed b. Abdullah el-Kasrî'nin valiliği sırasında Arablar, Türkler ile yaptıkları mücadelede kayda değer bir başarı kazanamadıkları gibi, Türkler'in Mâverâünnehr'de üstünlük kazandıkları bile görülür. Semerkand âdeta kaderi ile başbaşa kalmış olup Horasan'dan yardım alamıyordu. Esed, Toharistan'ın güney taraflarına bazı akınlar tertip etti ise de hiç bir başarı kazanamadı. 108 (726-727) yılında Huttel'e yaptığı seferde Türkeşler tarafından mağlup edildi ve Horasan'a döndü. O bu mağlubiyetinin sebeplerini, kabilevî düşmanlıklarda arayarak bazı kimseleri şiddetli bir şekilde cezalandırdı. Başarısızlıkları ve bu şekilde sert hareketleri azline sebep oldu[65].

Halife Ömer b. Abdülazîz'in (717-720) mevâliye karşı tutumu, onun ölümü ile tekrar terkedilmeğe ve eskiden olduğu gibi Müslüman olsalar bile cizye ve haraç alınmağa başlandı. Bu tutum mevâlinin Arablar'a karşı hınçlarını kamçılıyordu. Bilhassa 109 (727-728) yılında Horasan valisi tayin edilen Eşres b. Abdullah el-Sülemî'nin vergi toplama hususunda gösterdiği şiddet, merkez Buhara olmak üzre büyük bir isyanın patlamasına sebep oldu. Mevâli, Arablar'a karşı Türkler ile birleşti, isyan hareketinin gittikçe genişlemesi ve Türkler tarafından desteklenmesi Eşres'i harekete geçmeğe mecbur etti. Âmul yakınında ve Ceyhun sahilinde Türklerce karşılaşan Eşres'in birlikleri ağır kayıplar vererek nehri geçti ve Beykend'e geldi. Burada da Türkler'in taarruzuna

64 Belâzurî, 428; Taberî, II, 1462 vd.d.; Gibb, *Orta Asya*, 54 vd.; Barthold, *Turkestan*, 192.

65 Taberî, II, 1492 vd.d.; Gibb, *Orta Asya*, *56* vd.; Wellhausen, 216 vd.

uğruyan Arablar, su yollarının Türkler tarafından tutulması neticesinde müşkül durumda kaldılar. Onları mahvolma tehlikesinden Hâris b. Sureyc'in fedakârca mücadelesi kurtardı. Beykend'den Buhara'ya hareket eden Eşres, yolda yine Türkler'in hücumuna maruz kaldı. Arablar'a karşı kazanılan bu başarılar Semerkand hükümdarı Gurek'i bile Türkler ile birleşmeğe sevketmişti. Eşres, Buhara'yı muhasara ederken bir kısım kuvvetlerini de civardaki isyanları bastırmağa göndermişti. Bu birliklerden biri Hâkan tarafından imha edildi. Buna rağmen Buhara'yı muhasara eden Eşres üzerine fazla baskı yapılamadı. Bu sırada Cüneyd b. Abdurrahman el-Murrî kumandasında Halife tarafından Eşres'e yardımcı kuvvetler gönderildi. Buhara'yı muhasara eden Arap birliklerinin takviyesi Hâkan'ın geri çekilmesine sebep oldu ve 111 (729) yılı sonlarında Buhara tekrar Arablar'ın eline geçmiş oldu[66].

Cüneyd, Horasan'a Eşres'in azl fermanı ile beraber gelmişti. 111 (729-730) yılında Beykend yakınlarında Türkler'le karşılaşan Cüneyd onları mağlup ederek ilk başarısını kazanmış ve hatta Taberî'ye göre[67] Türk hâkanının kardeşinin oğlunu, Belâzurî'ye göre ise hâkanın oğlunu esir almıştır[68]. Yeni vali Cüneyd, 112 (730) yılını her taraf da mantar gibi biten isyanları bastırmakla geçirdi. Yine aynı yıl içinde Semerkand, Türkeş hâkanı tarafından muhasara edilmişti. Buradaki garnizon kumandanı Savra b. Hurr çok kötü durumda olduğu için Cüneyd'den yardım istedi. Kuvvetlerinin büyük bir kısmını çeşitli yerlerde çıkan isyanları bastırmağa memur ettiği için valinin yanında kâfi derecede asker mevcut değildi. Cüneyd bu duruma, hatta kumandanlarının ikazlarına rağmen Savra'ya yardım için hareketle Kiş üzerinden, Semerkand'a teveccüh etti. Yolda, su kuyularının tahribi sebebiyle çok sıkıntı çekti. Semerkand'e yaklaştığı sırada da ansızın Hâkan'ın hü-

66 Taberî, II, 1512 vd.d.; Gibb, *Orta Asya*, 57 vd.d.
67 Taberî, II, 1529.
68 Belâzurî, 429.

cumuna uğradı. Yardım isteme sırası Cüneyd'e gelmişti. Savra, Semerkand'da çok küçük bir kuvvet bırakarak Cüneyd'in yardımına koştu. Türkler, harp sahasındaki çalılıkları ateşlemek sûretiyle Savra'nın birliklerinin büyük bir kısmını mahvettiler. Türkler'in Savra ile mücadelesinden istifade eden Cüneyd, Semerkand'a girmeğe muvaffak oldu. Bu muharebede Nasr b. Seyyâr ve mevâlinin gayretleri Arab ordusunu perişan olmaktan kurtarmıştı. Semerkand'ın yeniden muhasarasında bir başarı kazanılamıyacağını anlıyan Türkler, bu defa da Buhara üzerine yürüyerek orada bulunan Katan b. Kuteybe'yi muhasara ettiler. Bunun üzerine Cüneyd, Semerkand'ı terkederek Buhara'nın yardımına koştu. Ramazan 113 (Kasım - Aralık 731) tarihinde Buhara'ya varan Cüneyd, Hâkan'ı çekilmeğe mecbur etti[69].

116 (734) yılında Cüneyd'in Horasan valiliğinden ayrılması üzerine, kabileler arasındaki mücadeleler yeniden alevlendi. Hâris b. Sureyc, Toharistan'da devlete karşı isyan bayrağını açtı. Artık Mâverâünnehr'deki Arab otoritesi gittikçe zayıflıyordu. Yeni vali Âsım b. Abdullah hiç bir varlık gösteremediği için azledildi ve yerine Esed b. Abdullah tayin edildi. 117 (735) yılını Hâris'le mücadelede geçiren Esed, ertesi yıl onunla ittifak yapmış olan Huttel üzerine yürüdü ise de Türkeş hâkanının yardıma gelmesi üzerine geri çekildi. Ceyhun üzerinde ansızın Türkler'in taarruzuna uğrayarak bütün ağırlıkları kaybetti ve canını zor kurtardı. Fakat Hâkan Su-lu onun peşini bırakmıyordu. Doğu Toharistan'daki Karluk yabgusundan da kuvvet alan Hâkan, kış olmasına rağmen batıya doğru hareketine devam etti. 10 Zilhicce 118 (19 Aralık 736) tarihinde Esed ile karşılaşan Su-lu, feci bir mağlubiyete uğradı. Bu mağlubiyet Hâkan'ın itibarını kaybetmesine sebep olup memleketine dönünce Baga Tarkan (Kursul) tarafından öldürüldü[70].

Esed'in ölümünden bir kaç ay sonra (Receb 120 = Haziran-Temmuz 738) Horasan valiliğine, uzun zamandan beri

69 Taberî, II, 1532-1559; Gibb, *Orta Asya*, 61vd.d.

70 Gibb, *Orta Asya*, 68 vd.d; Wellhausen, 221 vd.d.

bu bölgede bulunmuş olan Nasr b. Seyyâr getirildi. Nasr, valiliği esnasında, daha önceki faaliyetleri neticesinde kazandığı itibarını devam ettirdi ve halk tarafından daima hüsnü kabul gördü.

Emevî devletinin son Horasan valisi olan Nasr b. Seyyâr, taarruzî bir siyasetten ziyade, muhtelif sebeplerle Arab hâkimiyetine karşı mukavemet eden Mâverâünnehr sakinlerini, Arablar'la aralarındaki farklılıkları gidermek sûretiyle teskin etmeğe çalıştı ve bunda da oldukça muvaffak oldu. Bu arada ufak çapta bazı seferler yapmaktan da geri durmuyordu. Eyâlet merkezini Belh'ten Merv'e nakletti; Katan b. Kuteybe'yi Ceyhun'un doğusunda bulunan garnizonların kumandanlığına tayin etmek sûretiyle Buhara ve Kiş'te herhangi bir hareketin çıkmasını daha başlangıçta önlemiş oldu. Bu sırada kendisi de ordusu ile beraber Arab hâkimiyetini takviye etmek gayesiyle Semerkand'a gitti ve hiç bir mukavemetle karşılaşmaksızın şehre girdi. Bir müddet Semerkand'da kalarak dahilî vaziyeti düzelttikten sonra 122 (740) yılı sonlarında Mâverâünnehr halkından da aldığı kuvvetlerle Uşrusana üzerinden Şâş'a yürüdü. Uşrusana hâkimi sadâkatini arzettiği için çatışma olmadı. Şâş'ta karşısına, buranın hâkimi ile Türkeş hâkanı Su-lu'yu katleden Kursul çıktı ise de, yapılan muharebede Kursul esir ve derhal idam edildi. Nasr, Şâş hâkimi ile de, daha önce isyan etmiş olan Haris b. Sureyc'in Şâş'tan atılması şartıyle sulh yaptı. Buradan Fergana üzerine yürüyen Nasr oranın hükümdarı ile de sulh yaptı[71].

Abbâsî ihtilâlinin patlak vermesi, zâten hızı kesilmiş olan fetih hareketinin duraklamasına sebep oldu. Horasan valisinin ihtilâlcilerle uğraşması, yerli halkın ihtilâlcileri desteklemesi, Emevî ordularının dışarıya karşı harekete geçme imkânlarını tamamen ortadan kaldırmıştı.

71 Belâzurî, 429; Taberî, II, 1688 vd.d.; Gibb, *Orta Asya*, 73 vd.d.

4 — Arab-Hazar mücadeleleri

Hazarlar ile Arablar arasında birbirini takip eden savaşlar Halife Velîd zamanında başlamış ve onu takip eden halifeler devrinde de devam etmiştir. Velîd zamanında Hazarlar ile yapılan savaşlar, daha önce Anadolu gazalarında büyük şöhret sahibi olmuş olan Mesleme b. Abdülmelik kumandasında cereyan etmekte idi. Taberî ve ondan naklen İbn el-Esîr[72], Mesleme'nin, 89 (708) yılında Hazarlar (metinlerde daha ziyade Türk olarak geçmektedir)'a karşı bir sefer yaptığını, el-Bâb'a kadar ilerlediğini çok kısa bir şekilde vermektedirler.

91 (710) yılında amcası Muhammed b. Mervân'ın Elcezîre ve Ermeniye valiliğinden azledilmesi üzerine bu makama Meslema tayin edildi[73]. Aynı yıl Hazarlar'a karşı harekete geçen Mesleme, Derbend'e kadar ilerledi ve bazı şehir ve kaleleri zaptetti[74]. İbn el-Esîr'e göre[75], Mesleme, bazı tedbirlerin yanında Derbend'e mancınıklar yerleştirmiştir. Bu rivayetten Mesleme'nin, Derbend'e bir askerî garnizon yerleştirip vâki olacak hücumlara karşı savunma tedbirleri aldığı anlaşılıyor. O devir vukuatını tafsilâtiyla veren Taberî gibi esas kaynaklarda olmamasına rağmen, İbn Tagribirdi, dört senelik bir fasıladan sonra Mesleme'nin 95 (714) yılında tekrar el-Bâb'a kadar ilerlediğini ve burasını zaptettiğini kaydetmektedir[76].

Mesleme b. Abdülmelik'in Azerbaycan'dan ayrılması ve İstanbul muhasarasına katılması Hazarlar için tehlikeyi kendiliğinden uzaklaştırmış oluyordu. Bu fırsattan istifade eden Hazarlar, 99 (717-718) yılında Ermeniye ve Azerbaycan'a bir akın yaparak bir çok müslümanı esir ve katl ettiler. Bunun üzerine Halife Ömer b. Abdülazîz, Hâtim b. Nu'man el-Bâhilî kumandasında bir orduyu Hazarlar'a karşı gönderdi. Hâtim, Hazarlar'ı mağlup etti ve hatta 50 kadar Hazar esiri-

72 Taberî, II, 1200; İbn el-Esîr, IV, 540; ayrıca bkz, Kimosko, 146.
73 İbn el-Esîr, IV, 555; Zambaur, *Manuel*, 36.
74 Taberî, II, 1217; İbn el-Esîr, IV, 555.
75 İbn el-Esîr, IV, 555.
76 İbn Tagribirdi, I, 229.

ni Halife'ye gönderdi[77]. Bunlar İslâm âlemine getirilen ilk Hazar esirleridir. Daha sonraları Abbâsî halifeleri devrinde bir çok siyasî ve askerî hadiselerde ismine çok tesadüf edeceğimiz İshâk b. Kundacık'ın dedesi, bu esirlerden birisi idi[78].

103 (721-722) yılında Hazarlar'ın tekrar bir akın yaptıkları görülmektedir[79]. Bu hususta İslâm kaynaklarında çok kısa bilgi bulunmaktadır. Muhtemelen Hazarlar'ın bu akınına karşılık 104 (722-723) yılında Halife Yezîd b. Abdülmelik, Subeyt el-Nahranî kumandasında bir orduyu Hazarlar'a karşı gönderdi. Ancak bu defa, Kıpçaklar'dan ve diğer Türk boylarından aldıkları yardımlarla 30 bin kişilik bir kuvvet toplayan Hazarlar, Müslümanlar'ı feci bir hezimete uğrattılar. Subeyt bile canını zor kurtardı[80].

Halife Yezîd, Subeyt'in öcünü almak için, daha önce bir çok muvaffakiyetler kazanmış olan meşhur Cerrâh b. Abdullah'ı Ermeniye valiliğine tayin ile Hazarlar'la mücadeleye memur etti. Cerrâh'ın bu seferi, Taberî'de çok kısa olarak verilmesine mukabil, İbn el-A'sem, Bel'amî ve İbn el-Esîr'de bütün teferruatı ile tasvir edilmektedir[81]. Halife Yezîd, Hazarlar'ın İslâm ülkelerine akınlarını önlemek için Cerrâh b. Abdullah kumandasında büyük bir orduyu yola çıkardı. Cerrâh'ın hareketini haber alan Hazarlar Derbend'e çekilerek savunma tedbirleri almağa başladılar. Cerrâh ise Berda'a'ya varıp bir kaç gün ordusunu istirahat ettirdikten ve Hazarlar'ı aldatmak için bir müddet Berda'a'da kalacağını etrafa yaydıktan sonra geceleyen cebri yürüyüşle Derbend'e yarım fersahlık bir mesafede

77 Taberî, II, 1346; İbn el-Esîr, V, 43; İbn Tagribirdi, I, 239; Dunlop, 60.

78 Dunlop, 61.

79 Ya'kubî, *Tarih*, II, 378; Taberî, II, 1437; İbn el-Esîr, V, 105.

80 Taberî – Bel'amî, IV, 269, İbn el-Esîr, V, 110. Bu hususta Taberî ve diğer eski kaynaklarda en ufak bilginin bulunmaması dikkati çekmektedir. Bel'amî ve İbn el-Esîr bu malûmatı muhtemelen Taberî'nin görmediği bir kaynaktan aktarmış olmalıdırlar. Muahhar müellifler bu hadise hakkında kısa bilgi vermektedirler. Bu hususta bkz, Leone Caetani, *Chronographiu lslamica,* Paris 1912, 1308; Dunlop, 62.

81 Taberî, II, 1453; İbn el-A'sem, II, 179a vd.d.; Taberî-Bel'amî, IV, 270 vd.d.; İbn el-Esîr, V, 111 vd.d., Kimosko, 150 vd.

bulunan Bâb el-Cihâd'a vardı. Hazarlar ise Cerrâh'ın hilesine inanmışlar ve gerekli tedbirleri almamışlardı. Cerrâh, ertesi gün iki kumandanını ganimet toplamak ve Hazar ordusu hakkında bilgi almak için hareket ettirdi; kendisi de 25 bin kişilik ordusuyla Derbend'e altı fersahlık bir uzaklıkta bulunan Nehr el-Rân'da karargâh kurdu. Hazar ordusu da başlarında Hâkan'ın oğlu[82] olduğu halde İslâm ordusu ile karşılaştı. Cerrâh'ın ateşli bir nutkuyla başlıyan savaşta Hazarlar mağlup oldular. Onları takip eden Cerrâh yol üzerinde bazı kaleleri zaptettikten sonra Belencer önlerine gelip burasını kuşattı. Muhasara esnasında iki taraf da ağır kayıplar verdiler. Nihayet Cerrâh'ın birlikleri 104 Rebîülevvelinde (Ağustos - Eylül 722) Belencer'e girmeğe muvaffak oldular. Burada birkaç gün kalan Cerrâh bazı akınlarda bulundu. Kışın yaklaşması ve Hazarlar'ın mukabil taarruz için hazırlandıklarını öğrenmesi üzerine kışlamak üzre geri çekildi ve halifeden yardım istedi.

105 (723-724) yılında hücum sırası Hazarlar'da idi. Bir önceki yıl uğradıkları yenilginin öcünü almak için hareket eden Hazar ordusu Derbend'i geçerek Ermeniye'ye bir akın yaptı[83]. Cerrâh b. Abdullah mukabil harekete geçerek Hazar ordusunu mağlup edip bazı şehirleri ele geçirdi[84]. Ertesi sene Cerrâh'ın Hazarlar'a karşı başarılı bir seferi daha vukû buldu[85] ise de, kaynaklar bu hususta fazla tafsilât vermiyorlar.

107 (725-726) yılında, Halife Hişâm b. Abdülmelik, Cerrâh b. Abdullah'a yardımcı kuvvetler göndererek tekrar Hazarlar'a karşı sefere çıkmasını emretti. Cerrâh, muhtelif istikâmetlere birlikler göndermek sûretiyle Hazarlar'ı yıpratmak istiyordu. Müslümanlar'ın bu devamlı akınlarına karşı Hazar hakanı komşu hükümdarlardan yardım istedi. Hazar ordusu aldığı yardımcı kuvvetler ile beraber Hâkan'ın oğlunun kumandasında Cerrâh'a karşı harekete geçti. İslâm or-

82 Bu şahsın ismi kaynaklarda muhtelif şekillerde geçmektedir; bkz. Dunlop, 63, not 28.

83 İbn Tagribîrdi, I, 254; kış. Caetanı, *aynı eser*, 1320.

84 Taberî, II, 1462; İbn el-Esîr, V, 125; Süryani Mihail, II, 490.

85 İbn el-Esîr,V, 134.

dusu dağınık bir durumda olduğu için Hazarlar'a mukavemet edemiyordu. Hazarlar Mukan'a kadar ilerleyip burasını da ele geçirdiler. Cerrâh, Hazar ordusunun kuvvetini dikkate almadan ve Suriye'den gelmekte olan yardımcı kuvvetleri beklemeden savaşa girdi. Bel'amî ve Belâzurî, bu savaşta İslâm ordusunun hezimete uğrayıp Cerrâh'ın şehit edildiğini bildirmektedirler[86]. Taberî ve Ya'kubî bu savaşa yer vermemektedirler. İbn el-Esîr ise Cerrâh'ın daha önce azledildiğini bildirmek sûretiyle yine bu savaş hususunda sükûtu tercih etmektedir[87]. Burada üzerinde durulması icap eden cihet, ilk iki tarihçinin belirttikleri gibi Cerrâh'ın bu savaşta şehit olup olmadığı meselesidir. İlerde Cerrâh'ın, 111 (729-730) yılında ikinci defa Azerbaycan ve Ermeniye valiliğine tayin edilip ertesi sene yaptığı sefer esnasında şehit düştüğü izah edilecektir. Bu hususta bütün kaynaklar müttefiktirler. Öyle anlaşılıyor ki mezkûr iki kaynak, bu iki hezimeti karıştırmışlardır.

Cerrâh b. Abdullah'ın başarısızlığı onun azline sebep oldu ve yerine tekrar vali tayin edilen Mesleme[88] Sa'îd b. Amr el'Haraşî kumandasındaki öncü kollarını yola çıkarıp kendisi de arkadan hareket etti. Bu sefer hakkında kaynakların verdikleri bilgiler birbirine uymamaktadır:

Bel'amî[89], daha başlangıçta Sa'îd'in kumandan olduğunu bildirdiği için bütün mücadelenin onun emri altında geçtiğini belirtmektedir. Ona göre hadiseler şu şekilde gelişmiştir: Sa'îd Berda'a'ya kadar ilerleyip yol üzerinde bir çok Hazar garnizonunu ele geçirdi. Versân'daki Müslümanlar'ı muhasara eden Hazarlar'ı mağlup ettikten sonra Berzend'de bulunan Hâkan'ın oğlu üzerine yürüdü ve onu mağlup etti. Bir müddet sonra iki ordu tekrar Mukan'da karşılaştı. Yapılan savaşta

86 Belâzurî, 206; Taberî-Bel'amî, IV, 274 vd.d.

87 İbn el-Esîr, V, 137; İbn Tagribirdi, I, 261.

88 Bel'amî, Mesleme'nin valiliğe tayininden bahsetmeksizin Sa'îd b. Amr'ın Hazarlar'a karşı gönderildiğini bildirmekte (IV, 276) ise de Belâzurî (206 vd.) ve bu sefer hakkında kısa bilgi veren Ya'kubî *(Tarih,* II, 380 vd.) ile İbn el-Esîr (V, 137), Mesleme'nin vali olduğunda ittifak ediyorlar.

89 Taberî-Bel'amî, IV, 276.

Hâkan'ın oğlu maktul düştü. Buradan Şirvan üzerine yürüyen Sa'îd, kendisinin azledilerek yerine Mesleme'nin tayin edildiğini öğrendi.

Ya'kubî ve Belâzurî, öncü kuvvetler kumandanı olan Sa'îd'in Mesleme kumandasındaki ana ordudan evvel hareket ederek bazı başarılar kazandıktan sonra Versân'da Hazarlar tarafından muhasara edilen Müslümanlar'ı kurtardığını, bunu müteâkip Mesleme'den gelen bir mektup ile kendisinin azledildiğinin bildirildiği, hatta geri çağrılarak hapsedildiğini, ayrıca Mesleme'nin Berda'a'yı ve burada bulunan bin Hazar ailesini ele geçirdiğini, el-Bâb'ı zaptederek buraya 24 bin Suriyeli askeri yerleştirdiğini ve Mesleme'den sonra buraya Sa'îd b. Amr el-Haraşî'nin vali tayin edildiğini bildirmektedirler[90].

Görüldüğü gibi her iki rivayet birbirinden farklı bilgi vermektedir. Hangi rivayetin gerçeği ifâde ettiğini tesbit etmek oldukça zordur. Ancak Bel'amî'nin aslı olan Taberî'de bu hususta en ufak bir bilginin bulunmaması, muahhar kaynakların Ya'kubî ve Belâzurî'yi desteklemeleri[91], Bel'amî'nin rivayeti hakkında şüphe uyandırmaktadır. Bununla beraber Mesleme'nin azli ve yerine Sa'îd'in tayini de meşkûktur. Zira Mesleme, 111 (729-730) yılında azledilmişti.

Mesleme b. Abdülmelik, Hazarlar'a karşı yaptığı başarılı seferden dönünce (108=726-727), Hazar hâkanı mukabil taarruza geçerek Azerbaycan'da bazı şehirleri ele geçirdi ise de, Mesleme'nin Azerbaycan'ın müdafaasına bırakmış olduğu Hâris b. Amr el-Tâî ile yaptığı iki savaşı da kaybederek geri çekilmeğe mecbur oldu[92].

Mesleme b. Abdülmelik, 109 (727-728)[93] ve 110 (728-729)[94] yıllarında tekrar Hazarlar'a karşı taarruza geçti ve ikin-

90 Ya'kubî, *Tarih*, II, 381; Belâzurî, 206 vd.
91 Bu hususta bkz. Caetani, *aynı eser*, 1349.
92 İbn el-A'sem, II, 189a vd.; İbn el-Esîr, V, 141.
93 Ya'kubî, *Tarih*, II, 395; İbn el-Esîr, V, 145.
94 Taberî, II, 1506; İbn el-Esîr, V, 155; Süryani Mihail, II, 501.

ci seferinde Hâkan ile yaptığı savaşı kazandı, Bâb el-Lân'ı ele geçirdi. Her iki seferden de bol esir ve ganimet ile dönüldü.

Halife Hişâm, 111 (729-730) yılı başlarında, kardeşi Mesleme'nin yerine Cerrâh b. Abdullah'ı tekrar Ermeniye ve Azerbaycan valiliğine tayin ve Hazarlar'a karşı gazaya memur etti. Cerrâh, aynı yılın yazında, tafsilâtı İbn el-Esîr'de verilen[95] seferinde, Tiflis üzerinden Belencer'e yürüyüp orayı aldıktan sonra Hazarlar'ın başşehri olan el-Beyzâ'yı[96] muhasara ve zaptetti.

Cerrâh b. Abdullah'ın kışı geçirmek için Azerbaycan'a dönmesinden istifade eden Hazarlar mukabil hücuma geçtiler. 112 yılının başlarında (730 ortaları) Erdebil'e kadar ilerliyen Hazar ordusu, bu şehrin yanında yaptıkları savaşı kazandılar. Cerrâh ve ordusunun büyük bir kısmı savaş meydanında kaldılar. Erdebil'i işgal eden Hazarlar akınlarına devam ile Musul civarına kadar ilerlediler[97].

Hazar tehlikesinin artması üzerine Halife Hişâm, 112 (730) yılı ortalarında, daha önce Hazarlar ile başarılı savaşlar yapmış olan Sa'îd b. Amr el-Haraşî'yi bu tehlikeyi bertaraf etmekle vazifelendirdi. Komşu eyâletlerden toplanan büyük bir ordunun başına geçen Sa'îd, Erzen üzerinden Hılat (bugünkü Ahlat)'a gelip bir müddet burada kalarak ordusunu takviye ettikten sonra, Hazarlar'ın eline geçmiş bulunan bir çok şehir ve kaleleri kuşatarak Berda'a'ya vardı. Bu sırada Versân'ı muhasara eden Hâkan'ın oğlu, aynı zamanda etrafa akınlar yaptırmaktan da geri durmuyordu. Sa'îd, bir hile ile Hazarlar'ı Versân muhasarasını terke mecbur; müteâkip günlerde, Berzend ve Beylakan'da iki defa Hazar ordusu ile karşılaşarak mağlup etti. Fakat kısa bir müddet sonra da valilikten azledilerek yerine tekrar Mesleme getirildi[98].

---

95 İbn el-Esîr, V, 158.

96 Bu şehrin diğer ismi Etil yahut Atil olup Arablar "*el-Bayzâ*" tesmiye etmektedirler, bkz. Z.V. Togan, "Hazarlar" mad. *İA*.

97 Taberî, II, 1530; İbn el-Esîr, V, 159; Dunlop, 68 vd.

98 Taberî, II, 1531; İbn el-Esîr, V, 159 vd.d.

Mesleme, mevsimin kış olmasına rağmen Derbend'e kadar ilerledi ve buraya Hâris b. Amr'ı bir kısım kuvvetlerle bırakarak geri çekildi[99].

113 (731-732) yılında Hazarlar'a karşı tekrar sefere çıkan Mesleme, Belencer dağlarına kadar ilerleyip Hazarlar'ı mağlup etti. Aynı yıl komşu hükümdarlardan aldığı yardımlarla ordusunu kuvvetlendiren Hazar hâkanı, mukabil taarruza geçti ise de Mesleme ile karşılaşamadı. Çünkü o, Derbend'e çekilmişti[100].

Mesleme b. Abdülmelik'in Hazarlar'dan korkarak ricat etmesi onun azline sebep oldu. Bu azilde halifenin amcası oğlu Mervân b. Muhammed'in tesiri büyük olmuştur. 114 (732-733) yılında Elcezîre Azerbaycan ve Ermeniye valiliğine tayin edilen Mervân b. Muhammed, Suriye, Irak ve Elcezîre'den topladığı büyük bir ordu ile hareket etti[101]. Belâzurî ve İbn el-Esîr, Mervân'ın aynı yıl içinde Berda'a yakınında bazı küçük şehirleri ele geçirip bol miktarda esir ve ganimet elde ettiğini belirtmektedirler[102]. Mervân, iki senelik bir fasıladan sonra tekrar Hazarlar'ın ülkesine akınlara başladı. 117 (735) ve 118 (736) yıllarında bazı önemli şehirleri ele geçirdi[103].

Mervân b. Muhammed'in valiliği sırasında yaptığı seferlerin en önemlisi, 119 (737) yılında cereyan etmiştir. Senelerden beri devam eden İslâm-Hazar mücadelesinde İslâm orduları birçok galibiyetler kazanmış iseler de Hazarlar'a bir türlü kat'î darbeyi indirememişlerdi. İslâmlar'ın ufak bir ihmali, Hazarlar'ın mukabil hücuma geçmelerine kâfi geliyordu. Mücadelelerin geçtiği yerleri gayet iyi bilen Mervân'ın bu seferi hakkında, İbn el-A'sem[104] ve Bel'amî[105] geniş bilgi vermekte-

99 Taberî, II, 1531; İbn el-A'sem, II, 189a vd.; İbn el-Esîr, V, 162.
100 Taberî, II, 1560; İbn el-Esîr, V, 173 vd.; Dunlop, 76 vd.
101 Belâzurî, 207; Taberî, II, 1562; İbn el-Esîr, V, 177.
102 Belâzurî, 207; İbn el-Esîr, V, 178.
103 Taberî, II, 1573, 1593: İbn el-Esîr, V, 195 vd.d.; ayrıca bkz, Caetani, *aynı eser.* 1471, 1485.
104 Taberî-Bel'amî, IV, 288 vd.d.
105 İbn el-A'sem, II, 193b -194b; Z.V. Togan, "Hazarlar", mad. *İA*.

dirler. Bu müelliflere göre sefer şu şekilde cereyan etmiştir: Mervân, 150 bin kişilik bir ordu ile hareketle Kür nehri üzerindeki Kasak (bugünkü Kasah) şehrinden Semender'e müteveccihen hareket etti. İki kısma ayırdığı ordusunun bir kısmı Derbend'den, kendisinin kumanda ettiği büyük kısmı ise Daryal geçidinden geçmek sûretiyle beklenmedik bir anda Hazar ülkesine girdi. Gafil avlanan Hazarlar mağlup olarak memleketleri dahiline çekildiler. Mervân başşehir el-Beyzâ üzerine hareket ve hiç bir mukavemetle karşılaşmadan şehir önlerine gelip muhasaraya başladı. Hazar hâkanı Etil nehrinin kuzeyine çekilerek başkumandanı Hazar Tarhan idaresinde 40 bin kişilik bir orduyu Mervân üzerine gönderdi. İki ordu arasında cereyan eden muharebede, Mervân'ın askerî bilgisi ve cesareti, Hazarlar'ın feci bir hezimete uğramasına âmil oldu. Bu durumda Müslümanlarla savaşacak kuvveti kalmıyan Hâkan, Mervân'dan sulh istemek zorunda kaldı. Mervân'ın, sulhu ancak Hâkan'ın müslüman olması şartı ile kabul edebileceğini bildirmesi üzerine de mecburen İslâmiyet'i kabul etti. Bunun üzerine sulh yapıldı ve Hâkan'ın el-Beyzâ'ya dönmesine müsâade edildi. Ayrıca Hazarlar'a İslâm dinini öğretmek için iki fakih gönderildi. Mervân, bu galibiyetini müteâkip aldığı esirlerle beraber geri döndü ve onları Derbend'in güneyine yerleştirdi. Esirlerin çoğu Hazarlar'a yardıma gelmiş olan Bulgarlar'dan meydana geliyordu.

Mervân b. Muhammed'in daha bir kaç yıl Azerbaycan'da kalarak akınlarına devam ettiği anlaşılmaktadır. Artık Hazarlar'dan bir mukavemet görmüyordu. Bundan faydalanan Mervân, o bölgede bulunan küçük prenslikleri itaat altına aldı[106].

106 Taberî-Bel'amî, IV, 290 vd.d.; Caetani, *aynı eser*, 1510, 1523, 1533.

C — Abbâsîler devri

1 — Batı Türkistan'da Türk-Arab münasebetleri

Abbâsî hanedanının iktidara gelmesiyle İslâm devleti bünyesinde önemli değişiklikler meydana gelmiş ve bunun neticesi olarak fetih siyaseti de Emevîler devrindeki süratini tamamen kaybetmişti. Bu devrede Anadolu'ya yapılan gazâlar hariç, büyük çapta askerî harekâta pek tesadüf edilmemektedir.

Abbâsîler, iktidara geldikleri sırada Batı Türkistan'da yeni bir siyasî ve askerî güçle karşılaştılar: Çinliler. Batı Türkistan, Hunlar'dan itibaren Türkler ve Çinliler arasında nüfuz mücadelelerine sahne oluyordu. Bu ülkede kurulmuş olan Türk devletlerinin zayıflaması Çin'in harekete geçmesine zemin hazırlıyordu. İslâm ordularının Mâverâünnehr'i fethe giriştikleri sırada II. Göktürk devleti en kudretli devrini yaşıyor ve Kapagan Kağan'ın (691-717) Çin'e yaptığı seferlerle Batı Türkistan'daki Çin nüfûzu bertaraf ediliyordu. Fakat Kuteybe b. Müslim'in Mâverâünnehr'i fethi ve Batı Türkistan'a akınlar yapması bu ülkenin siyasî manzarasında önemli değişikliklerin meydana gelmesine sebep olmuştu. II. Göktürk devletinin zayıflaması ve Mâverâünnehr beylerinin Arab hakimiyetini tanımak zorunda kalmaları üzerine kuvvet kazanan Türkeş devletinin de Arablar'a karşı giriştiği askerî harekâtta başarılı bir netice alamaması Türkler'i, bu yeni düşmanlarına karşı Çin'den yardım istemeğe mecbur etmiştir.

Mâverâünnehr ve Batı Türkistan'da Türk-Arab mücadelesinin devam ettiği sıralarda, Çin'de, T'ang hanedanına (618-

906) mensup ve hanedannm en kudretli şahsiyetlerinden birisi olan İmparator Hiuan-tsâng (713-755) hüküm sürmekte idi. Çin imparatorundan yardım talebinde bulunan ilk hükümdar, 712 yılında Fergana'nın Müslümanlar tarafından istilâsı üzerine Kuça'ya sığınan ve Çin'in hâkimiyetini kabul etmek şartıyle eski makamına iadesini isteyen Fergana İhşidi olmuştur[107]. 726 yılında da Buhara hükümdarı Tugşada'nın, kardeşi Arslan'ı Çin sarayına göndererek Arablar'a karşı yardım istemiştir. İslâm devletinin tâbiiyetini kabul etmek sûretiyle tahtını muhafaza edebilen Semerkand hükümdarı Gurek'in 719 ve 731 yıllarında, Toharistan yabgusunun da 719 ve 727 senelerinde Çin'in desteğini sağlamak gayesiyle teşebbüse geçtikleri görülmektedir[108].

Bütün bu yardım isteklerine rağmen Çin'in derhal hareket geçmediği görülmektedir. Ancak 738 yılında Su-lu Kagan'ın öldürülmesi ve Türkeş devletinin iç karışıklıklar sebebiyle zayıflaması üzerine İli vadisi ve Isık Göl çevresinde yavaş yavaş Çin nüfûzunun hissedilmeğe başladığı dikkati çekmektedir. Bilhassa Tibet tehlikesinin bertaraf edilmesinden sonra Çin'in Kuça valisi Kao Sien-tche, 747 de, büyük bir ordu ile batıya doğru harekete geçmiş ve bu sefer Batı Türkistan'ın siyasî mukadderatı üzerinde önemli gelişmelere sebep olmuştur. Çin kuvvetleri, Batı Türkistan'a karşı giriştikleri bu sefer esnasında, bu bölgede büyük bir askerî ve siyasî güç olan Müslümanlarla karşılaşmışlar ve Talas nehri kenarında onlarla yaptıkları savaşı kaybederek geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Talas Savaşı Türk ve İslâm tarihi bakımından büyük bir ehemmiyet taşıdığından üzerinde durmamız icap ediyor.

Talas Savaşı ile ilgili kaynakları iki gurupta mütalâa edebiliriz:

---

107 E. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Tıtrcs) Occidentaux*, Saint-Petersburg 1903, 148 not 3; R. Grousset, *L'Empire des Steppes,* Paris 1969, 166 vd.

108 E. Chavannes, *aynı eser*, 138, 294 vd.; R. Grousset, *aynı eser*, 167 vd.

a) İslâm Kaynakları: Talas Savaşı hakkında bilgi veren ilk İslâm tarihçisi İbn Tayfur (ölm. 893)'dur. İbn Tayfur, çok kısa olarak Ebû Müslim'in Ziyâd b. Sâlih'i Çin'e karşı sefere gönderdiğini kaydetmekle yetinmiştir[109]. Bu hususta ikinci kaynağımız olan el-Makdisî'nin *el-Bed' ve't-Tarih* adlı eserinde şu bilgi verilmektedir[110]: "*Ebû Müslim, Ziyâd b. Sâlih'i Mâverâünnehr'deki bazı yerleri fethetmek için gönderdi. Ziyâd bazı fetihlerde bulundu ve hatta Taraz ve Atlah'a ulaştı. Çinliler de harekete geçtiler ve sayıları yüz binden fazla olduğu halde geldiler. Sa'îd b. Humeyd, Taraz şehrini tahkim etti ve kendisi de şehre kapandı. Bu sırada Semerkand'daki karargâhında bulunan Ebû Müslim civar valilerden Sa'îd için yardımcı kuvvetler ve gönüllüler teminini istedi. Sa'îd, Çinliler'in üzerine bir kaç taarruzda bulundu ve onlardan 45 bin kişiyi katl, 20 binini esir etti. Diğerleri kaçtılar. Müslümanlar onların karargâhını ele geçirdiler. Sa'îd daha sonra Buhara'ya döndü*".

Talas Savaşı'ndan bahseden üçüncü tarihçi İbn el-Esîr olup, daha önce yaşamış müelliflerden hangisinden alındığını tesbit edemediğimiz şu bilgiyi vermektedir:[111] "*Fergana Ihşidi ile Şâş (Taşkent) meliki arasında ihtilaf olunca İhşid, Çin imparatorundan yardım istedi, imparator 100 bin muharip gönderdi. Bunlar Şâş melikini muhasara ettiler. Şâş meliki Çin imparatorunun hâkimiyetini kabul etti. İmparator ona ve adamlarına kötü muamele etmedi. Bu haber Ebû Müslim'e gelince Ziyâd b. Sâlih'i onlarla harp etmek için gönderdi. Müslümanlar zafer kazandı. Çinliler'den 50 bin kişi öldürüldü ve 20 bin kişi esir alındı. Kurtulanlar Çin'e kaçtılar. Bu savaş Zilhicce 133 tarihinde oldu*".

Görüldüğü gibi İslâm kaynakları savaşın sebep ve cereyanı hakkında az ve birbirini tutmıyan bilgi vermektedirler. Üstelik bu devir vukûatına eserinde geniş yer veren Taberî ile

109 İbn Tayfur, Ebû'1-Fazl Ahmed, *Kitâb Bağdad*, Kahire 1949, 12.
110 Makdisî, *Bed'*, VI, 74.
111 İbn el-Esîr, V, 449.

Ya'kubî ve Belâzurî'nin eserlerinde Talas Savaşı hakkında tek cümleye bile rastlanmamaktadır. Öyle anlaşılıyor ki, bu sırada İslâm imparatorluğunda hanedan değişmesi ve bunun sebep olduğu karışıklıklar sebebiyle ülkenin en doğu ucunda cereyan eden bir savaşa fazla önem verilmediğinden kaynaklarda yer almamıştır.

b) Çin kaynakları: Savaşın sebepleri ve cereyanı hakkında İslâm kaynaklarına nisbeten daha geniş ve doğru bilgi veren Çin kaynaklarına gelince, bunlar *T'ang Şu*, *Kieou Tang Şu* adlı T'ang hanedanının tarihleri ile umumî bir tarih olan *Tse tche Vong Men* adlı eserlerdir. E. Chavannes ve Liu En-Lin tarafından Fransızca ve Türkçe'ye çevrilen[112] Çin kaynaklarında özet olarak şu bilgi verilmektedir: "*751 yılında Taşkent seferine çıkan Kao Sien-tche, çok geçmeden Taşkent hükümdarını esir alarak Çin imparatoruna göndermiş ve öldürülmüştür. Bunun üzerine Taşkent hükümdarının oğlu, Çin'den intikam almak için komşu devletlerden yardım istemiştir. Çinliler'in haksız olduğuna kanaat getiren komşu devletler, yardım hususunda birleş-mişlerdir. Ayrıca Kuça, Karaşar, Hotan ve Kaşgar şehirlerine karşı yapmayı tasarladıkları sefer için Arablar'la da anlaşmışlardır. Bundan haberdar olan Kao Sien-tche büyük bir ordu ile Arablar'ı karşılamak üzre harekete geçmiştir. İki ordu Talas civarında karşılaştı. Beş gün devam eden çetin bir savaştan sonra, Karluk kuvvetlerinin ihaneti yüzünden Çin ordusu iki cephede çarpışmak mecburiyetinde kalmış ve askerlerinin çoğunu harp meydanında kaybederek ağır bir mağlubiyete uğramıştır*".

Çin kaynaklarında savaşın sebebi olarak gösterilen Taşkent hükümdarının Çin ile yaptığı anlaşma şartlarına uymaması keyfiyeti, kanaatimizce bir bahane intibaını uyandırmaktadır. Taşkent seferini Çin'in batıya doğru genişleme siyasetinin bir devamı şeklinde değerlendirmek icap eder. İbn

112 E. Chavannes, *aynı eser*, 142, not 2; Liu En-Lin, "Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme", *VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1972, I, 414-420.

el-Esîr'in, savaşın sebebi olarak gösterdiği Fergana meliki ile Şâş melikinin ihtilafa düşmesi üzerine Şâş melikinin Çin'den yardım istemesi de pek muhtemel görünmemektedir.

Çin'in ilk hedef olarak Taşkent'i seçmesinin sebebi, bu sırada Batı Türkistan'ın siyasî durumu göz önüne alınınca kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Göktürk ve Türkeş kağanlıklarının yıkılmasından sonra siyasî bakımdan Çin için yegâne tehlike, Göktürk şehzâdelerinin hâkim olduğu Taşkent'ten gelebilirdi. Askerî gücünün zayıf olmasına mukabil Taşkent hükümdarlığı, idarede Göktürk kağanlık ailesine mensup şahısların bulunması sebebiyle Çin'e karşı bir Türk birliği meydana getirebilirdi. Çin kumandanının Taşkent üzerine yürümesi, kanaatimizce bu ihtimali bertaraf etmek istemesinden ileri gelmektedir.

Taşkent hükümdarı Bagatur Tudun'un öldürülmesi üzerine oğlu, Isık Göl civarında kalabalık bir halde yaşıyan ve aynı zamanda bölgenin kuvvetli unsurunu teşkil eden Karluklar'ın yardımına müracaat etti[113]. Ayrıca Karluklar ile Taşkent hâkimi arasındaki iyi münasebetlerin böyle bir müracaatta müsbet rol oynamış olması icap eder.

Bagatur Tudun'un öldürülmesi ve Kao Sien-tche'nın Taşkent ahalisine karşı sert tutumu, aynı zamanda Bagatur Tudun'un oğlunun yardım istemesi, başta Karluklar olmak üzre bölgedeki diğer Türk boylarını Çin'e karşı harekete geçmeğe tahrik ve teşvik etmiştir. Ancak siyasî bir birlikten yoksun olan Türkler, Çin kuvvetleriyle tek başlarına mücadele edemiyeceklerini bildikleri için, Çin üzerine bir sefer tertip etmek temayülünde olduğu anlaşılan Abbâsî devletinin Horasan valisi Ebû Müslim'i, kendi kumandası altında Kuça, Karaşar, Hotan ve Kâşgar'ın işgaline ikna ettiler. Bunu haber alan Çin kumandanı Kao Sien tche, büyük bir ordu[114] ile hareket

113 E. Chavannes, *aynı eser*, 142.

114 Ordunun miktarı, Çin kaynaklarında (Chavannes, *aynı eser*, 143; Liu En-Lin, *aynı makale*, 418) 20-70 bin arasında, İslâm kaynaklarında da 100 bin olarak verilmektedir. Liu En-Lin, Çin ordusunun 70 bin kişi olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır.

ederek Talas (Arablarca *Taraz*, Çinlilerce *Ta-lo-se*, bugünkü Evliya-ata yakınında) şehrine geldi ve Arablar ile karşılaştı[115].

Üzerinde durulması icap eden hususlardan birisi de, Arab ve Çin kuvvetleri karşı karşıya geldikleri zaman, Karluklar ve diğer Türk boylarının nasıl bir hareket hattı takib ettikleridir. İslâm kaynaklarında savaş esnasında Türkler'den hiç bahis yoktur. Çin kaynaklarına gelince, bunlar savaş sırasında Karluklar'ın Çin kuvvetlerine ihanet ederek onları arkadan vurduklarını belirtmek sûretiyle zımnen savaş başladığı zaman Karluklar'ın Çin ordusu saflarında yer aldıklarını belirtmektedirler. Halbuki, Bagatur Tudun'un öldürülmesi üzerine Çin'e karşı müşterek cephe kurma faaliyetlerine girişenin ve hatta Ebû Müslim'i tahrik edenin Karluklar olduğu yine aynı kaynaklarca ifade edilmektedir. Bu durumda Karluklar'ın Çinliler ile birlik olması ve onlara ihanet etmeleri bahis mevzuu olamaz. Ancak Çin ve Arab kuvvetlerinin savaşa tutuşmalarından sonra, Karluklar'ın arkadan Çin birliklerine taarruz ettikleri ve bu sebeple hiyanetle suçlanmaları düşünülebilir.

751 Temmuzunda Talas şehri yakınında Çin ve Arab birlikleri arasında başlıyan savaş beş gün devam etmiştir. Muhtemelen savaşın sonuncu günü Karluklar arkadan Çin birliklerine taarruz etmişlerdir. iki ateş arasında kalan Çin ordusunun büyük bir kısmı savaş meydanında kalmış; Kao Sien tche de az bir kuvvetle canını zor kurtarmıştır. 20 bin kadar da esir alınmıştır[116].

Talas Savaşı Türk, İslâm ve dünya tarihi bakımından büyük bir önem taşımaktadır. Bu savaş, umumiyetle basit bir meydan muharebesi olarak mütalâa edilmiş ve neticeleri üzerinde fazla durulmamıştır. Savaşın neticelerini şöylece sıralıyabiliriz :

a) Çin, Hunlar'dan itibaren her fırsatta Türkistan'a nüfûz ederek Türkler üzerinde hâkimiyet kurma siyasetini takip et-

115 E. Chavannes, *aynı eser*, 142 vd.; Liu En-Lin, *aynı makale*, 416.

116 E. Chavannes, *aynı eser*, 143, 297; Liu En-Lin, *aynı makale*, 216 vd.; Makdisî, *Bed'*, VI, 74; İbn el-Esîr, V, 449.

mekte idi. Bu emelini tahakkuk ettirebilmesi, Türkler'in siyasî ve askerî güçlerine bağlı bulunuyordu. Türkler ile Çinliler arasındaki mücadeleler asırlar boyunca devam etmiştir. VIII. asrın ortalarına doğru Çin imparatorunun, ananevî siyasetlerinin bir devamı olan Batı Türkistan'a karşı giriştiği askerî harekât, 751 yılında feci bir hezimetle son bulmuştur. Bu tarih, Çin'in Batı Türkistan üzerindeki siyasî emellerinden ebediyyen vazgeçmek zorunda kalmasının başlangıcıdır. Bunda Talas hezimetinin yanısıra muhtelif sebepler varsa da, millî tarihimiz bakımından önemli olan husus artık Batı Türkistan için Çin tehlikesinin bahis mevzu olmamasıdır.

b) Savaşa takaddüm eden yıllarda Batı Türkistan'da siyasî bakımdan sarsılan Türk nüfûzu, Talas muharebesini müteâkip yeniden kurulmuştur. Savaşın Çin aleyhine neticelenmesinde hiç şüphesiz önemli rol oynamış olan Karluklar, Göktürk ve Türkeş devletlerinin yıkılması üzerine bölgenin en kuvvetli unsuru olarak Türk birliğini yeniden tesis etmek için harekete geçmişlerdir. Bu Türk boyu, Arablar ile birleşerek Çin tehlikesini bertaraf ettikten kısa bir zaman sonra dahilî teşkilâtlanmalarını da ikmâl ederek 766 yılında müstakil bir devlet kurdular. Şu hususu bilhassa belirtelim ki, Karluklar'ın savaştan önce, savaş esnasında ve savaştan sonra takip ettikleri siyaset, bir tesadüf eseri olmayıp, kendi millî menfaatlerine uygun sûrette ve son derece iyi planlanmış ve tatbik sahasına konmuştur.

c) Sâsânî devletinin yıkılmasından sonra birbirleriyle temasa geçen Türkler ile Arablar arasındaki münasebetler karşılıklı mücadeleler şeklinde başlamış ve yarım asırdan fazla bir süre aynı şekilde devam etmiştir. Bu sebeple İslâm dini Türkler arasında fazla rağbet görmemiştir. Talas Savaşı'nda bu iki rakibin Çin'e karşı birleşmesi, Türk-Arab münasebetleri bakımından bir dönüm noktası olmuştur. Yarım asırdır devam eden kanlı mücadeleler, bu tarihten itibaren yerini sulhe ve dostça münasebetlere terketmiştir. Böylece, İslâm dini Türkler tarafından yavaş yavaş benimsenmeğe başlamıştır.

Bir taraftan dostça münasebetlerin devam etmesi, diğer taraftan Müslümanlığın Türkler arasında yayılması, kısa zaman sonra Abbâsî devletinin başta askerî kadroları olmak üzre çeşitli idarî kadroların Türkler tarafından işgal edilmesi neticesini vermiştir. Türkler'in İslâm âlemine girmeleri ve İslâm dininin Türkler arasında yayılması Türk ve İslâm tarihi bakımından son derece önemli tarihî hadiselerdir. Kanaatimizce Talas Savaşı'nın en önemli neticesi bu olmalıdır.

d) Talas Savaşı dünya kültür tarihi bakımından da büyük gelişmelere zemin hazırlamıştır. Çin'de keten ve kenevirden imal edilmekte olan kâğıt, bu savaş sırasında Müslümanların eline esir düşen Çinliler vasıtasiyle Çin'in dışında ilk defa Semerkand'da imal edilmeğe başlanmıştır[117]. I. asırdan itibaren Çin'de yapılan kâğıdın, Çin dışındaki ülkelerde bilinmediği zamanlarda yazı malzemesi olarak Mısır'da aynı adı taşıyan bir bitkiden imâl edilen Papirüs ile hayvan derisinden yapılan parşömen kullanılmakta idi. İslâm dünyasında ise ilk zamanlar daha ziyade papirüs, Abbâsîler'den itibaren de parşömen kullanılıyordu. Halife Hârûn el-Reşîd'in veziri Ca'fer b. Yahya el-Bermekî, 178 (794-795) yılında, muhtemelen bu sıralarda Horasan valisi olan kardeşi Fazl'ın teşviki ile Bağdad'da bir kâğıt imalâthanesi kurmuştur. Bunu Mısır'da kurulan imalâthaneler takip etmiştir. IX. asrın başlarından itibaren, İspanya'dan Hindistan'a kadar bütün İslâm ülkelerinde kâğıt yapımına başlandı. X. asırdan sonra papirüs ve parşömen üzerine yazılı vesikalara tesadüf edilmemektedir. Kâğıt, Avrupa'ya Sicilya ve İspanya'dan ihraç yoluyla girmiş ve XIII. asırdan itibaren de Avrupa'da imalâtına başlanmıştır[118].

117 Sa'âlebî, Ebû Abdülmelik b. Muhammed, *Letâif el-Ma'ârif*, nşr. İbrâhim el-Abyarî ve Hasan Kâmil el-Sayrafî, 1960, s. 218. Sa'âlebî'nin vermiş olduğu bu bilgi hemen bütün modern müelliflerce benimsenerek kâğıdın, Talas Savaşı'ndan hemen sonra Semerkand'da imâline başlandığı kabul edilmiştir. Bu hususta bkz. Cl. Huart, "Kâğıt" mad. *İA*; Barthold, *Turkestan*, 196; E. Chavannes, *aynı eser*, *291;* Köprülü-zâde Mehmed Fuad, *Türkiye Tarihi*, İstanbul 1923, 74; Maurice Lombard, *L'slam dans sa Premiere Grandeur*, Paris 1971, 191.

118 Cl. Huart, "Kâğıt" mad. *İA;*Maurice Lombard, *aynı eser*, 190 vd.

2 — Abbâsîler'in Hazarlar ile mücadeleleri

Mervân b. Muhammed'in 737 yılındaki başarılı seferinden sonra Arablar ile Hazarlar arasındaki mücadeleler, bir taraftan Hazarlar'ın uğradığı ağır mağlubiyet, diğer taraftan da İslâm devleti içindeki karışıklıklar sebebiyle durmuştu. Abbâsîler iktidara gelince bu durumda bir değişiklik olmamış ve hatta Halife Mansûr, sulhun devamı hususunda bazı teşebbüslere girişmiş, bu cümleden olarak Ermeniye valisi Yezîd b. Useyd el-Sülemî'ye Hazar hâkanı ile sıhriyet kurması için emir vermiştir. Yezîd, Halife'nin emirlerine uyarak gerekli teşebbüslerde bulunmuş ve bir Hazar prensesiyle[119] evlenmiştir. Prenses kalabalık maiyetiyle, Yezîd'in karar-gâhının bulunduğu Berda'a şehrine gelmiş ve düğün merasimi burada yapılmıştır. Fakat Hazar prensesinin doğum yaparken ölmesi üzerine yanındaki adamları ülkelerine dönerek hâkana prensesin öldürüldüğünü haber vermişler ve böylece sulhun devamı için iyi niyetle girişilmiş olan teşebbüs aksi netice vermiş ve iki devlet arasında yeniden mücadelelerin başlamasına sebep olmuştur[120].

Hazar prensesinin ölümünün sebebiyet verdiği savaşın tarihi hakkında Ya'kubî, Belâzurî ve İbn el-A'sem kesin bir yıl vermemekte ve savaşın Halife Mansûr devrinde cereyan ettiğini kaydetmektedirler. Bununla beraber Ya'kubî'nin verdiği bilgiden savaşın, 141 (758-759) yılından sonra cereyan ettiği neticesine varılabilir. Taberî ise, sebep bildirmeden kısaca 145 (762-763) senesinde Hazarlar'ın Ermeniye bölgesine girerek Müslümanlar'a ağır kayıplar verdirdiğini belirtmektedir[121]. Süryani kaynaklarından Bar Hebreaus, 762 yılında Hazarlar'ın İslâm ülkesine karşı taarruza geçtiklerini kaydetmekte[122] ve Taberî'nin verdiği tarihi teyid etmektedir. Bu du-

119 Bu prensesin bizzat hâkanın kızı olduğuna dair bazı kayıtlar mevcut ise de kesin bir hükme varılamamaktadır; bkz. Dunlop, 179 not 38.

120 Belâzurî, 210; İbn el-A'sem, II, 241b.

121 Taberî, III, 318.

122 Abu'l-Farac Bar Hebreaus, *Abu'l-Farac Tarihi*, Türkçe terc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1945, I, 200.

rumda Hazar hücumunun tarihini, 762 yılı olarak kabul etmekte hataya düşmemiş oluruz.

Taberî, 145 (762-763) yılında bir Hazar taarruzundan bahsetmekle beraber Hazar prensesinin ölümünün sebep olduğu hadiseyi 183 (799) yılına vazetmektedir. Ona göre, Hazar hâkanının kızı Bermekîler'den Fazl b. Yahya ile evlenmiş ve Berda'a'da kaldığı anlaşılan prensesin ölümü üzerine Hazarlar hücûma geçmiştir[123]. Makdisî ise, Fazl b. Yahya'nın Hazar hâkanının kızını evlenmek için istemesi üzerine hâkanın buna kızarak hücûma geçtiğini yazmaktadır[124].

Taberî ve Makdisî tarafından verilen bu bilgilerin ne derece gerçeği ifade ettikleri kestirilemez. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Ermeniye valisi Yezîd b. Useyd Berda'a'da oturuyordu. Düğünün burada yapılması ve prensesin burada ölümü, Hazar prensesi ile Yezîd'in evlendiği ihtimaline kuvvet kazandırmaktadır. Buna karşılık Taberî'nin evlenme yılı olarak verdiği 182 (798-799)'de Fazl b. Yahya'nın Berda'a'da bulunduğuna dair kaynaklarda en ufak bir bilgiye rastlanamamıştır. Fazl, 176 (792-793)'da el-Cibâl, Taberistan, Ermeniye ve Azerbaycan valiliğine tayin edilerek Deylem'de çıkan bir isyanı bastırmağa memur edilmiş; bu bölgede sükûneti temin ettikten sonra 177 (793-794)'de Horasan valiliğine getirilmiş ve iki yıl burada kalmıştır. Daha sonra Bağdad'a dönmesine rağmen, 183 (799) yılma kadar Horasan valiliğini uhdesinde bulundurmuştur. Aynı yıl, Halife Hârûn el-Reşîd'in oğlu Muhammed el-Emîn'e vasî tayin edilmiştir[125]. Bu bilgilerin ışığında bahsedilen tarihlerde Fazl'ın Berda'a'da bulunması ve Hazar prensesi ile evlenmesi mümkün görünmemektedir[126].

Hazar ordusu Ras Tarhan[127] kumandasında Kafkas geçitlerini geçerek İslâm ülkesine girdi. Yezîd b. Useyd, Hazarlar'a

123 Taberî, III, 647 vd.

124 Makdisî, *Bed'*, VI, 103.

125 Sourdel, *Vizirat*, I, 144 vd.d.; Zambaur, *Manucl*, 10.

126 Karş. Dunlop, 180.

127 Bu şahsın kimliği hakkında muhtelif fikirler ileri sürülmektedir; bkz. Dunlop, 180, not 43.

karşı Mûsa b. Ka'b kumandasında bir birlik şevketti ise de onların ilerlemesine mâni olamadı. Maiyetindeki kuvvetlerle Hazar taarruzunu durduramıyacağını anlıyan Yezîd, Halife Mansûr'dan yardım talebinde bulundu. Halife, Şam, Elcezîre ve Musul bölgelerinden topladığı 20 bin kişilik bir kuvveti Cibril b. Yahya el-Becelî kumandasında Yezîd'e yardıma gönderdi. Takviye kuvvetlerinin gelmesinden sonra Hazarlar'a karşı mukabil hücûma geçen Yezîd yine mağlup olmaktan kurtulamadı. Hazar tehlikesi gittikçe büyüyordu. Halife Mansûr bu ikinci mağlubiyet haberini alınca, mahbeslerde bulunan 7 bin kişiyi serbest bırakarak etraftan toplanan gönüllülerle birlikte Hazarlar üzerine sevketti. Bu birliklerle beraber duvarcı, marangoz ve çeşitli zanaat erbabı da bulunuyordu. Cephe muharebelerinden bir netice almamıyacağmı anlıyan Halife, hudut boylarına kaleler inşa ettirerek savunma tedbirlerine karar vermişti. Hazarlar bu müdafaa tedbirleri karşısında daha fazla ilerliyemediler ve çok miktarda esir ve ganimet alarak memleketlerine döndüler[128].

Kaynakların verdikleri bilgilerden Hazarlar'ın bu hücûmlarının, daha önceki yıllarda yaptıkları gibi kısa süreli bir akın olmayıp uzun müddet devam ettiği anlaşılmaktadır. Merkezden iki defa yardım gönderilmesi ve hudut boylarına kaleler yapılması bu hususu teyid etmektedir. Ayrıca Taberî, 147 (764) yılında, Astarhan el-Hârezmî'nin Ermeniye'ye hücûm ettiğini, Müslümanlar'a ağır kayıplar verdirdiğini, bunun üzerine Halife Mansûr'un Cibril b. Yahya kumandasında kuvvetler gönderdiğini, fakat onun da mağlup olduğunu kaydetmektedir[129]. Astarhan el-Hârezmî'nin bu seferinin, 762 yılındaki Hazar taarruzunun bir devamı olduğu kuvvetle muhtemeldir[130].

Halife Mansûr devrinde meydana gelen çarpışmalardan sonra yarım asra yakın bir zaman İslâm devleti ile Hazarlar

128 Ya'kubî, *Tarih,* II, 446 vd.; Belâzurî, 210; İbn el-A'sem, II, 241b vd.; Taberî, III, 318; Agapius al-Manbiji, *Kitâb al-Unvân*, nşr. A.A. Vasiliev, Paris 1909, II, 543; Bar Hebreaus, *aynı eser*, II, 200. Son iki müellif Hazarlar'ın 50 bin esir aldıklarını yazmaktadırlar.

129 Taberî, III, 328.

130 Karş. Dunlop, 180, not 44.

arasında sükûnetin hüküm sürdüğü görülmektedir. Ancak bu sükûn devresinde Ermeniye'de bazı karışıklıkların ortaya çıkması, Ermeniler ile Arablar arasında küçük çapta mücadelelerin başlaması[131] ve bölgedeki Arab idarecileri arasında anlaşmazlıkların zuhûru, Arablar ile Hazarlar'ı tekrar karşı karşıya getirmiştir.

Halife Hârûn el-Reşîd, Ermeniye'deki bu huzursuzluklara son vermek maksadıyla, 181 (797) yılında Sa'îd b. Selm b. Kuteybe el-Bâhilî'yi Ermeniye valiliğine tayin etti. Fakat Ermeni reisleri Sa'îd'e karşı cephe almakta gecikmediler. Diğer taraftan el-Bâb halkı da Sa'îd'e muhalefete başladı. Başlarında Necm b. Hâşim olduğu halde el-Bâb'daki Sa'îd'in âmili üzerine saldırdılar. Bunun üzerine Sa'îd, Necm'i yakalayıp öldürünce, Necm'in oğlu Hazarlar'a sığınarak onları Sa'îd üzerine harekete geçirmeğe muvaffak oldu[132].

Hazar hâkanı, 183 (799) yılında el-Bâb'ı geçerek İslâm ülkesine girdi ve fazla bir mukavemetle karşılaşmaksızm Kür nehrine kadar ilerledi. Hazar kuvvetleri bu nehrin güneyine geçmemekle beraber geçtikleri köy ve kasabaları tahrip ve kadın ve çocuklara varıncaya kadar herkesi katl ve esir ettiler. Hârûn el-Reşîd, Hazarlar'a karşı hiç bir varlık gösteremiyen Sa'îd b. Selm'i azlederek onun yerine daha önce bu bölgede valilik yapmış olan Yezîd b. Mezyed'i tayin etti. Yeni vali, beraberinde Huzeyme b. Hazım olduğu hâlde, kuvvetli bir orduyla Ermeniye'ye hareket etti. Hazarlar, 70 gün kadar Ermeniye'de kaldıktan sonra, muhtemelen bu sevkiyatı haber alarak geri çekildiler[133].

799 yılındaki askerî harekât, İslâm devleti ile Hazarlar arasındaki son çarpışmadır. Bu tarihten itibaren, bir buçuk asırdan beri devam etmekte olan kanlı çarpışmalar sona ermiş ve iki devlet arasındaki münasebetler, daha ziyade siyasî, iktisadî ve dinî konulara inhisar etmiştir.

---

131 R. Grousset, *Histoire de I'Armenie*, Paris 1947, 336 vd.d.; Dunlop, 183.

132 Ya'kubî, *Tarih*, II, 517 vd.; Taberî, II1, 648; Makdisî, *Bed'*, VI, 101; Dunlop, 183 vd.

133 Ya'kubî, *Tarih*, II, 518; Taberî, III, 648; Makdisî, *Bed'*, VI, 101.

II. BÖLÜM

TÜRKLER'İN İSLÂM DEVLETİ HİZMETİNE GİRMELERİ

A — Emevîler devrinde İslâm devleti hizmetinde Türkler

Türkler ile Müslümanlar arasındaki askerî münasebetlerin Halife Ömer zamanında başladığını ve Türkler ile meskûn bazı belgelerin Müslümanlar'ın eline geçtiğini daha önceki bölümde görmüştük. Dört Halife devrinde ve hatta Halife Muâviye'nin ilk yıllarında, Türkler'in İslâm devleti hizmetine girmeleri ve faaliyet göstermelerine dair kaynaklarda açık bir bilgiye tesadüf edilememiştir. Bu iki unsurun, birbiriyle düşmanca temasa geçmelerinden hemen sonra Türkler'in İslâm devleti bünyesinde faaliyet göstermeleri mümkün görülmemektedir. Zamanın pek kısa olması ve Müslümanlar'ın yeni dini kabulleri hususunda baskı yapmamaları sebebiyle fethedilen bölge sakinlerinin İslâm dinini kabul ettikleri de oldukça zayıf bir ihtimaldir. Ayrıca bahsedilen zamanda, İslâm devleti askerî, idarî v.s. bakımlarından tam manasıyla teşkilâtlanamadığı için yabancılardan ne maksatla olursa olsun istifade cihetine gitme lüzûmu hissedilmemiş olabilir. Türkler'in İslâm devleti hizmetine girmeleri Halife Muâviye'nin son yıllarında başlamıştır.

Ubeydullah b. Ziyâd 54 (674) yılında yaptığı Buhara seferinden dönerken, kaynakların açık olarak belirttikleri gibi beraberinde 2000 okçudan ibaret bir Türk gurubunu getirmiş ve onları Basra'ya yerleştirmiştir[134]. Bilindiği gibi bu tarihler-

134 Taberî, II, 170. Belâzurî (410), Ubeydullah'ın Buhara'dan bir gurup cengâver getirdiğini yazmakta ise de sayılarını vermemektedir. İbn el-Fakîh (191), bunların sayısını 4000 kişi olarak vermektedir.

de Irak'da Emevî hanedanına karşı devamlı isyanlar mevcuttu. Ali-Muâviye mücadelesinde, Ali tarafını tutan Irak halkı Ziyâd b. Ebîh'in valiliği esnasında itaat altına alınmışlardı; fakat bu durum Irak'ın her zaman Emevîler'i destekliyeceği manasına alınmamalıdır. Ufak bir otorite zaafı derhal isyanların patlamasına yol açıyordu. Valiler Irak halkına güvenemedikleri için yanlarında Suriyeli Arablar'dan askerî kıt'alar bulunduruyorlardı. Ubeydullah'ın, bu muhafız kıt'alarını takviye etmek için Buhara'dan Türk birlikleri getirdiği kuvvetle muhtemeldir. Kaynakların, bu 2000 kişinin askerî kabiliyetlerinin üstün olduğunu ve iyi silâh kullandıklarını belirtmeleri aynı fikri teyid eder mahiyettedir.

Ubeydullah b. Ziyâd, Basra'ya yerleştirdiği mezkûr Buharalılar'a, Arablar'la karışmamaları için hususî bir yer tahsis etmiş; buraya "Buharalılar Caddesi" denilmiştir[135]. Basra'da başlarında Tavvâf b. Gallâk ve el-Hashas b. Savr el-Sadûsî'nin bulunduğu bir Haricî isyanının bastırılmasına bu Türkler memur edildiler[136]. Müteâkip yıllarda bunların faaliyetlerine tesadüf edilmemektedir.

Taberî[137], Kerbelâ vakasında, Reşîd el-Türkî adında birisinden bahsetmektedir. Ubeydullah'ın mevlâsı olan bu şahıs hakkında diğer kaynaklarda bilgi bulunmadığı gibi, Taberî'de de ancak bir yerde geçmektedir. Bu bakımdan, Reşîd'in nereden ve ne zaman geldiği tesbit edilemiyorsa da, Ubeydullah'ın Basra'ya yerleştirdiği Buharalı Türkler'den birisi olması muhtemeldir.

Haccâc b. Yûsuf, Vâsıt şehrini kurup kendisine merkez yaptıktan sonra, daha ziyade emniyet mülâhazası ile, oraya herkesin yerleşmesine müsaade etmeyip ancak Suriyeli Arablar ve bazı yabancı gurupları iskân etti. Yabancılar arasında, daha önce Basra'ya yerleştirilmiş olan Buharalı Türkler'e

135 İbn el-Fakîh, 191; Yâkût, I, 356.
136 İbn el-Esîr, III, 516 vd.
137 Taberî, II, 268.

önem verip, onları esas muhafız kıt'alarını meydana getiren Suriyeli Arablar'ın yanlarına yerleştirdi[138].

Halife Süleyman zamanında Irak umumî valisi Yezîd b. Mühelleb, 98 (716-717) yılında Cürcân'a karşı yaptığı sefer esnasında, bu bölgenin hâkimleri Sûl ve Fîrûz adlı iki kardeşle karşılaştı. Bu iki kardeş, önceleri Yezîd'e mukavemet ettilerse de sonunda onunla anlaşma cihetine gittiler. Hatta Sûl, İslâmiyet'i kabul ederek adamları ile beraber Yezîd'in hizmetine girdi ve onun en mûtemed adamı haline geldi. Nitekim bu valinin Halife II. Yezîd (720-724)'e karşı isyanında (102=720) yine efendisinden ayrılmadı ve Akr Savaşı'nda onunla beraber öldürüldü[139].

Nasr b. Seyyâr, 122 (740) yılında Fergana'ya karşı yaptığı sefer esnasında mezkûr bölgenin hükümdarı ile sulh şartlarını görüşmek için Süleyman b. Sûl adında bir şahsı göndermiştir[140]. Taberî tarafında ismi yalnız bu sulh münasebeti ile verilen Süleyman hakkında başka bir bilgi bulunamamıştır. Kaynakların sükûtuna rağmen Süleyman'ın, Yezîd b. Mühelleb'in mevlâsı Sûl'un oğlu olması pek muhtemeldir.

Vermeğe çalıştığımız bu izahattan da anlaşılacağı gibi, Emevîler devrinde İslâm devletinin çeşitli kademelerinde çalışan Türkler'in sayıları son derece azdır ve bunlar da umumiyetle askerî maksatlarla istihdam edilmişlerdir. Emevî hanedanının bir asır kadar devam eden iktidarı esnasında büyük fetihlerin yapılmasına ve muhtelif milletlerin İslâm devleti hâkimiyetine girmesine rağmen, bu devrede Arab olmıyan unsurların devlet kademelerinde fazla tesirli olmadıkları görülmektedir. Fethedilen ülkelerin sâkinlerinin büyük bir kısmı zamanla İslâmiyet'i kabul ettikleri halde, devletin idarî ve askerî kadrolarında söz sahibi olamamaları, Emevî hanedanının takip ettiği siyasetin bir neticesidir.

138 Belâzurî, 376; krş. Jean Perier, *Vie d'al-Hadjdjadj*, Paris 1904, 209.

139 Belâzurî, 335 vd.; Taberî, II, 1317; *Aganî*, IX, 21; Yâkût, *İrşâd,* I, 260; İbn Hallikân, I, 27. Taberî (aynı yer), Sûl'ün Dehistân hâkimi olduğunu belirtmekte ise de bu husus diğer kaynaklar tarafından te'yid edilmemektedir.

140 Taberî, II, 1695 vd.

Alman tarihçisi J.Wellhausen, Emevî hanedanının tarihine dair yazmış olduğu meşhur eserine, "Arap Devleti ve Sukûtu" adını vermekle bu hanedanın takip ettiği Arapçı politikayı açıkça ortaya koymuştur[141]. Emevî hanedanı, İslâm devleti bünyesinde bulunan ve çeşitli milletlerin meydana getirdiği Müslüman çoğunluktan ziyade, kan bağı ile birbirine bağlı sosyal bir sınıfın meydana getirdiği Arablar'ın hâkimiyetine dayanıyordu. İdarî ve askerî kadro tamamen Arablar'ın elinde bulunuyordu. Arablar, fethedilen bölgelerde büyük arazilere sahip olmalarına rağmen arazi vergilerinden muaftılar; yalnız öşür ödemekle mükelleftiler. Ordugâh şehirlerini (Emsâr) meydana getirmek için yalnız onlar silah altına alınıyorlardı. Divân sicillerine kaydedilen askerlerin çoğunluğunu onlar meydana getiriyordu. Her türlü tazminat ve fetihler neticesinde fethedilen bölgelerden gelen para ve ganimet dışında, devlet bütçesinden de aylık ve yıllık alıyorlardı.

Fethedilen bölgelerde İslâmiyet'i kabul etmiş olan Arab olmıyan unsurlara, Mevâlî'ye gelince, bunlar idarî, iktisadî ve sosyal bakımlardan ikinci sınıf vatandaş muamelesi görüyorlardı. Umumiyetle Emsâr'da bulunan Mevâlî'nin teoride Arab aristokrasisiyle eşit haklara sahip olması icap ederken pratikte böyle bir hakka sahip değillerdi. Bunlar müslüman olmalarına rağmen, devletin gelirlerinin artırılması maksadıyla her türlü vergiyi ödemekle mükelleftiler. Fetihlere piyade olarak katılıyorlar, buna mukabil Arab süvarilerinden daha az aylık ve ganimetten daha az hisse alıyorlardı.

Emevî hanedanının bu siyasî tutumu sebebiyle, yukarıda belirtmeğe çalıştığımız gibi, bu devrede Türkler'den bazı münferit şahıslar ve Ubeydullah b. Ziyâd ile Haccâc'ın emniyet mülâhazasıyla istihdam ettikleri bazı guruplar, İslâm devleti hizmetinde bulunmuşlardır. Diğer taraftan Türkler'in

141 İlk defa J. Wellhausen tarafından ortaya atılan bu fikir günümüz tarihçileri tarafından da benimsenmiştir. Meselâ bkz. Bernard, Lewis, *Les Arabes dans l'Histoire,* Neuchâtel 1958, 9, 73; Francesco Gabrieli, *Les Arabes*, Paris 1963, 85, 113.

meskûn bulunduğu bölgelerin fethinden sonra bilhassa askerî sahada, kaynaklara aksetmemesine rağmen Türkler'den istifade cihetine gidildiği muhakkaktır. Nitekim Kuteybe b. Müslim ve ondan sonraki Horasan valilerinin giriştikleri fetihlerde yerli halktan da istifade ettiklerini, bir bölge fethedildiği zaman başka bölgelere yapılacak seferler için o bölge ile, muayyen miktarda asker vermesi şartıyle anlaşma yapıldığını yukarıda belirtmiştik. Fakat bu mahallî birliklerden, yine Emevî hanedanının tutumu sebebiyle devamlı bir şekilde istifade edilmediği, sefer bitince bunların memleketlerine döndükleri anlaşılmaktadır. Zira Emevî ordusunda büyük miktarda Arab olmıyanların bulunduğuna dair kaynaklarda en ufak bir bilgiye rastlanamamaktadır.

B — Abbâsîler devrinde İslâm devleti hizmetinde Türkler

1 — Abbâsî devletinin umumî karakteri

İslâm devleti, Emevîler devrinde, birçok kavmi içine alan büyük bir imparatorluk hâline gelmişti. Ancak devlet kan bağı ile birbirine bağlı sosyal bir sınıfın (Arabların) meydana getirdiği hâkimiyet esâsına dayanıyordu. Mevâlî, devlet işlerine nüfûz edemediği gibi, iktisadî bakımdan da vergilerin ağırlığı v.s. sebeplerle kötü durumda olmakla, bir nevi Arablar'ın hâmisi olan devlete karşı kin besliyordu. Mevâlînin bu hoşnutsuzluğu yanında, Arab kabileleri arasında eski ananelerinin devamı olarak kan davalarının sürüp gitmesi ve muhtelif eyâletlerde siyasî fırka kavgalarının devam etmesi, bunlara bazı grupların iktidar hırslarının da eklenmesi Emevî iktidarını zaafa uğratan âmillerden olmuştur.

Emevî hanedanına karşı faaliyet, gayr-ı memnun mevâlî kitlesinin nüfûs itibariyle hâkim olduğu Horasan'da gelişti. Bu durumdan istifade eden Abbâsî ailesi, faaliyetlerini Horasan'da yoğunlaştırdı ve gizlice teşkilât kurup isyan hazırlığına başladı. İsyan hazırlıklarını yürüten nakîb ve dâilerin çoğu mevâlîden idi[142]. Hatta isyanın şefi Ebû Müslim'in, Horasanlı yani mevâlîden[143] olduğu kuvvetle muhtemeldir. Abbâsî ihtilâl hareketi, 746'da Horasan'da başladı. Uzun ve kanlı mü-

142 Wellhausen, 236 vd.d.

143 Ebû Müslim'in doğduğu yer, nesebi, hür veya köle olması hakkında kaynaklarda muhtelif rivayetler mevcuttur; bu hususta bakınız S. Moscati, "Abû Muslim" mad. *EI* ².

cadeleler sonunda, bir asra yakın İslâm imparatorluğunun kaderine hâkim olan Emevî hanedanı tarihe karıştı ve Abbâsî hanedanı hilâfet makamını ele geçirmiş oldu[144].

İslâm imparatorluğunda Emevîler'in yerine Abbâsîler'in geçmesi, yalnız basit bir hükümet darbesi ve bir hanedan değişmesi olmayıp İslâm tarihinde bir dönüm noktasıdır.

Yeni hanedan ilk önce merkezî Suriye'den Irak'a nakletti. Suriye, daha fetihten beri Emevîler'in dayandığı bir yer idi. Suriyeliler, halifelerin daimî ordusunu teşkil ediyorlar ve halife bu ordunun arasında kendisini emniyette hissediyordu. Hilâfet merkezinin Bağdad'a nakli ile Suriye Arablar'ı iktidarı kaybetmiş; halife de, bir kabile şeyhi durumundan çıkarak Allah'ın otoritesini elinde tutan mutlak bir hükümdar hâline gelmiştir. Emevî halifelerine isimleriyle hitap edilir ve yanlarına varılırken, Abbâsîler bir saray hiyerarşisinin teşrifatı ve debdebesiyle ortaya çıktılar. Onlara, ancak mabeynciler aracılığı ile yaklaşılıyordu.

İhtilâlle beraber Arablar ve bilhassa Suriyeliler için hâkimiyet devri sona ermiş oluyordu. Arab kabileleri artık teokrasinin elemanları değillerdi. Arab ve Mevâlî arasındaki fark ortadan kalktı. Hatta Mevâlî, Arablar'a karşı üstünlük bile kazandı. Doğu eyâletlerinin halkı, özellikle Horasanlılar, Abbâsîler'in zaferi kazanmasında büyük rol oynamakla, devletin idarî makamlarını paylaştılar. Devletin idarî ve askerî kadrolarının büyük bir kısmı, gayr-ı Arab unsurun eline geçti. Halifelerin meydana getirdikleri ve merkeze yerleştirdikleri ücretli muhafız birlikleri daha ziyade Arab olmıyanlardan meydana geliyordu.

Abbâsî iktidarı ile cemiyetin sosyal, fikrî ve iktisadî yapısı da büyük bir değişikliğe uğradı. İktidarı kaybeden Arablar, bu defa fikrî ve iktisadî sahalarda kendilerine yeni imkânlar aradılar ve buldular. Fikrî ve ticarî hayat, Emevîler devrindekiyle kıyaslanamayacak ölçüde gelişti. Arapça bütün İslâm dünya-

144 Abbâsî ihtilâlinin ne şekilde başlayıp geliştiği hakkında bkz. Wellhausen, 234 vd.d.; M.A. Shaban, *The 'Abbasid Revohıtion*, Cambridge 1970, 138 vd.d.

sına hâkim oldu ve asırlarca ehemmiyetini muhafaza etti. Büyük şehirler aynı zamanda birer ilim merkezi haline geldiler. Müslüman tüccarları Çin'den İskandinav yarımadasına kadar uzanan geniş bir sahada ticarî faaliyetlere giriştiler.

2 — Abbâsî ihtilâlinde Türkler

Kaynaklar, Abbâsî ihtilâline iştirak eden gayr-ı Arab unsuru "Mevâlî" veya "Horasanlı" diye isimlendirmektedirler. Bilindiği gibi, Abbâsîler'i iktidara getiren hareket, imparatorluğun doğu eyâletlerinde, hususiyle Horasan bölgesinde gelişti, kendisine taraftar buldu ve başarı ile neticelendi. Acaba bu harekette Türkler'in rolü olmuş mudur? Daha önceki fasıllarda, İslâm fütûhatı esnasında Horasan ve Mâverâünnehr bölgeleri sakinleri arasında Türkler'in mevcut olduğunu, Arab-Türk mücadelesi sırasında azda olsa Türkler'in İslâm âlemine girdiklerini belirtmiştik. Bu bakımdan kaynakların vermiş olduğu "Mevâlî" ve "Horasanlı" tabirleri hiç bir zaman bir ırka, bilhassa Fars ırkına delâlet etmemektedir.

Meşhur Arab müellifi Câhız, Feth b. Hâkan'dan naklen, Horasanlılar'ın milliyetleri hakkında şu bilgiyi vermektedir[145]: "*Horasanlılar ile Türkler kardeştirler. Bunların memleketleri aynıdır. Türkler ile Horasanlılar arasındaki fark, Arablar ile Acemler, Rumlar ile Slavlar, Zenciler ile Habeşîler arasındaki fark gibi değildir. Aksine bu iki sınıf arasındaki fark Mekkeli ile Medîneli, bedevi ile şehirli, dağlarda oturan Tayy kabilesi mensupları ile ovalarda oturan Tayy kabilesi mensupları arasındaki fark gibidir. Horasanlılar ile Türkler, Allah'ın memleketlerine verdiği hususiyetler, her memleketin ahalisine ayrı olarak verdiği benzerlik, ahlâk ve dil yakınlığı Kahtânîler ile Adnânîler arasındaki yakınlıktan daha sıkı yakınlığa sahiptirler...*"

Câhız'ın vermiş olduğu bu bilgiler yukarıda da belirtildiği gibi siyasî bir mahiyet arzetmektedir. Fakat "Horasanlı-

145 Cahiz, *Hilâfet Ordusunun menkıbeleri ve Türklerin faziletleri*, Türkçe trc. Ramazan Şeşen, Ankara 1967, 42.

lar deyince akla yalnız Fars ırkının gelmiyeceği hususuna da bir açıklık kazandırmaktadır. Abbâsî ihtilâline, yalnız Horasan sakinleri değil aynı zamanda Mâverâünnehr ve diğer doğu eyâletlerinin halkı da katılmışlardı. Bu bölgelerde Türkler'in kesif bir şekilde bulunduğu malûmdur.

Kaynaklarda olduğu gibi modern araştırmalarda da Abbâsî ihtilâlini başarıya ulaştıran, "Mevâlî" ve "Horasanlı" tabirleriyle ifade edilen kuvvetlerin hangi milletlerden meydana geldikleri üzerinde hiç durulmamıştır. Muhtemelen müşterek bir düşmana karşı harekete geçen ve aralarında herhangi bir milliyet sebebiyle ayrılık olmıyan Mevâlî, devrinin düşünce sistemi çerçevesinde kaynaklarımıza aksetmiştir. O çağda bugünkü manada milliyetçi bir hareketin düşünülemiyeceği aşikârdır. İslâm dininin potasında erimiş, dinî bağların kuvvetli olduğu bir toplumda, üstelik karşıda müşterek bir düşmanın mevcudiyeti de söz konusu olunca millî hislerin ön plana geçemiyeceği tabiîdir. O halde Abbasi ihtilâlini, Arapçı bir siyaset takip eden Emevîler'e karşı aslen Fars olanların millî bir hareketi şeklinde yorumlamak hatalıdır. Abbâsî partisi mensuplarından, kaynaklara aksedenler arasında muhtelif milletlere mensup kimselerin bulunması, mezkûr ihtilâlin hareket noktasını açıklığa kavuşturmaktadır. Ekseriyetini Arab ve Fars unsurların meydana getirdiği Abbâsî partisi arasında Türkler'in de bulunması, bu hareketde onların da payının olduğunu göstermektedir.

Abbâsî ihtilâl hareketi yavaş yavaş Horasan bölgesinde gelişmeğe başladığı sıralarda Merv halkından bu davayı benimseyip faaliyet gösterenler arasında Tarhun b. el-Zâi' adlı birisi dikkati çekmektedir[146]. Bu zâtın milliyeti hakkında kesin bir hüküm vermek mümkün olmamakla beraber, kaynaklara akseden isminden Türk olduğu anlaşılıyor. Zira Tarhun Türk devlet teşkilâtında çok rastlanan bir ünvandır[147].

146 *Ahbâr el-Devlet el-Abbâsiyye*, nşr. Abdülazîz el-Dûrî- Abdülcabbâr el-Muttalibî, Beyrut 1971, 218.

147 Bertold Spuler, *Iran, in früh-islamischer Zeit*, Wiesbaden 1952, 357 not 14.

129 yazında (747), Ebû Müslim el-Horasânî'nin faaliyetleri esnasında, onun güvenilir adamlarından birisi de Tarhân el-Cemmâl'dir[148]. Taberî dışında diğer kaynaklarda bir kayda tesadüf edilmeyen bu zât isminden de anlaşılacağı gibi aslen Türk olmalıdır[149]. İhtilâl liderinin güvenilir adamı olmasına rağmen sonraları onun hiçbir faaliyeti görülmemesinden, Tarhân'ın ilk mücadeleler esnasında ölmüş olduğu anlaşılmaktadır.

Abbâsî ihtilâlinde mühim rol oynıyan Türkler'den birisi de Yezîd b. Muhelleb'e intisab etmiş olan Sûl'un oğlu Muhammed'dir. Bu zâtın soyundan gelen meşhur tarihçi ve edip Sûlî, büyük dedesinin Abbâsî nakîblerinin 11.'si olduğunu, hatta kendisi, 307 (919-920) yılında Halife Muktedir'e, vezir Ali b. İsa tarafından takdim edilirken dedesinin Abbâsî nakîblerinden olduğunun halifeye söylendiğini bildirmektedir[150]. Sûlî'nin hayatından bahseden yazarlar, onun dedesinin Abbâsî propagandasının ve hareketinin mühim simalarından birisi olduğunu, hatta Abbâsî dâîleri arasında bulunduğunu belirtmektedirler[151].

Bunlara mukabil Taberî ve diğer müverrihler, Muhammed b. Sûl'un, Abbâsî nakîb veya dâîlerinden birisi olduğuna dâir herhangi bir bilgi vermedikleri gibi tesbit ettikleri nakîb ve dâîler listesinde de onun ismine tesadüf edilmemektedir. Ancak Muhammed'in Abbâsî ihtilâl hareketine iştiraki açıklıkla belirtilmiştir: Abbâsî birliklerinin Kûfe'ye girmesinden ve Mervân b. Muhammed'in Musul istikametinde geri çekilmesinden sonra Nihâvend'de bulunan Muhammed b. Sûl,

148 Taberî, II, 1950.

149 Tarhân, Taberî'"nin naklettiği gibi bir isim değil Türkler'de hâkanın veziri veya vekili manasına gelen bir ünvandır. Bkz. Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1941, IV, 105; Kâşgarlı Mahmud, *Divanü Lügat it-Türk*, nşr. Besim Atalay, *Dizin*, 577; Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul 1968, 226.

150 As-Sûlî, *Akhbâr ar-Râdî billâh wa'l-Muttaqî billâh*, Fransızca trc. M. Canard, Alger 1946, 1950, I, 27. Bu hususta ayrıca bkz. *Agânî*, IX, 21.

151 *Ahbâr el-Devlet el-Abbâsiyye*, 221; Yâkût, *İrşâd*, I, 261.

Ebû Müslim'in emriyle batıya doğru hareket etmiş[152], Emevî halifesi Mervân ile Abdullah b. Ali'nin yaptıkları Büyük Zab muharebesinde de Muhammed b. Sûl, Abdullah'ın karargah kuvvetlerinin kumandanı olarak vazife görmüştür[153].

Büyük Zab muharebesinde mağlup olan Mervân batıya doğru kaçmak zorunda kalınca, Ebû'l-Abbâs, amcası Abdullah b. Ali'ye Mervân'ı takip etmesini emretti. Abbâsî birlikleri fazla zorlanmadan Musul'u ele geçirince Abdullah Muhammed'i buraya âmil olarak bırakıp Mervân'ı takibe koyuldu[154].

Musul âmilliğinde uzun müddet kalamayan Muhammed b. Sûl Musul halkının bir mevlâya itaat etmiyeceğini bildirerek isyan etmesi üzerine, 132 yılı sonlarına (752) doğru Musul'u terke mecbur oldu[155]. Halife Ebû'l-Abbâs el-Saffâh (749-754), iktidarı tamamen ele geçirince vilâyetlerdekı valileri değiştirmeğe başlayıp Muhammed'i de, 134 (751-752) yılında Azerbaycan'a âmil tâyin etti[156]. İbn el-A'sem, bu hususta daha geniş bilgi vererek şöyle demektedir[157]. Ebû'l-Abbâs yakın adamlarından Muhammed b. Sûl'u Ermeniye ve Azerbaycan valisi tayin ederek emrine bir birlik verdi ve adı geçen bölgelere gönderdi. Bu sırada Müsâfir b. Kesîr el-Şârî bu havalide bazı şehirleri işgal etmişti. Muhammed'in geldiğini haber alan Müsâfir, Bizans hududunda bir kaleye iltica etti ise de yakalanarak idam edildi. Muhammed, Beylakan ve Berda'a şehirlerine giderek oralarda da sükûneti temin etti. Muhammed'in bu vazifede ne kadar kaldığını tesbit edemiyoruz. Ancak Taberî, onun 135 (752-753) yılında da aynı vazifede bulunduğunu bildirmektedir[158].

Muhammed b. Sûl'un son siyasî faaliyeti, Ebû'l-Abbâs'ın ölümü ve Ebû Ca'fer el-Mansûr (754-775)'un halife olması

152 *Ahbâr el-Devlet el-Abbâsiyye*, 378.
153 Taberî, III, 39; as-Sûlî, *aynı eser*, 28; İbn el-Esîr, V, 419.
154 Taberî, III, 47; *'Uyûn*, 203; İbn el-Esîr, 424.
155 as-Sûlî. *aynı eser*, I, 28; İbn el-Esîr, V, 443.
156 Taberî, III, 84; İbn el-Esîr, V, 454.
157 İbn el-A'sem, II, 235b.
158 Taberî, III, 84. Zambaur *(Manuel*, 178) onun valiliğe tayinini 132 (749-750) yılında göstermektedir.

üzerine, isyan eden Abdullah b. Ali'yi bir hile ile bertaraf etmeğe, yeni halife tarafından 137 (754-755)'de memur edilmesidir. Fakat Abdullah bu hileyi anlayarak Muhammed'i katlettirdi[159].

3 — İlk Abbâsî halifeleri devrinde İslâm devleti hizmetinde Türkler

Halife Mansûr, amcası Abdullah'ın ortadan kaldırılmasından sonra Ebû Müslim'in nüfûzu ile karşı karşıya kalmıştı. İhtilâlin elebaşısı olan ve Abbâsîler'in iktidara gelmesinde en mühim rolü oynıyan Ebû Müslim'in bertaraf edilmesi Halife'ye rahat bir nefes aldıracaktı. Nihayet Halife, onu bir hile ile katlettirdi (755). Bundan sonra, nakîbler arasında Ebû Müslim'in tarafını tutan Ebû Nasr Mâlik b. Heysem'in tesirsiz hale getirilmesi işini de, o zaman Hemedan işlerini tedvire memur olan (bir nevi vali) Zuheyr b. el-Türkî'ye havale etti. Huzâ'a kabilesinin mevlâsı olan Zuheyr, Ebû Nasr'ı Hemedan'da hapsetti; fakat bir müddet sonra Halife'den aldığı mektupta, onun Şehrzor'a vali tayin edilmesi sebebiyle serbest bırakılması emr edilmekle onu salıverdi; fakat bir gün sonra, onun katlini emreden ikinci mektubu aldı ise de artık iş işten geçmiş; Ebû Nasr, Hemedan'dan ayrılmıştı. Bu sebeble Zuheyr Halife'nin emrini yerine getiremedi[160].

Zuheyr b. el-Türkî hakkında, bu hadiseden başka hiç bir bilgiye sahip değiliz. İslâm'ı ne zaman kabul ettiği, Hemedan'a vali olmadan önce idarî ve askerî kadrolarda çalışıp çalışmadığı, ihtilâl esnasında faaliyet gösterip göstermediğini tesbit mümkün olmamaktadır. Zuheyr'in, Huzâ'alı nakîbler vasıtasıyle bu davayı kazanılmış ve -kaynakların belirtmemesine rağmen- Abbâsî ihtilâli esnasında bazı faaliyetlerde bulunmuş olduğu tahmin edilebilir.

159 İbn el-Esîr, V, 465; Yakut, *İrşâd*, I, 161; as-Sûlî, *aynı eser*, 28.

160 Taberî, III, 118 vd. İbn el-Esîr, V, 478; krş. Abdülcabbar el-Comard, *Ebû Ca'fer el-Mansûr*, Beyrut 1963, 116.

Abbâsîler, iktidarı ele geçirince ilk işleri hilâfet merkezini Dı-maşk'dan Kûfe'ye nakletmek oldu. Ebû'l-Abbâs, halife olarak ilk hutbeyi burada okuyarak, merkezin resmen Kûfe olduğunu göstermişti. Fakat Kûfe, eskiden beri Ali taraftarlarının ekseriyette olduğu bir şehirdi. Başlangıçta onların desteğini sağlıyan Abbâsîler, iktidarı ele geçirince tutumlarını değiştirdiklerinden onlar için, Kûfe emin bir yer olmaktan çıkmıştı. Ebû'l-Abbâs, devlet merkezini Anbâr'a, Mansûr ise Hâşimîye'ye nakletti. Fakat bu sonuncu şehir de Halife'ye emniyet telkin etmiyordu. Bu sebeble Mansûr hilâfet merkezini daha emin bir yere nakletmek üzere faaliyete geçti ve neticede bugünkü Bağdad'ın yeri uygun bulunup burada hemen bir şehrin kurulmasına başlandı[161].

Başlangıçta bir daire şeklinde kurulan şehrin merkezinde halifenin sarayı, bunun etrafında da diğer devlet daireleri, camiler, memurların ikametgâhları ve halifenin Horasanlı birlikleri için kışlalar inşa edildi[162]. Ya'kubî, Bağdad kurulduğu zaman halifenin önemli kumandanlarına iktâlar verildiğini, bunlar arasında Mübârek el-Türkî'nin de bulunduğunu zikretmektedir[163]. Daha sonraki halifeler devrinde de bazı faaliyetlerde bulunacak olan Mübârek, Mansûr'un ve Hâlid b. Bermek'in güvenilir adamları arasında idi.

Taberî, Bağdad'ın kurulması ile ilgili haberleri, Hammâd el-Türkî adındaki bir râviden nakletmektedir[164]. Bu rivayetler umumiyetle Halife Mansûr'un yeni merkez hakkındaki düşüncelerini aksettirmektedir. Yine Taberî'de bulunan diğer rivayetlerden, Hammâd'ın, Halife Mansûr'un yakın adamları arasında bulunduğu anlaşılmaktadır[165]. Öyle anlaşılıyor ki, Hammâd el-Türkî, Bağdad'ın kurulmasında vazife almıştır. Çünkü halifeye yakın olmıyan ve Bağdad'ın inşâsı esnasında

161 A.A. Durî, "Baghdad" mad. *EI²*

162 Ya'kubî, *Buldân*, 242 vd.d.; Taberî, III, 319 vd.d.; C. Baysun, "Bağdad" mad., *İA*.

163 Ya'kubî, *Buldân*, 253.

164 Taberî, III, 276.

165 Taberî, III, 429, 443; Abdülcabbar el-Comard, *aynı eser*, 254.

hazır bulunmıyan bir şahsın, şehrin kuruluşu hakkındaki rivayetleri Mansûr'un fikirlerini aksettirecek şekilde nakletmesi oldukça zordur.

Hammâd el-Türkî, 152 (769) yılında, Halife Mansûr tarafından Sevâd'ın siyasî ve iktisadî kontrolünü yürütmekle vazifelendirilmiştir[166]. Kaynağımızda açık olarak belirtilmemesine rağmen bu, Sevâd'ın bir nevi âmilliğine tayin olarak düşünülebilir.

Mansûr'un halifeliği esnasında Abbâsî imparatorluğunun hizmetinde çeşitli vazifeler ifâ etmiş olan ve kaynaklarda tesbit edebildiğimiz bu iki şahıs mezkûr halife devrinde Türkler'in durumu hakkında umumî bir hükme varmamıza imkân vermemektedir. Fakat kaynaklarda mevcut diğer rivayetler, Mansûr devrinde devlet hizmetinde çalışmış olan Türkler'in yalnız bu iki şahıstan ibaret olmadığını da göstermektedir. Tarihçi el-Sûlî, el-Câhız'dan naklettiği bir rivayette[167], "*ilk defa Türkler'i devlet hizmetinde vazifelendiren halife, Mansûr olmuştur*" demektedir. Bu hususta İbn el-Esîr ise, daha umumî hükümleri ihtiva eden şu haberi vermektedir[168]: "*Halife Mansûr, oğlu Mehdî'ye şu vasiyette bulunmuştur: Mevâline teveccüh ile bak. Kendilerine iyilikte bulun. Onları kendine yaklaştırmağa çalış. Onlardan çok dost edin. Çünkü bir sıkıntıya düşersen onlar senin yardımına koşarlar. Horasan halkını hususî suûrette tavsiye ederim. Çünkü onlar bu devlet uğrunda mallarını ve canlarını feda etmiş en büyük yardımcıların ve taraftarlarındır*".

Bu rivayetlerden anlaşılacağı gibi Mansûr devrinde, kaynaklara aksetmiyen, fakat devlet hizmetinde bulunmuş olan daha başka Türkler de vardır. Ayrıca Mansûr'un Bağdad'a iskân ettiği askerî birlikler arasında Türkler'in bulunduğu da ihtimal dahilindedir. Gerçi bu hususta sarih bir malûmata sahip değiliz. Fakat Türkler ile meskûn bazı bölge-

166 Cahşiyârî, 134.
167 Câhız, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri*.., 29.
168 İbn el-Esîr, VI, 19.

lerin yarım asırdan beri İslâm devleti hâkimiyetinde bulunması, buralarda yaşıyan ahâlinin İslâmiyet'i kabul ederek bazı haklar elde edebilmeleri ve Türkler'in askerî sahadaki kabiliyetlerini yakından tanımış olan Mansûr'un, yeni askerî birliklerini gayr-ı Arab unsurdan meydana getirirken onlara da bu saflarda yer verebileceği dikkate alınmalıdır.

Halife Mansûr devrinde görmüş olduğumuz Mübârek el-Türkî, Halife Mehdî (775-785) ve Hâdî (785-786) zamanlarında da siyasî faaliyette bulunmuştur. Mehdî tarafından Kazvîn havâlisinde, açıkça belirtilmemesine rağmen, âmillik vazifesine tayin edilen Mübârek, burada bir şehir (*Medîne Mübârek*) kurarak kendi adamlarını yerleştirmiştir[169].

Mübârek el-Türkî, 169 yılı sonlarına doğru (786), Medîne'de isyan ederek halktan biat almağa başlıyan ve orada bulunan devlet hazinesini yağmahyan Ali evlâdından Hüseyn b. Ali'nin isyanını bastırmağa memur edildi[170]. Mübârek'in Medîne'ye gelmesi üzerine burada bulunan Abbâsî ailesi mensupları onun etrafında toplandı. Yapılan mücadelede istenilen neticenin elde edilememesi üzerine, Hâdî, ona kızdı ve mallarını müsadere ettirdi[171]. Taberî'de bulunan diğer bir rivayette[172], Mübârek'in Alevî sempatizanı olduğu için gayret göstermediği belirtilmektedir. Ayrıca Belâzurî, Mehdî'nin, oğullarından İsa'yı, Mübârek el-Türkî'ye yetiştirmesi için verdiğini zikretmekte[173] ise de bu hususta başka bir yerde herhangi bir bilgiye tesadüf edilmemiştir.

4 — Sugur ve Avâsım bölgelerinde Türkler

İslâm orduları Ebû Bekr ve Ömer devirlerinde Suriye ve El-cezîre bölgelerini fethederek hemen hemen Toros dağları-

169 Belâzurî, 323; İbn el-Fakıh, 282; Yakut, V, 255; ayrıca bkz. Strange, *The Lands*, 219 vd.

170 Taberî, III, 555 vd.; İbn el-Esîr, VI, 91 vd.; *'Uyûn* (284), bu hadiseyi 170 (786-787) yılında göstermektedir.

171 Taberî, III, 560, 563; el-İsfahanî, *Makâtil*, 448 vd.

172 Taberî, 565.

173 Belâzurî, 296; ayrıca bkz. Töllner, 17.

na dayanmışlardı. Bizans İmparatorluğu ile, daha sonra, Ermeniye ve Azerbaycan'ın fethi sebebiyle hudutlar oldukça uzamıştı. Fakat müslümanlarla Bizanslılar arasındaki mücadeleler daha ziyade Sugûr el-Şâmîye ve Sugûr el-Cezerîye denilen Tarsus, Adana, Maraş ve Malatya hattı üzerinde cereyan ediyordu. Suriye'yi kaybeden Bizans İmparatoru Heraklios, hudut bölgeleri ahalisini iç bölgelere çekerek Müslümanlar'ın ilerlemesini önlemek maksadıyla geniş bir bölgeyi boş bıraktı. Bu boş hudut bölgesinde bulunan Bizans garnizonları, İslâm ülkesine saldırıyorlar, yağma ve katliâmda bulunuyorlardı. Bizans akınlarını önlemek maksadıyla Müslümanlar da bu boş araziye küçük birlikler yerleştiriyorlardı. Müslümanlar, bu sahalara, *Zavâhî* (dış kısımlar, dış arazi) adını vermekte idiler[174].

Emevîler devrinde, devamlı olarak Bizans'a karşı gazâlara çıkan İslâm orduları bu boş araziyi işgal etmeğe başladılar. Burada bulunan eski istihkâmları tamir etmek sûretiyle içlerine askerî birlikler yerleştirdiler. Stratejik bakımdan ehemmiyetli olan ve bazı geçitlerin girişlerinde bulunan Tarsus, Adana, Masîsa (Misis), Maraş ve Malatya'dan meydana gelen bu müstahkem mahaller, Emevîler devrinde Suriye'deki ordugâhlardan (*cund*) Kınnesrîn'e bağlı idiler.

Abbâsîler devrinde bu hudut bölgesi oldukça gelişti. Bizans'a karşı yaz ve kış seferlerine katılan birliklerin sayıları çoğalmıştı. İmparatorluğun hemen her bölgesinden gazâ için gelen gönüllüler ve halifelerin gönderdikleri birliklerin sayılarının artması bazı idarî güçlüklere sebep oluyordu. Bu kadar geniş bir sahanın bir ordugâhtan yönetilmesi zorluğunu anlıyan Hârûn el-Reşîd (786-809), hudut bölgesini, 170 (786-787) yılında "*el-'Avâsım*" adiyle müstakil bir idarî bölge haline getirdi[175]. Burada Avâsım'ın tarihî tekâmülü üzerinde de-

174 Belâzurî, 163 vd.; Taberî, II, 1317.

175 Belâzurî, 163; Taberî, III, 604; Yâkût, IV, 165; ayrıca bkz. E. Honigmann, "Avasım" mad. *İA*; aynı müellif, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Türkçe trc. Fikret Işıltan, İstanbul 1970, 36 vd.d.; İslâm-Bizans sınır hattı için M. Canard, *Histoire de la Dynastie des Hanıdanides*, Alger 1951, 244 vd.d.

ğil, bu askerî bölgede Türkler'in bulunup bulunmadığını tesbite çalışacağız.

139 (756-757) yılında, Sugur ve Elcezîre valisi olan Abdülvehhâb b. İbrâhim, Mansûr'un emri üzerine Hasan b. Kahtaba el-Tâî ile birlikte Malatya'ya gitti. Şehri tahkim ederek oraya Horasan askeri yerleştirdi[176].

Adana, 141-142 (758-760) yıllarında, yeniden tahkim edildi. Sâlih b. Ali b. Abdullah idaresinde buraya Horasanlı birlikler yerleştirildi[177].

162 (778-780) yılında, bir Bizans ordusu, el-Hades'e (bugünkü İnekli yanında) bir akın yaparak şehrin surlarını tahrip edince, Mehdî, Hasan b. Kahtaba el-Tâî'ye mukabil akın yapmasını emretti. Hasan, gönülülerden başka otuz bin kişilik bir kuvvetle yaz seferine çıkıp لحمه اذروليه [178] adlı bir yere vardı ve bazı Bizans kalelerini tahrip ederek döndü[179]. Belâzurî ve İbn el-Fakîh[180], Hasan'ın aynı yıl, Tarsus'tan Horasan, Musul ve Şam halkından, Irak ve Hicaz gönüllülerinden meydana gelen bir ordu ile Bizans'a karşı bir sefer yaptığını belirtmektedirler. Görüldüğü gibi Taberî'nin ücretli asker olarak tavsif ettiği gurubu diğer iki müellif Horasan, Musul ve Şam halkı olarak göstermektedirler.

171 (787) yılı yazında, Hârûn el-Reşîd'in emri üzerine Bizans'a karşı sefere çıkan Herseme b. A'yân, aynı zamanda Tarsus'un tahkimi ile de vazifelendirilmişti. Herseme bu işi Ebû Suleym Ferec el-Hâdim el-Türkî'ye[181] verdi. Şehrin imarı tamamlanınca buraya çeşitli bölgelerden askerî birlikler getirtilerek yerleştirildi. İlk kafile 3 bin kişilik Horasanlılar idi[182].

176 Belâzurî, 187.

177 Belâzurî, 168; Yâkût, I, 133.

178 Bu yerin bugün nereye tekabül ettiği tesbit edilememiştir.

179 Taberî, III, 493; İbn el-Esîr, VI, 58.

180 Belâzurî, 169; İbn el-Fakîh, 113.

181 Bu isim kaynaklarda ufak değişikliklerle verilmektedir. Belâzurî, (169) Ferec b. Suleym el-Hâdim, başka bir yerinde (168) ise, yukardaki şekilde vermektedir. Yâkût (IV, 28) ise, Süleyman el-Hâdim olarak kaydetmektedir. İbn el-Fakîh (113), Belâzurî'nin yukarda vermiş olduğumuz şeklini kabul etmektedir.

182 Belâzurî, 169; İbn el-Fakîh, 113; Taberî, (III, 604) ve İbn el-Esîr (VI, 108 vd.)

180 (796-797) yılında, Hârûn el-Reşîd, Ayn Zarba (bugünkü Anavarza)'nın tahkimini ve Bizans'a karşı müstahkem bir mahal haline getirilmesini emretti. Bunun üzerine diğer hudut şehirlerinde olduğu gibi Ayn Zarba da yeniden imar edildi ve şehre Horasanlılar yerleştirildi[183].

193-194 (808-809) yıllarında, Adana tekrar tamir ve tahkim edildi. Buraya Horasan ahalisinden ve diğer yerlerden getirtilen şahıslar yerleştirildi. Bu vazife, ne zaman tayin edildiğini tesbit edemedeğimiz Sugur âmili Ebû Suleym'e verilmiş idi. Hârûn'un ölümünde o, bu vazifesine devam ediyordu. Yeni halife Emîn (809-813), Ebû Suleym'i bu vazifede alıkoyduğu gibi, Horasan'dan oraya yeniden asker getirilerek yerleştirilmesini emretti[184].

Abbâsîler'in iktidara gelmesinden sonra İslâm devletinin askerî siyasetinde ve kadrolarında meydana gelen değişiklikler üzerinde muhtelif vesilelerle durmuştuk. Bu değişiklikler en bariz şekilde Sugur ve Avâsım bölgelerinde görülmektedir. İlk fetihlerden itibaren İslâm ordularının en fazla faaliyet gösterdikleri bölgelerin başında Bizans devleti ile olan hudut hattı gelmektedir. Hudut garnizonlarına yerleştirilmiş olan birlikler hemen her yıl, yaz ve kış Anadolu içlerine akın yapmakta idiler. Emevî hanedanının son zamanları ile Abbâsîler devrinde, fetih hareketinin yavaşlamasına ve hatta duraklamasına mukabil, Anadolu gazâları devam etmiştir. Kaynaklardan tesbit edebildiğimiz yukarıdaki bilgiler bu hususu te'yid etmektedir.

Mansûr'un ilk yıllarından itibaren Sugur şehirlerinin yeniden tahkim ve tamir edilmeğe başlandığını, bu durumun, müteâkip halifeler devrinde de devam ettiğini kaynaklarda

---

Tarsus'un 170 yılında tahkim edildiğini kaydetmekte; Yâkût ise (IV, 28), bu tahkim işinin 190 civarında olduğunu ifade ederek Adana'nın iman ile karıştırmaktadır.

183 Belâzurî, 171; İbn el-Fakîh, 113. Yâkût (IV, 177). İbn el-Fakîh'ten naklettiğini belirttiği rivayetinde, Ayn Zarba'nın 190 yılında Sugur valisi Ebû Süleyman tarafından kurulduğunu bildirmekte ise de, bu bilgiyi İbn el-Fakîh'te bulamadık.

184 Belâzurî, 168; Yâkût, I, 133.

açıkça görmekteyiz. Böylece, Bizans karşısında müstahkem bir hudut hattı meydana getiriliyor ve burası tam manasıyla askerî bir üs oluyordu. Artık halifelerin bizzat katıldıkları büyük seferler hariç, Bizans'a yapılan gazalar bu hudut şehirlerinden sevk ve idare edilecektir. Abbâsî halifeleri Anadolu'ya karşı bir fetih siyaseti takip etmedikleri için bu müstahkem hudut hattına, savunma tesisleri gözüyle baktıkları da akla gelmektedir.

Tarsus ve diğer bazı hudut şehirlerinin tahkim ve imarı vazifesi, Türk asıllı olduğu kaynaklarca açıkça belirtilen Ebû Suleym'e verilmiştir. Ebû Suleym, yirmi beş yıl kadar Sugur'da kalarak tahkim ve imar faaliyetlerini sürdürdüğü gibi, Sugur âmilliği veya valiliğinde de bulunmuş ve adetâ çeyrek asır, Sugur'un yegâne hâkimi olmuştur. Sugur gibi son derece önemli bir askerî bölgenin tahkimine memur edilen ve kaynaklarda belirtilmemesine rağmen ölümüne kadar, adı geçen bölgede kalan Ebû Suleym'in, İslâm devleti hizmetine ne zaman girdiği ve bu vazifeye tayin edilmeden önce ne gibi faaliyetlerde bulunduğu hakkında kaynaklarda hiç bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Ebû Suleym'in Sugur'a gelmeden önce bazı askerî kademelerde çalışmış ve bu sayede halifelerin itimadını kazanmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Hudut şehirlerinin tahkimi ile beraber bu şehirlere diğer bölgelerden ve bilhassa Horasan'dan getirtilen birliklerin yerleştirildikleri, bu hususta bilgi veren bütün kaynaklarda açıkça belirtilmiştir. Bilindiği gibi, Abbâsîler'in iktidara gelmesiyle Arablar, idarî ve askerî sahalardaki nüfûz ve yerlerini kaybetmişler ve onların yerini devletin doğu eyâletlerinden gelenler almıştır. Bu sebeple, daha önceki fasıllarda da belirttiğimiz gibi, kaynakların zikrettiği "Horasanlılar" deyimiyle yalnız Farslar kastedilmemekte ve bunların içinde önemli miktarda Türk de bulunmaktadır. Halifelerin isteklerine uyularak hudut şehirlerine yerleştirilen Horasanlılar'dan başka yine bu bölgeye çok miktarda gönüllülerin geldiğini Belâzurî

kaydetmektedir[185]. Bir cihad merkezi olan Sugur'a ülkenin her tarafından gelen gönüllüler arasında da Türkler'in bulunabileceği muhtemel görülmektedir.

Sugur ile alâkası olmasa bile, Abbâsîler'in ilk devirlerinde halifelerin Türkler'e karşı gösterdikleri itimadı belirtmesi bakımından *Ikd el-Ferîd*'de kaydedilen bir rivayeti burada zikretmek icap etmektedir: "*Hind hükümdarı Halife Hârûn el-Reşîd'e çeşitli hediyeleri getiren bir elçi hey'eti gönderdi. Elçi hey'eti gelince, Hârûn el-Reşîd, Türkler'e saf yapmalarını emretti. Onlar da iki saf meydana getirdiler. Türkler zırh giyiyorlardı ve gözleri hariç diğer yerleri zırhla örtülü idi*"[186]. Bu rivayetten de anlaşılacağı gibi, Hârûn, saray muhafızlarını Türkler'den meydana getirmiştir. Halife'nin bu derece itimadını kazanmış olan Türkler'e elbette devletin en önemli askerî bölgesinde de yer verilmiştir.

5 — Halife Me'mûn devrinde Abbâsî İmparatorluğunda Türkler

Halife Hârûn el-Reşîd, 186 (802) yılında yaptığı hac esnasında, Kâbe duvarlarına astırdığı ahidnâmede[187] kendisinden sonra sıra ile oğulları Emîn, Me'mûn ve Mu'temin'in birbiri ardınca veliaht olduklarını ilân etmişti. Hârûn, 3 Cemâziyelâhir 193 (24 Mart 809) de Tus'ta vefât ettiği zaman, Emîn, Bağdad'da, Me'mûn ise Merv'de bulunuyordu. Bu sırada Halife'nin yanında bulunan vezir Fazl b. Rebî, Emîn nâmına, Hâşimî ailesi mensuplarından ve ordu komutanlarından biat olarak Râfi' b. Leys'in tedibine çıkan orduyu Bağdad'a döndürmeğe muvaffak oldu. Bu durum Me'mûn tarafından da kabul edildi[188].

Emîn'in halife olması, Abbâsî hilâfetinin idarî kadrolarında ve zihniyetinde bazı değişiklikler husule getirdi. Abbâsî

185 Belâzurî, 168 vd.

186 *İkd el-Ferîd*, II, 203.

187 Ahidnâmenin metni için bkz. Taberî, III, 655 vd.d.; Kalkaşandî, *Subh el-Aşâ*, XIV, 84 vd.d.

188 Ya'kubî, *Tarih*, II, 525; Taberî, III, 764; Mes'ûdî, *Mıurûc*, VI, 415.

ihtilâli, Ebû Müslim'in katli ve Bermekîler'in bertaraf edilmesinden sonra Arab ve Arab olmıyan unsurlar tekrar karşı karşıya gelmişlerdi. Bu defa Emîn'in başında bulunduğu Arab partisi, Me'mûn'un temsil ettiği İran partisine karşı bir defa daha iktidar mücadelesine giriyordu. Bu mücadelenin bayraktarları hakkında vereceğimiz kısa bilgi, durumu daha da açıklığa kavuşturacaktır.

Arab partisinin desteklediği Emîn, annesi Zubeyde tarafından Hâşimî ailesine mensuptu ve Ebû Ca'fer Mansûr'un torunu idi (Ümm Ca'fer bint Ca'fer b. Ebî Ca'fer el-Mansûr). Onun anne ve baba tarafından asil olması, Arablar'ın asabiyet duygularını okşuyordu. Onun halife olmasında baş rolü oynıyan Fazl b. Rebî', İranlı unsura karşı siyasî mücadelede Arab partisinin önde gelen bir elemanı olup Bermek-oğulları'nın hâkim olduğu devrede, onlara karşı gizliden gizliye mücadele etmiş ve onların sukutundan sonra da vezirlik makamını elde etmiştir.

Me'mûn ise, Merâcil adlı Badgîsli bir cariyeden dünyaya gelmiş olup anne tarafından İranlı idi. Vezir Fazl b. Rebî'e karşılık, Me'mûn'un yanında da, daha sonra veziri olacak olan Fazl b. Sehl vardı. 190 (806) yılında Müslümanlığı kabul eden Fazl'ın babası aslen İranlı olup Zerdüştî idi. Fazl ve kardeşi Hasan, Bermekîler iktidarda iken onlara intisab etmişler ve bazı devlet memuriyetlerinde bulunmuşlardı. Bermekîler'in rakibi olan Fazl b. Rebî', bu iki kardeşe de düşman idi. Gerek askerî ve gerekse idarî sahada ehliyet sahibi olan Fazl b. Sehl, bu durumu idrak etmiş ve herhangi bir olup bittiye gitmemek için Hârûn el-Reşîd ile birlikte Me'mûn'u da Horasan'a gitmeğe ikna etmiş ve kendisi de onlarla beraber bulunmuştur. Hârûn'un Tus'ta vefâtını müteâkip Fazl'ın Me'mûn üzerindeki nüfûzu daha da artmış ve ilerde patlak verecek hadiselerin hemen hemen baş yöneticisi olmuştur[189].

Görüldüğü gibi, daha hadiseler gelişmeden taraflar gayet bariz hatlarla birbirinden ayrılmıştı. İki kardeş arasında ik-

189 F. Işıltan, "Me'mûn" mad., *İA*.

tidar mücadelesi şeklinde görülen olaylar, aslında Emîn ve Me'mûn üzerinde kat'î bir nüfûz kurmuş olan iki Fazl'ın temsil ettikleri Arab ve İranlı unsurların iktidar mücadelesi olarak gelişmiştir.

Emîn'in halife olması ve Me'mûn da dahil her tarafdan biat alması, sükûneti teminden uzaktı. Daha ilk senesinde kardeşi ile ihtilafa düşen[190] Emîn, veziri Fazl b. Rebî'nin tesiri ile Me'mûn'u veliahtlikten uzaklaştırma yollarını araştırmağa başladı. Fazl b. Rebî' başta olmak üzre, Ali b. İsa b. Mâhân ve diğerleri, Me'mûn'un halife olması halinde kendi durumlarının iyi olmıyacağmı bildiklerinden Emîn'e, onu velihatlikten uzaklaştırması için devamlı telkinde bulunuyorlardı. Nihayet bu telkinler tesirini gösterdi ve 3 Rebîülâhır 194 (14 Ocak 810) tarihinde Emîn, oğlu Mûsa'nın Me'mûn ve Mu'temin'den sonra veliaht olduğunu ilân etti[191].

Bu hadise iki kardeş arasındaki münasebetlerin bozulmasına sebep oldu. Me'mûn, isyan etmiş olan Râfi' b. Leys'in âmân isteğini kabul ederek bu tehlikeyi bertaraf ettikten sonra, İranlı unsuru kazanmak gayesiyle daha mutedil bir politika takibine başladı. Aynı zamanda mukadder bir mücadelede arkadan vurulmamak için Şiîler'i de kazanmağa gayret etti ve bunda da muvaffak oldu. Emîn, Me'mûn'a kumandanları ile beraber Bağdad'a dönmesini emretti ise de dinletemedi. Bunun üzerine oğlu Mûsa'yı birinci veliaht tayin ve ilân etti[192]. Artık mücadele kaçınılmaz bir hâle gelmişti.

Emîn, 24 Cemaziyelâhır 195 (24 Mart 811) tarihinde, daha önce Horasan valiliği yapmış ve sert idaresi ile halkın nefretini kazanmış bulunan Ali b. İsa b. Mâhân'ın idaresinde kalabalık bir orduyu Horasan'a gönderdi. Me'mûn'un, kardeşine karşı gönderdiği ordunun kumandanı Tâhir b. Hüseyn'in emrinde bulunan ordunun sayısı 4 bin civarında olup bunların 700 kadarı Hârezm ve Horasan süvarilerinden meydana ge-

190 Taberî, III, 765.

191 Ya'kubî, *Tarih*, II, 569; Taberî, III, 777; Mes'ûdî, *Murûc*, VI, 417 vd.

192 Ya'kubî, *Tarih*, II, 530; Taberî, III, 795.

liyordu[193]. Taberî, aynı ordu içinde Türkler'in de bulunduğunu belirtmektedir[194]. Me'mûn, Bağdad'a geldiği zaman, kendisine karşı halife ilân edilmiş olan İbrâhim b. Mehdî, Mu'tasım tarafından yakalanarak Ferec el-Türkî idaresindeki bir Türk birliği nezaretinde kendisine götürülmüştür[195]. Bu birlik muhtemelen Tâhir'in ordusunda bulunan Türkler'den olmalıdır.

Ali b. İsa'nın kalabalık ordusu, 195 Şabanında (Mayıs 811) Rey yakınında Tâhir tarafından imha edildi. Aynı yılın sonlarında Emîn'in ikinci bir ordusunu da Hemedan civarında mağlup eden Tâhir, Hulvân'a kadar bütün şarkı Me'mûn namına kazanmış oldu. 196 (811-812) yılında gönderilen üçüncü ordu ise, Hanikin civarında mücadeleye girmekten sarf-ı nazar edince, Me'mûn'un orduları önünde durabilecek bir kuvvet kalmıyordu. Emîn son çare olarak, babası zamanında bir çok Bizans gazâsına iştirak etmiş olan ve hem Abbâsî ve hem de Emevî ailesine mensup olduğu rivayet edilen Abdülmelik b. Sâlih b. Ali'yi Suriye ve Elcezîre Arablar'ını kazanmağa memur etti. Fakat Abdülmelik'in yanında bulunan Horasanlı birlikler ile Arablar'ın ihtilâfa düşmesi ve kendisinin de zamansız ölümü, bu teşebbüsü akamete uğrattı. Emîn ile Me'mûn arasındaki bu mücadele 25 Muharrem 198 (25 Eylül 813) tarihinde Emîn'in katli ile sona erdi[196].

Halife olmasından sonra, devamlı olarak Fazl b. Sehl'in tesirinde kalan Me'mûn, Bağdad'a gitmekten vazgeçerek Merv'de kalmıştır. Doğu eyâletlerinin desteğinde hilâfet makamını ele geçiren Me'mûn'un, bundan sonraki icraatında gayr-ı Arab unsuru iltizam eden bir siyaset takip ettiği görülmektedir. Bu hususta, Irak, Ahvaz, Hicaz ve Yemen bölgelerini kardeşi Hasan'ın idaresine vererek imparatorluk dahilinde gözle görünür bir üstünlük kazanmış olan Fazl'ın[197] tesiri âşikârdır.

193 Ya'kubî, *Tarih*, II, 530; Taberî, III, 798; Mes'ûdî, *Murûc*, VI, 422.

194 Taberî, III, 799, 891.

195 Taberî, III, 1076.

196 Ya'kubî, *Tarih*, II, 530; Taberî, III, 799 vd.d.; Mes'ûdî, *Murûc*,VI, 423 vd.d.; krş. Fikret Işıltan, "Me'mûn" mad. *İA*.

197 Ya'kubî, *Tarih*, II, 539; Taberî, III, 975; krş. F. Işıltan, "Me'mûn" mad., *İA*.

Me'mûn'un gayr-ı Arab unsur lehine yönelen politik tutumu neticesinde, Arablar, yavaş yavaş toparlanmağa başladılar. Bilhassa Elcezîre'de Nasr b. Şebes el-Ukaylî, Mudar Arablarını etrafına toplayıp, 199 (814-815) yılında Tâhir b. Hüseyn'i mağlup etti. Vaziyetini kuvvetlendirmek için Ali veya Muâviye ailelerinden birisine intisab etmesi telkin edilince, Abbâsîler'in taraftarı olduğunu ve onlarla Acem'i Arab'a tercih ettikleri için harbettiğini belirtmesi, bu isyanın mâhiyeti hakkında bir fikir vermektedir[198].

Fazl b. Sehl, Me'mûn'a hadiselerin gerçek yüzünü değil kendi görüşüne uygun olanı naklediyor ve böylece istediğini elde edebiliyordu. Bu ise Me'mûn'un hoş olmıyan bir takım gaileler ile karşı karşıya kalmasına sebep olmaktaydı. Bu cümleden olarak, Herseme b. A'yân'ın Horasan'a daveti, önce haps ve sonra katledilmesi (Zilka'de 200 = Mayıs 816) üzerine, Irak'ta karışıklıklar çıktı[199].

Me'mûn, daha önce, Ali ailesine mensup iki şahsın kendisine karşı isyanlarını nazar-ı itibara almadan, 2 Ramazan 201 (24 Mart 817) tarihinde yine aynı aileden üçüncü bir şahsı, Ali b. Mûsa'yı veliaht tayin ve ilân etti. Aynı zamanda Abbâsîler'in alâmeti olan siyah rengi atarak Alevîler'in rengi olan yeşili kabul etti[200]. Me'mûn'un bu hareketi Bağdad'da sert tepkilere sebep oldu. Başta kendi ailesi olmak üzre büyük ekseriyeti ile Bağdad halkı, onu hilâfetten hal' ve 28 Zilhicce 201 (17 Temmuz 817) tarihinde İbrâhim b. Mehdî'ye biat ettiler[201].

Baştan beri Fazl b. Sehl'in yalnış bilgilerine inanarak onun telkinleri istikametinde hareket eden Me'mûn, bu hadise üzerine uyandı. Yapılacak hareket merkeze dönerek bizzat idarenin başına geçmekti. Bu sebeple 202 ortalarında (817 son-

198 F. Işıltan, "Me'mûn" mad., *İA*; aynı müellif, *Urfa Bölgesi Tarihi*, İstanbul 1960, 127 vd.

199 Taberî, III, 996 vd.d.; krş. F. Işıltan, "Me'mûn" mad. *İA*.

200 Ya'kubî, *Tarih*, II, 544 vd; İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, 388; Taberî, III, 1013.

201 Taberî, III, 1012 vd.; İbn el-Esîr, VI, 327; H. Laoust, *Schismes*, 98.

ları) Merv'den hareket etti[202]. Serahs'a varınca, uzun zamandan beri kendi üzerinde bir baskı unsuru hâline gelen ve icraatında bazı yalnış adımların atılmasında önemli tesiri bulunan Fazl b. Sehl'i 2 Şa'ban 202 (13 Şubat 818) tarihinde katlettirdi[203].

Beraberinde, veliahtı Ali b. Mûsa olduğu halde, Tus'a varan Me'mûn, burada bir kaç gün kalarak babasının türbesini ziyaret etti. Ali b. Mûsa, 203 yılı Safer'i sonlarında (Temmuz 818) aynı şehirde vefât etti. Bir rivayete göre de zehirletilerek öldürüldü[204].

Halife Me'mûn, uzun süren seyahati esnasında dahilî durumun düzeltilmesi hususunda bazı tedbirler almakta idi. Önce, bir bahane ile Hasan b. Sehl bertaraf edildi. Halife yavaş yavaş devletin idaresinde insiyatifi eline alıyor ve ailesi ile Bağdad halkının güvenini yeniden kazanıyordu. İbrâhim b. Mehdî ise halifelikten çekilmeğe mecbur edilmişti. Me'mûn, 16 Safer 204 (2 Ağustos 819) tarihinde Bağdad'a ulaştı. İlk iş olarak, Abbâsîler'i kızdıran yeşil rengi terkederek siyah renge itibarını iade etti[205].

Me'mûn'un, kardeşi ile hilâfet mücadelesine girdiği zaman dayandığı kuvvetin İranlı unsur olduğunu ve bunların yardımı ile iktidarı ele geçirdiğini yukarıda gördük. Aynı zamanda annesinin İranlı olması sebebiyle az da olsa hissî bakımdan da İranlılar'a bir yakınlık duyması da tabiî idi. Nitekim o, Merv'de kaldığı müddetçe, aynı unsurun tesirinde kalarak kendisi için bazı zararlı icraatta bulunmuştu. Hadiselerin süratle aleyhine gelişmesi, Me'mûn'u uyandırmış ve siyasî tutumunu değiştirmeğe mecbur etmiştir.

Bağdad'a gelip devlet idaresinin başına bizzat geçtikten sonra, Me'mûn'un siyasî görüşünü değiştirmeğe başladığı

202 Ya'kubî, *Tarih*, II, 548 vd.; Taberî, III, 1025 vd.d.

203 Taberî, III, 1027; İbn el-Esîr, VI, 347; krş. Sourdel, *Vizirat*, I, 209 vd. Ya'kubî (*Tarih,* II, 549) onun Kumis'te öldürüldüğünü kaydediyor.

204 Ya'kubî, *Tarih*, II, 550; Taberî, III, 1030.

205 Ya''kubî, *Tarih,* II, 551; Taberî, III, 1037; krş. F. Işıltan, "Me'mun" mad., *İA*.

görülmektedir. Merv'de bulunduğu zaman cereyan eden hadiseler onun Arab ve İranlılar'a olan güvenini sarsmıştı. Bu durumda istinad edebileceği bir kuvvete ve kadroya ihtiyacı vardı. Horasan'da bulunduğu sırada yakından tanıma imkânını bulduğu ve iyi geçinmeğe gayret sarfettiği Türkler, Abbâsî İmparatorluğu'nda Arab ve İranlı unsurun nüfûzuna karşı çıkabilecek yegâne kuvvet olup, siyâsî tecrübe ve askerî kabiliyet bakımından da imparatorluk dahilinde bir muvazene unsuru olabilirdi.

Ya'kubî, Ca'fer el-Huşşakî[206] adlı birisinden naklen şu bilgiyi vermektedir[207]: "*Mu'tasım, Me'mûn'un halifeliği zamanında, beni, Semerkand'da bulunan Nuh b. Esed'in*[208] *yanına Türkler'i satın almam için gönderdi. Her sene ona bir miktar Türk gönderdim. Böylece Me'mûn'un hilâfetinde 3000 kadar Türk askeri toplandı*".

Me'mûn devrinde Türkler'in hilâfet ordusu saflarına alınmalarına dâir diğer bir habere de İbn Hurdadbih'de tesadüf etmekteyiz[209]. Ona göre, Horasan valisi Abdullah b. Tâhir, Horasan harâcını gönderirken Oğuzlar (Guziya)'dan 2000 esir yollamıştır ki, bunların değeri 600 bin dirhem idi. Bu Oğuzlar arasında Me'mûn'un kumandanlarından ve daha sonraki yıllarda Mısır'da Tolunoğulları devletinin kurucusu Ahmed'in babası Tolun da vardı.

İbn Kuteybe, Abdullah b. Tâhir'in Bâbek ile mücadele için Azerbaycan ve Ermenîye valiliğine tayini üzerine Mısır ve Suriye valiliğine getirilen Mu'tasım'a, Me'mûn'un, Türkler'i toplamasını emrettiğini ve onun da bu emri yerine getirdiğini kaydetmektedir[210].

206 Nuveyrî (Ya'kubî, *Buldan*, 255 not d) bu zâtın Türkler'i hizmete almak için gönderilen ilk kimselerden biri olduğunu, bir Türk askeri için 100 veya 200 bin dirhem verdiğini zikrediyor.

207 Ya'kubî, *Buldan*, 255 vd.

208 Sâmânîler'den olup 204 (819-820)'de Semerkand valisi tayin edilmiştir; krş. V.F. Büchner, "Samânîler" mad., *İA*.

209 İbn Hurdadbih, 39.

210 İbn Kuteybe, *Ma'ârif*, 391.

Me'mûn'un muasırlarından olan her üç müellifin vermiş olduğu yukarıdaki bilgiler, adı geçen halifenin Türkler'i ısrarla ordu safları arasına almağa çalıştığını, hatta bunu bir devlet politikası haline getirdiğini göstermektedir. Ancak, Türkler'i askerî birlikler arasına alma siyasetine ne zaman başlandığı açıkça belirtilmemiştir. Verilen malûmattan anlaşılacağı gibi, Me'mûn bu işe, Horasan'da değil Bağdad'a dönmesini müteâkıb hemen başlamış ve kısa zamanda hilâfet ordusunda Türkler'den bir nüve teşekkül etmiştir. Onun zamanında zuhûr eden bazı isyanların bastırılmasına Türk kumandanlarının memur edilmesi bu hususu açıkça ortaya koymaktadır[211].

Me'mûn devrinde Türkler'in, askerî faaliyetlerde rol aldıkları görülmektedir. Onun Merv'de bulunduğu sırada, İbrâhim b. Mehdî'nin Bağdad'da halife ilân edilmesi, imparatorluk dahilinde bazı karışıklıkların çıkmasına sebep olmuştu. Bu cümleden olarak Haricîler'den Mehdî b. 'Ulvân el-Harûrî, 202 (817-818) yılında Bağdad yakınında Buzurcasâbûr'da isyan etti. Âsinin tenkiline memur edilen Mu'tasım, beraberinde Türk kumandan ve askerleri olduğu halde isyanı bastırdı. Bu tenkilde, ilerde ismine çok sık tesadüf edeceğimiz Aşnas temayüz etmiştir. Yine aynı harekâtta Sa'îd b. Sâcûr adlı diğer bir Türk kumandanının ismi de geçmektedir[212].

205 (820-821) yılında, Basra havâlisinde Zuttlar[213] karışıklık çıkardılar. Me'mûn bunlar üzerine Davûd b. Bâticûr'u[214] memur ve onu aynı zamanda Basra, Yemâme, Bahreyn ve Kuvar el-Dicle valiliğine tayin etti[215]. Ya'kubî, 211 (826-827) yılında, Abbas b. Hâşim b. Bâtîcûr adında birisinin Mısır vali-

211 Töllner (25), Türkler'in ordu saflarına alınmasını Me'mûn'un son yıllarında göstermekte ise de, bu devrede çok sayıda Türk asker ve kumandanının hilâfet ordusunda faaliyette bulundukları bilinmektedir. Buna göre, Töllner'in verdiği tarihi daha önceye almak icap etmektedir.

212 Taberî, III, 1017; İbn el-Esîr, VI, 241.

213 Zuttlar'ın menşei ve etrafa yayılmaları hakkında bkz, De Goeje, *Les migrations des Tsiganes...*, 5 vd.d.

214 Bu isim Taberî (III, 1045)'de *Mâsîcûr* şeklinde geçmektedir. Onun Türk olduğu, ismin sonundaki Türkçe "Çur" unvanından anlaşılmaktadır.

215 Taberî, III, 1044.

liğine getirildiğini belirtmektedir[216]. Kaynaklarda bu iki şahsın yakınlık derecesi açıklığa kavuşturulmamakla beraber, verilen isimlerden Abbas'ın Davud'un kardeşinin oğlu olduğu açık bir şekilde görülmektedir.

Bu sıralarda dahili karışıklıklara sahne olan diğer bir bölge de Mısır idi. Deniz yolu ile Endelüs'ten gelen ve İskenderiye'yi ele geçiren guruplar memleketin huzurunu kaçırmışlardı. Me'mûn, Abdullah b. Tâhir'i oraya vali tayin ederek sükûnetin temini ile görevlendirmişti. 211 (826-827) yılında Mısır'a hareket eden Abdullah'ın öncü kollarının başında, el-Kindî'ye göre, Abbas ve Hâşim adlı iki Horasanlı kumandan bulunuyordu[217]. Ya'kubî ise, Abbas b. Hâşim b. Bâtîcûr'un aynı yıl Mısır'a vali tayin edildiğini belirtmektedir[218]. Her iki kaynağın verdiği bilgiden, baba-oğulun sefere katıldıkları ve Abdullah b. Tâhir'in Mısır'dan ayrılmasından sonra Abbâs'ın orada Abdullah'ın vekili olarak kaldığı anlaşılmaktadır.

Endelüs'ten gelenlerin sebep olduğu karışıklığın bastırılmasından kısa bir zaman sonra Mısır'da tekrar huzursuzluk başgösterdi. Bu defa karışıklığa sebep olan Kays ve Yemen kabileleri arasındaki mücadele kanlı bir şekil alınca, Me'mûn, Mısır valisi olan kardeşi Mu'tasım'a bizzat Mısır'a giderek isyanı bastırmasını emretti[219]. O da, 214 (829-830) yılında, beraberinde dört bin kadar Türk askeri olduğu halde[220] isyan mahalline gitti ve âsileri mağlup ettikten sonra Dımaşk'a döndü.

Me'mûn'un 215 (830) yılındaki birinci Bizans seferi esnasında, kumandanları arasında bulunan Aşnas el-Türkî müstakil bir müfrezenin kumandanı olarak Sundus[221] adlı bir kalenin üzerine gönderilmiş ve mezkûr kaleyi fethetmiştir[222].

216 Ya'kubî, *Tarih*, II, 561.

217 el-Kindî, *Vulât*, 183 vd.

218 Ya'kubî, *Tarih*, II, 561.

219 Ya'kubî, *Tarih*, II, 567; Taberî, III, 1101.

220 el-Kindî, *Vılât*, 188; İbn Tagribirdi, II, 208.

221 İslâm kaynaklarında Sundus olarak geçen bu yer, eski Soanda, yahut Soandos olmalıdır. Bugün muhtemelen Nevşehir'e tekabül etmektedir; bkz. Vasiliev, *Amoriunı*, 102, not 2.

222 Taberî, III, 1103; kış. Vasiliev, *Amorium*, 98 vd.d.

Halife Me'mûn, Bizans'a karşı yaptığı birinci seferden Dımaşk'a döndüğü sırada, Mısır'da karışıklıkların yeniden başladığı haberini aldı. Bunun üzerine Mısır valisi olan kardeşi Mu'tasım'a, Türk kumandanlarından Afşın'ı isyanların bastırılmasına memur etmesini bildirdi. Bu defa karışıklıklar, daha ziyade aşağı Mısır'da Berka, el-Beşarûd, el-Biyâme ve el-Hûf şehirlerinde ortaya çıkmıştı. 215 yılı ortalarında (830 sonları) harekete geçen Afşin, Berka'ya gelerek isyancıların elebaşısı olan Müslim b. Nasr'ı esir edip şehri âsilerden temizledi. Bundan sonra Kıptîler'in de katılmasıyla sayıları oldukça çoğalmış olan el-Beşarûd ve el-Huf'taki âsiler üzerine yürüyüp, aynı yılın sonlarına doğru adı geçen bölgelerde sükûneti temin ederek Kahire'ye döndü. 216 (831) yılını da mücadele ile geçiren Afşın, Muharrem 217 (Şubat-Mart 832) tarihinde Mısır'a gelen Me'mûn'un öncü kuvvetleri kumandanı olarak Mısır isyanlarının bastırılmasında önemli roller oynamıştır[223].

Türkler'i ordusunda toplama gayretlerinin neticesinde, Me'mûn'un son yıllarında Türkler, ordu içinde sayı ve nüfûz itibariyle hatırı sayılır bir yer işgal ettiler. Abbâsî tarihinde ilk defa Türk kumandanlarının halife yanında seferlere katıldığı, isyanların bastırılmasına memur edildiği görülmektedir. Müteâkip yıllarda siyasî ve askerî sahalarda mühim roller oynıyacak olan Afşin, Aşnas ve Boga el-Kebîr hep Me'mûn devrinde temeyüz etmiş kumandanlardır.

Me'mûn'un Türkler'i Mu'tasım'ın maiyetine vermesi, hatta çeşitli yollarla Türkler'i toplama işini ona havale etmesi Mu'tasım'ın geleceği bakımdan da oldukça önemli neticeler doğurmuştur.

6 — Mu'tasım'ın halife olmasında Türkler'in rolü

Me'mûn'un 18 Receb 218 (9 Ağustos 833) tarihinde el-Bedendûn (bugünkü Pozantı) suyu kenarında, Bizans

223 Ya'kubî, *Tarih*, II, 588 vd.; el-Kindî, *Vulât,* 189 vd.d.; Taberî, III, 1105; İbn Tagribirdi, II, 212 vd.d.

İmparatorluğu'na karşı çıktığı dördüncü seferi esnasında ölümü üzerine, yerine kardeşi Ebû İshâk Muhammed, el-Mu'tasım ünvanı ile halife olmuştur.

Me'mûn'dan sonra kimin halife olacağına dâir kaynakların verdikleri malûmatı, muhteva bakımından üç gurup halinde mütalâa edebiliriz:

a) Bu devir müelliflerinden Dîneverî (ölümü 895), Me'mûn'un, oğlu Abbâs'ı veliaht tayin ettiğini ve onu Irak'ta bıraktığını; vefâtında ise, kardeşi Ebû İshâk'ın, kumandanları ve ordunun ileri gelenlerini toparlayarak kendisine bi'at etmelerini istediğini, onların da bu arzuya uyduklarını, bundan sonra Mu'tasım'ın Bağdad'a dönüp Abbâs'ı veliahtlikten azlettiğini bildirmektedir[224].

Dîneverî'nin ifadesinin ne derece gerçeği ifade ettiğini tesbit oldukça zordur. Çünkü diğer bütün kaynaklarda, Abbâs'ın veliaht tayin edildiğine dâir en ufak bir habere tesadüf edilememiştir. Bununla beraber Me'mûn'un, oğlunu kendisine halef tayin etmesi son derece normal sayılmalıdır. Burada üzerinde durulması gereken bir diğer husus da, Me'mûn öldüğü zaman oğlunun yanında bulunmayışı keyfiyetidir. Zira Dîneverî'nin rivayetinde, Abbâs'ın Irak'ta kaldığı açıkça belirtilmiştir. Ancak bu bilginin doğru olamıyacağı kanaatindeyiz. Bilindiği gibi, Abbâs babası tarafından, 213 (828-829) yılında Elcezîre, Sugur ve Avâsım valiliğine tayin edilmişti. Taberî[225], 218 (833) yılında, Abbâs'ın Bizans'a karşı sefere gönderildiğini, hatta daha önceki yıllarda yapılan akınlar neticesinde tahrip edilen Tuvâna'nın yeniden imar ve tahkimi ile vazifelendirildiğini, onun de şehri müstahkem hale getirdiğini ve Me'mûn'un eyâlet valilerine Tuvâna'ya asker ve para göndermelerini emrettiğini kaydetmektedir. Taberî'nin bu haberi, diğer kaynaklarca da desteklenmektedir[226]. Buna ilâveten biraz

224 Dineverî, 396.

225 Taberî, III, 1100 vd.d.

226 Ya'kubî, *Tarih*, II, 464; İbn Miskeveyh, 464; ayrıca bkz. Vasiliev, *Amorium*, 121 vd.

ileride de göreceğimiz gibi, Mu'tasım'ın halifeliği ortaya atılınca, ordunun bir kısmının Abbâs lehinde nümayiş yapması üzerine onun önce amcasına biat ederek kendisini destekliyen birlikleri teskin ettiği göz önüne alınınca, Dîneverî'nin vermiş olduğu haberin yanlış olduğu şüpheye mahal bırakmıyacak derecede açıklık kazanmış olur.

b) Ya'kubî, Mes'ûdî ve Taberî'nin Bel'amî tercümesi, Me'mûn'un oğlunu veya bir başkasını veliaht tayin ettiğine dâir herhangi bir bilgi vermemektedirler. Ya'kubî[227], Bizans seferine katılan ordunun, Me'mûn'un ölümü üzerine Ebû İshâk'a biat ettiğini, bir gün sonra da Abbâs'ın amcasının halifeliğini kabul ettiğini belirtmektedir. Mes'ûdî[228] ise, Me'mûn'un el-Bedendûn suyu kenarında ölümü üzerine Mu'tasım'a biat edildiğini, Mu'tasım ile Abbâs arasında hilâfete geçme hususunda anlaşmazlık çıktığını, bundan sonra Abbâs'ın da ona biat ettiğini kaydetmektedir. Taberî'nin Bel'amî tercümesine gelince[229], onda Me'mûn'un ölümünün ertesi günü Mu'tasım'ın bütün ordunun başında olduğu halde Tarsus'a gelerek naşın defnedilmesinden sonra ordudan ve Abbâs'tan biat aldığı ifade edilmektedir.

c) İslâm tarihçilerinin en büyüklerinden olup bu devir vukûatına eserinde geniş yer veren Taberî ile Makdisî, Me'mûn'un kardeşi Mu'tasım'ı veliaht tayin ettiğini bildirmektedirler. Fakat bu iki müverrihin veliahtliğe tayin tarihi hakkında verdikleri rakamlar arasındaki farklılık dikkati çekmektedir.

Makdisî'ye göre[230], 204 (819) yılında Merv'den Bağdad'a dönen Me'mûn, dahilî karışıklıkları bertaraf ettikten sonra kardeşi Kasım'ı veliahtlikten azlederek onun yerine diğer kardeşi Ebû İshâk Muhammed'i tayin etmiştir.

227 Ya'kubî, *Tarih*, II, 575.
228 Mes'ûdî, *Murûc*, VII, 103.
229 Taberî - Bel''amî, IV, 522.
230 Makdisî, *Bed'*, VI, 112.

Makdisî'nin naklettiği bu rivayetin, devrin siyasî hadiseleri göz önüne alınınca gerçeği ifade etmekten uzak olduğu görülmektedir. Hârûn el-Reşid, 186 (802) yılında Kâbe duvarlarına astırmış olduğu ahitnâmede, oğulları Emîn ve Me'mûn'dan sonra Kasım'ı veliaht tayin etmişti[231]. Hârûn'un ölümünden kısa bir zaman sonra Emîn, bu ahitnâmenin hükümlerini ihlâl ederek oğlu Mûsa'yı veliaht tayin etmiş ve bu yüzden Me'mûn ile aralarında mücadele başlamıştı. Emîn'in ölümünü (813) müteâkip, Me'mûn, aynı ahitnâmeyi tekrar ihlâl ederek Ali evlâdından Ali b. Mûsa'yı veliaht yapmıştı[232]. Bu sebeble adı geçen ahitnâmenin hükümden tamamıyla düşmüş olması icap etmektedir. Netice olarak, Kasım'ın azli bahis konusu olmamalıdır. Ayrıca Me'mûn, Ali b. Mûsa'yı veliaht tayin etme tecrübesinde, Irak'ta karışıklıkların çıkması ve İbrâhim b. Mehdî'nin mukabil halife ilân edilmesiyle aldığı acı dersten sonra böyle acele tayinlere girişmekten çekinmesi düşünülebilir. Kaldı ki, Mu'tasım'ın, İbrâhim b. Mehdî'nin Bağdad'da halife ilân edilmesinden sonra ona hizmet arzederek bir Haricî isyanını bastırmış[233] olmasıyla, Me'mûn'un aleyhindeki harekete bizzat karışmış oluyordu. Ayrıca Makdîsî'nin bahsettiği tarihte Mu'tasım tecrübesiz olup ne ordu ve ne de halk arasında çok tanınmış bir isme sahip bulunmuyordu. Üstelik onu babası bile tesbit etmiş olduğu veliahtler listesine dahil etme lüzûmunu hissetmemişti. Şu halde Mu'tasım'ın veliahtliği hususunda Makdîsî'nin verdiği bilgileri bir kenara bırakabiliriz.

Taberî, Mu'tasım'ın veliahtliğe tayini hakkında birbirinden küçük farklarla ayrılan dört rivayet kaydetmektedir[234].

1— Me'mûn, 218 (833) seferi esnasında, valilerine yazdığı mektuplarda kendisinden sonra kardeşi Ebû İshâk

231 Ahitnâmenin metni için bkz. Taberî, III, 665.

232 Ya'kıbî, *Tarih*, II, 544 vd.; Taberî, III, 1013; krş. Fikret Işıltan, "*Me'mûn*" mad. *İA*.

233 Taberî, III, 1017; İbn el-Esîr, VI, 241.

234 Taberî, II, 1133 vd.d. İbn Miskeveyh (466), *'Uyûn* (378) ve İbn el-Esîr (VI, 428) hemen hemen Taberî'nin verdiği bilgiyi tekrarlarlar.

Muhammed'in hilafete geçmesini istediğini bildirmekte idi.

2 — Me'mûn tarafından eyâlet valilerine bu mealde mektuplar yazılmamış; Me'mûn hastalandıktan sonra bir iyilik anında sâadece oğlu Abbâs'a, Bağdad şahnesi İshâk b. İbrâhim'e ve Horasan valisi Abdullah b. Tâhir'e mektuplar yazarak kendisinin ölümü halinde yerine kardeşi Ebû İshâk Muhammed'in geçmesini istediğini bildirmişti. Bu mektupların gönderilmesinden sonra Ebû İshâk, umumî valisi bulunduğu Mısır ve Suriye âmillerine, "Emirü'l-müminîn'in kardeşi ve Emirü'l-müminîn'den sonra halife" ibâresini taşıyan mektuplar yollamış ve bu mektuplardan bir tanesi Dımaşk âmili Yahya b. Mu'âz'ın eline 13 Receb (4 Ağustos) tarihinde geçmiş ve onun tarafından (19 Receb = 10 Ağustos Cuma günü) Dımaşk camiinde Me'mûn'dan sonra halife olacak olan Ebû İshâk'a dua edilmişti.

3 — Me'mûn, el-Bedendûn suyu kenarında rahatsızlanıp hastalığı şiddetlenince, oğlu Abbâs'a haber göndererek yanına çağırtmıştı. Abbâs geldiği zaman, babası hastalığın şiddetinden kendini kaybetmiş ve amcası Ebû İshâk hakkında yukarıda bahsedilen mektupların gönderilmiş olduğunu öğrenmiştir.

4 — Hilâfet, Ebû İshâk'a kadılar, fakihler, kumandanlar ve kâtiplerin hazır bulundukları bir mecliste vasiyet edilmiştir.

Taberî'nin kaydettiği bu rivayetlerin açıkça belirttiği husus, Mu'tasım'ın halifeliğine meşrûiyyet kazandırmak için Me'mûn'un ölüm hastalığı esnasında bir takım tertiplere girişilmiş bulunmasıdır. Bizzat halifenin hasta bulunmadığı, yani ordunun idaresini fiilen elinde tuttuğu bir sırada oğlu yerine kardeşini kendisine halef tayin etmek istiyeceği pek düşünü-

lemez. Dünyada kurulmuş bütün büyük hanedanların verâset mantığı, ancak erkek evlât herhangi bir şekilde özürlü olduğu takdirde, iktidarın kardeş veya başka bir akrabaya intikaline müsaade edebilir. Bu durumda Me'mûn'un, Taberî'nin bildirdiği gibi, kardeşini oğluna tercih etmesi için hiç bir haklı sebep gösterilemez.

Abbâs ile Mu'tasım'ın şahsiyetlerinin sathî bir mukayesesi bile bu düşüncemize hak verdirecektir. Mu'tasım'ın, tarih sahnesinde görülmeğe başladığı gençliğinin ilk yıllarında, şahsını ağabeyisine sempatik gösterebilecek bir faaliyeti görülmemektedir. Hatta İbrâhim b. Mehdî'nin Bağdad'da halife ilân edilmesi üzerine açıkça olmasa bile zımnen onun halifeliğini kabul etmiş ve onun emriyle bir Haricî isyanını da bastırmıştır. Bu arada Me'mûn'un Bağdad'a dönmesinden Mısır ve Suriye valiliğine tayin edilinceye kadar (204-213=819-828) dokuz yıl bir köşede unutulmuş ve hiç bir siyasî ve askerî faaliyete sokulmamıştır. Abbâs ise, amcası Mısır ve Suriye valiliğine tayin edildiği sırada Elcezîre, Sugur ve Avâsım valiliğine getirilmiş, Bizans'a karşı başarılı akınlarda bulunmuş ve itibarı oldukça artmıştı[235]. Görülüyor ki, şahsî meziyet bakımından Mu'tasım'ın Abbâs'a karşı bir üstünlüğü bulunmamaktadır. Ayrıca Abbasî hilâfetinde birden fazla veliaht gösterme âdeti pek âlâ mümkün iken, Abbâs'ın, Taberî'nin kaydettiği rivayetlerde ikinci derecede bile veliaht olarak zikredilmemesi büsbütün şüpheyi çekmektedir.

Taberî tarafından Mu'tasım'ın veliahtliğe tayini hakkında verilen rivayetlerin hepsinin sefer esnasında olması dikkat çekicidir. Yirmi senelik halifeliği esnasında Me'mûn bu meseleyi düşünecek bir zaman bulamadı mı? Neden hastalığı esnasında böyle bir vasiyette bulunma lüzûmunu hissetti? Bu gibi ihtimaller Me'mûn'un dış baskılar tesirinde kaldığını göstermektedir. Me'mûn'un hastalandığı bir sırada ve bir sefer esnasında halefini seçmesinde ordunun tesiri olmuş gibi görünmektedir.

235 K. V. Zettersteen, "Abbas (al-Abbâs b. al-Ma'mûn)" mad., *İA*.

Me'mûn'un, son yıllarında ordusunu daha ziyade Türkler'den meydana getirmeğe çalıştığını yukarıda görmüştük. Hilâfet ordusuna alınan Türkler Mu'tasım'ın maiyetine verilmişti. Türkler'den Afşın, Aşnas, Boga el-Kebîr ve Inak gibi bazı kumandanlar da artık ordu içinde söz sahibi olmuşlardı. Diğer bir deyimle, ordu içinde kuvvet dengesi Türkler lehine bozulmuştu. Mezkûr veliaht tayininde bu Türk birliklerinin tesirleri önemli rol oynamıştır kanaatindeyiz. Bu durumda ordu içindeki Türk birlikleri ile Mu'tasım'ın arasındaki münasebetleri tesbit etmek icap etmektedir.

Türkler ile Mu'tasım arasındaki yakın münasebetlere gelince, bu husus kaynaklarda gayet açık bir şekilde belirtilmiştir. Yukarda da görüldüğü gibi, Türkler'den askerî birliklerin teşkili vazifesi Mu'tasım'a verilmişti. Türk birlikleri onun maiyetinde veya onun vali bulunduğu bölgelerde faaliyette bulunmuşlar, Afşın ve Aşnas gibi kumandanlar onun sayesinde temâyüz etmişlerdi. Bu bakımdan orduda Mu'tasım lehinde, Halife Me'mûn'a, hastalığı sırasında baskı yapacak gurubun Türkler olduğu pek âlâ düşünülebilir. Mu'tasım'ın veliahtliği ve hilâfeti, bu nokta-i nazardan düşünülecek olunursa onun, ordunun Arab unsuru tarafından tutulmadığı tahmin edilebilir. Nitekim Abbâs b. Me'mûn'un etrafında toplanan ve Türkler'in nüfûzunu kıskanan ordunun diğer kumandanları, başarısızlıkla neticelenen bir suikast teşebbüsünde bulunmuşlardır[236].

Ayrıca Mu'tasım, halife olduktan sonra daha ilk icraatından itibaren ordunun başına ve mühim mevkilere pek az istisna ile Türk unsurunu geçirmiş ve bütün önemli işleri bunların yardımıyla başarmıştır. Onları ordunun diğer guruplarından ayırmış, maddî ve manevî bakımdan onlar lehine kararlar vermiştir. Sâmerrâ'yı kurarak bütün Türk askerleriyle birlikte merkezini oraya nakletmesi, Türkler'e karşı duyduğu güven ve emniyeti açıkça göstermektedir. Bütün bu vakıalar, Mu'tasım'ın veliahtliğe tayininde ve halife olmasında haricî

236 Bkz. aşağıda s. 89 vd.

bir baskının olduğuna ve bu baskının ordunun kumanda mevkiini eline geçirmiş olan Türkler tarafından geldiğine dair ileri sürdüğümüz görüşümüzü takviye eder bir mahiyet taşımaktadır.

Bu tazyiklere rağmen, biat işinin tamamlanmasında en büyük rolün Abbâs'a isabet ettiği şüphesizdir, Esâsen kaynaklar, Me'mûn'un vefâtını müteâkip Mu'tasım halife ilân edilince, ordunun bir kısmının itiraz edip Abbâs'ı istediğinde, Abbâs'ın amcasına biat edip kendisini destekliyenleri bu biate davet ettiğinde müttefiktirler. Taberî'nin verdiği bilgiye göre ise, Me'mûn, oğlunu Tuvana'nın tahkimi ve kolonizasyonu ile vazifelendirmişti. Buna göre muayyen bir kuvvetin başında olan Abbâs'ın, hele ana kuvvetler arasında bir kısmının (hiç şüphesiz Arab unsuru) kendisine tarafdar olduğunu bildiği hâlde, amcasına biat için el-Bedendûn'a gelmiş olması pek düşünülemez. Buna göre yukarda kaydettiğimiz Taberî'nin 3 ve 4 numaralı rivayetlerinde imâ edildiği şekilde, Abbâs'ın, babasının ölümünden önce herhangi bir bahane ile ordugâha getirilmiş ve burada muhafaza altına alınmış olduğu akla yakın gelmektedir.

Me'mûn vefât ettiği zaman, Mu'tasım ile Abbâs muhtemelen yanında bulunuyorlardı. Ordunun bir kısmı (muhtemelen gayr-ı Arab unsur) Mu'tasım'a biat ederek onu halife ilân ettiler. Mu'tasım'ın halife ilân edilmesi, ordu arasında kaynaşmalara sebep oldu. Abbâs'ı tutan Arab partisi açıktan açığa onu halife yapmak istediklerini belirttiler. Durumun ciddiyetini farkeden Mu'tasım, kendisinin halifeliğini istemeyenleri teskin etmek maksadiyle Abbâs'ı huzuruna çağırttı. Abbâs da her hâlde ordunun en faal gurubunu teşkil eden Türkler'den çekindiği için bu emr-i vâkii kabul ederek amcasına biat etmek ve müteâkiben ordunun önüne çıkarak Mu'tasım'a biat ettiğini ve kendilerinin de aynı yolu takip etmelerini söylemek zorunda kaldı. Böylece bütün ordu Mu'tasım'a biat ederek halifeliğini kabul ettiler[237].

237 Ya'kubî, *Tarih*, II, 575; Taberî, III, 1164; Mes'ûdî, *Murûc*, Vll, 103.

Yeni halife buna rağmen orduda bulunan Arab unsurunun sadâkatine güvenemediği için Me'mûn'un başladığı seferi tamamlamayı düşünmemiş ve Irak bölgesinde Abbâs lehine çıkabilecek herhangi bir karışıklığı önlemek için süratle Bağdad'a dönmeyi tercih etmiştir. 1 Ramazan 218 (20 Eylül 833) tarihinde başşehre vâsıl olarak diğer devlet erkânı da biat etmekle, Mu'tasım'ın halifeliği kesinleşmiş oldu.

Mu'tasım'ın Türk birliklerinin desteği ile halife olması Abbâsî İmparatorluğu'nda yeni bir devrin başlangıcıdır. Arablar'dan sonra İranlılar da devlet idaresindeki nüfûzlarını kısmen kaybetmişler ve onların yerini Türkler almışlardır. Başta halife olmak üzere idarî makamlarda hâlâ Arab ve İranlılar'ın bulunmasına rağmen, devlet içinde kuvveti temsil eden orduda Türkler ağır basıyorlardı. Bu kuvvet onları yavaş yavaş devletin diğer kadrolarına hâkim olmağa sevkedecektir. Gerçekten Türkler, Mu'tasım'ın halife olmasıyla devletin mukadderatına hâkim olmuşlar ve bu hâkimiyetlerini yarım asır devam eden "Sâmerrâ Devri"nde sürdürmüşlerdir.

7 — Halife Mı'tasım ve Türkler

Mu'tasım halife olmadan önce, Mısır valiliği sırasında Türkler'i topluyor ve onlardan askerî kıt'alar meydana getiriyordu. Halife olunca, bu babda büsbütün hareket serbestisine sahip olarak, muhtelif yollarla Türkler'i etrafına celbe başladı.

Mes'ûdî bu hususta şu bilgiyi vermektedir[238]: "*Mu'tasım Türkler'i toplamayı seviyordu ve onları birlikleri arasına alıyordu. Böylece onlardan 4000 kişi topladı. Bunlara ipekli ve işlemeli elbiseler giydiriyor ve sırmalı kemerler bağlatıyordu. Türkler'i ordusunun diğer kısımlarından bu üniformaları ile ayırıyordu. Horasan, bilhassa Fergana ve Uşrusana ahâlisinden kimseleri teçhiz ederek ordusuna aldı. Bu Türkler'den az bir zaman içinde büyük bir ordu teşkil edildi*".

238 Mes'ûdî, *Mıurûc*, Vll, 118.

İbn Tagribirdi, Mu'tasım'ın, 220 (835) yılından itibaren Türkler'i toplamakla meşgul olduğunu, Semerkand, Fergana ve diğer yerlere onları toplamak için adam gönderdiğini, Türkler'e bol para verdiğini, ipekli elbiseler ve sırmalı kemerler giydirdiğini, onları toplamak için çok gayret sarfettiğini ve böylece Türkler'in sayısının 8000'e, daha doğru olduğuna kâni olduğu diğer bir rivayete göre ise, 18 bine baliğ olduğunu bildirmektedir[239].

Makdisî, Mu'tasım'ın, Türkler'in hilâfet hizmetinde kullanılmasını emrettiğini, bu maksatla Türkler'in satın alındığını, hatta bunların her biri için 100-200 bin dirhem verdiğini kaydetmektedir[240].

İslâm coğrafyacılarından İbn Havkal, zaman bildirmemesine rağmen, Abbâsî halifelerinin Türkler'i askerî birlikler arasına aldığını şu şekilde yazmaktadır[241]: "*Abbâsî halifeleri muhafız birliklerini meydana getirmek için Mâverâünnehr bölgesinden Türk askerleri getirttiler. Bunlar ordunun diğer guruplarından çok üstün idiler. Türk askerlerine kumandan olarak geldikleri bölgelerin asilzâdeleri tayin ediliyordu. Türkler'in askerî hayata istidatları, itaatte kusur etmemeleri ve kudret sahibi olmaları, onların halifelerin muhafız birliklerini meydana getirmede esas sebebi teşkil ediyordu. Türkler, Abbâsî İmparatorluğu'nun ordusunun en seçkin sınıfını meydana getiriyordu*".

İbn Havkal'in vermiş olduğu bu bilgiler, diğer kaynakların verdiği bilgiler ve hadiselerin ışığı altında vuzûha kavuşmaktadır. Me'mûn ve Mu'tasım devirlerinde Türkler'in muntazam bir şekilde hilâfet ordusunun saflarına alındığını gördük. Mu'tasım'ın halefleri devrinde böyle bir harekete rastlanamıyacağı gibi, aksine Türkler'in nüfûzundan kurtulabilmek için diğer unsurlardan askerî birlikler teşkiline çalıştıklarını ileride göreceğiz. Ayrıca Halife Mütevekkil'den itibaren

239 İbn Tagribirdi, II, 233.
240 Makdisî, *Bed'*,VI, 112.
241 İbn Havkal, 468.

Türkler ile halifeler arasında mücadele başladığı için halifelerin böyle bir hareketi ihtiyar etmiyecekleri âşikârdır. Yine aynı müellif tarafından verilen Türk kumandanlarının isimlerine bakınca, bunların hemen hepsinin mezkûr iki halife devrinde temayüz eden kumandanlar olduğu görülür[242]. O halde Ibn Havkal'in belirttiği hadiseyi de Me'mûn'un son yılları ve Mu'tasım devriyle tarihlendirebiliriz.

Mu'tasım, yalnız Türk ülkelerinden gelen veya getirilenlerle iktifa etmeyip Irak'da, bilhassa Bağdad'da bulunan Türkler'i de etrafına topluyordu. Bu yolla toplanan Türkler arasında Aşnas, Vasîf, Inak gibi Türk kumandanları bulunmakta idi[243].

Türklerden müteşekkil bu askerî birliklere, Mu'tasım'ın yine çeşitli yollarla getirttiği Türk asilzâdeleri kumanda ediyordu. Kendilerine geniş iktâlar tahsis edilen Türk asilzâdeleri[244], hususî muamele görüyorlar ve kendi bölgelerinden getirtilmiş askerlere kumandan tayin ediliyorlardı. Burada dikkati çeken husus, Türk birliklerine yabancı birisinin kumandan tayin edilmemesidir.

Mu'tasım devrinde hilâfet ordusundaki Türkler'in sayısı hakkında kaynaklar muhtelif rakamlar vermektedir: Kindî, 214 (829-830) yılında Mısır'a gönderilen birlikler arasında 4000 Türk'ün bulunduğunu belirtmektedir[245]. İbn Tagribirdi ise, yukarıda işaret edildiği gibi, Mu'tasım'ın meydana getirdiği Türk birliklerinin mecmuunu 8 veya 18 bin olarak belirttikten sonra, ikinci rakamın daha doğru olacağını ileri sürüyor[246]. İsfahânî, bu rakamı 18 bin olarak vermektedir[247]. Yâkût ise, naklettiğimiz rakamlardan oldukça farklı olarak, Mu'tasım'ın ordusundaki Türk askerlerinin sayısını 70 bin ci-

242 İbn Havkal, 468.
243 Ya'kubî, *Buldan*, 256.
244 Ya'kubî, *Buldan*, 258; Belâzıırî, 430; Mes''ûdî, *Murûc*, VII, 122.
245 el-Kindî, *Vulât*, 188.
246 İbn Tagribirdi, 233.
247 *Agânî*, IX, 105.

varında göstermektedir[248]. Bizans tarihçilerinden Genesios, Amorion seferi esnasında Afşın'ın idaresindeki kuvvetler arasında 10 bin kadar Türk'ün bulunduğunu kaydetmektedir[249]. Mezkûr sefere iştirak eden kumandanlar arasında Aşnas, Inak ve Boga el-Kebîr de, birlikleri ile bulunmakta idiler. Adı geçen üç kumandanın yanında da, Afşın'ınkiler kadar olmasa bile, Türk askerlerinin bulunduğu muhakkaktır.

Muhtelif kaynaklar tarafından verilen yukarıdaki rakamlardan kesin bir netice çıkarmak oldukça zordur. Kindî'nin verdiği sayı bütün Türkleri içine almadığı için bir fikir yürütmemize imkân vermemektedir. İbn Tagribirdi ile İsfahânî'nin verdikleri miktarlar arasında bir yakınlık mevcuttur. Fakat Yâkût'un verdiği rakam diğerlerinden çok farklıdır ve bu fark şüpheyi çekmektedir. 70 bin kişilik ücretli bir orduyu besleyip maaşlarını ödemek, o zaman için imkânsız görünmektedir. Ayrıca muasır kaynakların hiç birisinde Yâkût'u destekliyecek malûmata da tesadüf edilmediğini belirtmek icap etmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, Yâkût bu rakamla, ordu içinde fiilen çalışan askerleri değil, onların eşleri ve çocuklarını da kasdetmektedir. Yukarıdan beri zikrettiğimiz rakamlar ve mülâhazalardan hareketle, kesin olmamakla beraber Mu'tasım'ın askerî birlikleri arasında bulunan Türk askerlerinin sayısını 25 bin civarında olduğunu tahmin etmek mümkün görülmektedir. O devir için bu rakam mühim bir yekûnun ifadesidir[250].

8 — Sâmerrâ'nm kurulmasında Türkler'in rolü

Mu'tasım'ın hilâfete geçmesi üzerine, Türkler'in ordu içindeki mikdarlarınm kısa zamanda ziyadeleşmesi ve nüfûzlarının

248 Yâkût, III, 174. Modern tarihçilerden Müller *(Der Islam*, I, 520 not 2) ve Weil *(Chalifen*, II, 304), kaynak bildirmeden, Yâkût'un verdiği miktarı nakletmektedirler.

249 Vasiliev, *Amorium*, 148.

250 Bu hususta Töllner (45 vd.d.), kaynakların verdiği rakamları zikrettikten sonra, Sâmerrâ'daki Türk birliklerinin sayısının 10-15 bin olabileceğini ileri sürmektedir.

oldukça artması, ordu içinde bulunan diğer unsurlar yanında onlara farklı muamele yapılması, umumî bir hoşnutsuzluğun meydana gelmesine sebep olmuştu. Türkler'den meydana gelen süvari birlikleri, Halife'nin de müsamahasından istifade ederek Bağdad'ı adetâ bir talim sahası haline getirmişlerdi. Halk, açıktan açığa bunlara karşı gelemiyor ise de, kenar mahallelerde Türkler'i öldürmekten de geri durmuyordu. Bu arada Türkler hakkında, Mu'tasım'a oldukça sert ve acıklı müracaatlar da yapılıyordu. Halife, bu durumda halkın isyanından ve muhafız birlikleri ile aralarında kanlı çatışmaların başlamasından korkuyordu[251].

Mu'tasım, daha halifeliğinin ikinci yılında, muhafız birlikleri ile beraber hilâfet merkezini nakledebilecek bir yer aramağa başlamıştır. 220 (835) yılında, Sâmerrâ'nın yeri tesbit edilip merkezin oraya nakline karar verildi[252]. Bir yıl sonra tensip edilen arazide inşa faaliyetlerine başlandı. İmparatorluğun çeşitli bölgelerinden mühendisler, ustalar ve işçiler getirtildi. Kısa zaman içinde zarurî ihtiyaçları karşılıyacak şekilde binalar ikmâl edildi. Halife, başta muhafız birlikleri olmak üzere bütün devlet dairelerini bu yeni şehre nakletti[253]. Böylece hilâfet merkezi resmen Sâmerrâ'ya nakledilmiş oluyordu.

Sâmerrâ'nın kurulmasına sebep olan Türkler, Bağdad'da olduğu gibi burada da hususî muameleye mazhar olmuşlardı. Şehrin en güzel yerlerine onlar iskân edilmişlerdi. Afşın, Aşnas, Hâkan Urtuc, Vasîf ve Inak gibi Türk kumandanlarına Halife ayrı ayrı arazi tahsis edip maiyetleri ile beraber oralara yerleşmelerini sağlıyordu. Türkler'in diğer unsurlarla karışmamalarına dikkat ediliyordu. Türk birlikleri kendi kışlalarını, çarşılarını ve sosyal tesislerini bizzat kendileri inşa ediyorlardı. Onların oturdukları mahallelerin, bütün ihtiyaç-

251 Ya'kubî, *Buldan*, 256; Taberî, III, 1179 vd.d.; Mes'ûdî, *Murûc*, VII, 118 vd.

252 Ya'kubî, *Buldan*, 256; Belâzurî, 297; Taberî, III, 1184. Sâmerrâ'nın tarihi, kuruluşu ve gelişmesi hakkında bkz. E. Herzfeld, *Samarra*; S. A. İsmail Osman, "The Founding of a New Capital, Samarra", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XXXI/1, 1-13; Strange, *The Lands*, 53 vd.

253 Ya'kubî, *Buldan*, 258; Mes'ûdî, *Murûc*, VII, 121 vd.

lara cevap verecek bir şekilde olmalarına önem veriliyor ve Türkler'in diğer unsurlarla mümkün mertebe temasa geçmemelerine gayret sarfediliyordu. Hatta Türkler'in yabancılarla evlenmelerini önlemek maksadıyla, çeşitli Türk ülkelerinden kızlar getirtiliyor, onlara maaş bağlanıyordu[254].

Hilâfet merkezinin Bağdad'dan Sâmerrâ'ya nakli, Türkler'in Abbâsî İmparatorluğu dahilinde nüfûzlarının ne derece tesirli olduğunu açıkça göstermektedir. Artık "Sâmerrâ Devri", diğer bir deyimle "Abbâsî İmparatorluğu'nda Türklerin iktidar devresi" başlamış oluyordu.

9 — Abbâsî ordısundaki Türkler'in menşei

İslâmiyet ve Türkler konusunu incelerken üzerinde ehemmiyetle durulması icap eden hususlardan birisi de, Emevî hanedanının ilk devirlerinden itibaren askerî maksatlarla İslâm devleti bünyesinde istihdam edilmeğe başlanan, Abbâsîler'in iktidara gelmesiyle kumandanlık ve valilik gibi yüksek mevkilere çıkan, Halife Me'mûn ve Mu'tasım ile İslâm devletinin askerî kadrolarının sayıca ve nüfûz itibariyle en kudretli unsurunu teşkil eden Türk birliklerinin hangi sosyal statü içinde Abbâsî ordusuna alındıklarının tesbitidir.

Hemen işaret edelim ki, bu meseleyle ilgili ve kaynaklara dayanılarak yapılan bir araştırma mevcut değildir. Bununla beraber bu meseleye temas eden hemen bütün araştırmalarda Abbâsî ordusundaki Türkler'in köle olarak satın alındıkları ve devlet hizmetinde istihdam edildikleri, kaynakların verdikleri bilgiler üzerinde durulmadan ileri sürülmektedir. Me'mûn ve Mu'tasım zamanlarında planlı bir şekilde Türkler'den askerî birlikler teşkili hakkında bilgi veren kaynaklar, onlardan bahsederken umumiyetle *Etrâk* (Türk'ün çoğulu) ve pek az olarak *Gılmânü'l-Etrâk*[255], *Memlûk*[256] tabirlerini kullanmaktadırlar. Lügatlerde *memlûk*'un karşılığı "tasarruf edilen, sahip olu-

254 Ya'kubî, *Buldan*, 258 vd.d.
255 Taberî, III, 1180.
256 Ya'kubî, *Buldan*, 256.

nan, hizmetçi, hizmetli, beyaz köle"; *gulâm*ın karşılığı ise "delikanlı, genç, hizmetçi, uşak, köle" şeklinde verilmektedir. Görüldüğü gibi, her iki tabir de, birinci derecede, bugünkü manada köle karşılığını vermemektedir. Bu iki tabir daha sonraki devirlerde tarihî birer ıstılah olarak kabul edilmiş, birincisi Selçuklular'da bir askerî sınıfın, ikincisi ise Mısır'da kurulmuş bir devletin (Memlûklu Sultanlığı) adı olmuştur. Halbuki Arapça'da, gerçek manasıyla köle (serf) karşılığını veren *'abd/'abîd* ve *rakîk* kelimeleri mevcuttur. Arapça gibi mefhumları en ince nüanslarına varıncaya kadar ifade etme gücüne sahip bir dille yazılmış kaynaklarda, üzerinde durduğumuz devirde, Türk birliklerinden bahsedilirken *abd* ve *rakîk* sıfatlarının kullanılmaması dikkati çekmektedir. Muhtemeldir ki, bu konuda fikir beyan eden tarihçiler memlûk ve gulâm kelimelerinin tâli derecedeki manalarını göz önüne alarak böyle bir hükme varmışlardır. Hatta bazı batılı müsteşrikler, Arapça kaynakları tercüme ederken esas metinde geçen "Etrâk"in karşılığını "*Türk köleleri*" olarak vermişlerdir[257].

Me'mûn ve Mu'tasım tarafından meydana getirilen Türk birliklerinin ne şekilde temin edildikleri hakkında bilgi veren kaynaklardan bazıları bunların daha ziyade İslâm devleti sınırları dışındaki Türk ülkelerinden satın alındıklarını veya bazı eyâletlerin merkeze ödiyecekleri vergi karşılığında Türkler'i gönderdiklerini kaydetmektedirler[258]. Bu satın alma keyfiyeti de araştırıcılara, mezkûr Türk birliklerinin köle olduklarına dâir bir ipucu vermektedir.

İslâm devleti bünyesinde daha ilk devirlerden itibaren esir ve köle ticaretine rastlanmaktadır. Abbâsîler'den önce savaşlarda elde edilen esirler pazarlarda satılmakta idi. Abbâsîler'in iktidara gelmesiyle zâten yavaşlamış olan fetihlerin durması, buna mukabil ziraî ve iktisadî hayatın gittikçe gelişmesi neticesinde kölelere olan ihtiyaç daha fazla hissedilmeğe başlan-

257 Mes'ûdî, *Murûc*, VII, 118; İbn Hurdadbih, Arapça metin s. 39- Fransızca tercüme s. 28.

258 Ya'kubî, *Buldan*, 256; Mes'ûdî, *Murûc*,Vll, 118; Makdisî, *Bed'*, VI, 112.

dı. Bu devirde köleler Afrika'dan, Slavlar (*Sakaliba*)'ın yaşadıkları bölgelerden ve az olmakla beraber diğer Asya ülkelerinden, köle tacirleri vasıtasıyla te'min ediliyordu. Basra'da *Sûk el-Nahhâsîn*, Sâmerrâ'da *Sûk el-Rakîk* ve Bağdad'da da *Dar el-Rakîk* ve *Şâri Dâr el-Rakîk* gibi mevki isimlerinin bulunması Irak'ın mühim şehirlerinde köle ticaretinin varlığını açıkça ortaya koymaktadır. Çeşitli yollarla temin edilen köleler ziraat ve diğer ağır işlerde çalıştırılıyorlardı. Hiç bir siyasî ve sosyal hakları yoktu. Bu ağır çalışma şartları sebebiyle kölelerin isyan ederek devletin iç güvenliğini tehdit ettikleri görülmektedir[259].

Abbâsî ordusuna alınan Türk birliklerine gelince, gerek te'min edilişleri ve gerekse sosyal, siyasî ve iktisadî statüleri bakımından esir ve köle pazarlarından satın alınan kölelerle aralarında büyük farklar dikkati çekmektedir.

İslâm devletinde Türkler'den askerî sahada istifade cihetine giden ilk şahıs, Ubeydullah b. Ziyâd olmuştur. Buhara'ya karşı yaptığı sefer esnasında beraberinde getirdiği 2000 Türk'ü Basra'ya yerleştirmiş ve onların iskân edildiği mahalleye memleketlerine nisbetle "Buharalılar Caddesi" adını vermiştir. Ubeydullah'ın muhafız birliğini teşkil eden bu Buharalılar'ın köle veya esir olduklarına dâir, kaynaklarda en ufak bir imâ dahi bulunmamaktadır. Daha sonraki yıllarda İslâm devleti hizmetinde rastlıyacağımız Türkler ise, ülkelerinin Müslümanlar tarafından fethi üzerine İslâm dinini kabul ederek vali ve kumandanların maiyetlerinde çalışmışlardır. Bu arada Mâverâünnehr şehirlerinin fethi sırasında bu bölgede yaşıyan Türkler'den istifade cihetine gidilmiştir. Bunlar da esir veya köle olmayıp, geçici bir zaman için bazı şartlarla hilâfet ordusu saflarında çalışmışlardır. Görüldüğü gibi Türk-Arab mücadelesinin bütün şiddetiyle devam ettiği Emevî hanedanı devrinde, gerek askerî sahada ve gerekse diğer sahalarda istihdam edilen Türkler'den esir ve kölelere hemen hemen hiç raslanmamaktadır.

259 Muhammad 'Abdul Jabbâr Beg, "The «Serfs»» of Islamic Society under the 'Abbâsid Regime", *Islamic Culture*, XLIX/2 (Nisan 1975), 107-118.

Köle ticaretinin yavaş yavaş geliştiği Abbâsîler'in ilk zamanlarında da durum pek farklı değildir. Mansûr'un idarî ve askerî sahada Türkler'den istifade ettiğini, Sugur ve Avâsım bölgelerinde gönüllüler veya devletin resmî birlikleri arasında Türkler'in de bulunduğunu ve hatta Hârûn el-Reşîd'in saray muhafızlarını Türkler'den meydana getirdiğini yukarıda belirtmiştik. Bunların da köle olduklarına dair kaynaklarda en ufak bir kayda tesadüf edilmemiştir. Abbâsî hilâfeti esnasında Me'mûn'un, Arab ve Fars unsurunun siyasî baskısına karşı bir muvazene kurmak maksadıyla başlatmış olduğu hareketle, ilk defa İslâm devleti sınırları dışından Türk birliklerinin getirtilmesine başlanmıştır. Kısa zamanda sayıları 30 bine ulaşan bu Türk birliklerine, ordunun diğer kısımlarına nazaran hususî muamele ediliyor, bunlara ipekli elbiseler ve sırmalı kemerler giydiriliyordu. Mu'tasım, bu Türk birlikleri için Sâmerrâ şehrini kurarak onlara geniş iktâlar tahsis etmiştir. Hatta bunların evlenmeleri için Türk kızları getirtilerek bu kızlara devlet bütçesinden maaş bile bağlanmıştır. Türk birliklerine, geldikleri bölgelerin beyleri veya asilzâdeleri kumanda ediyor, asla yabancıların idaresine verilmiyorlardı. Afşın, Inak ve Hâkan Urtuc bunun en güzel misâllerini teşkil ederler. Dünya tarihinde esir ve köle pazarlarından satın alınarak meydana getirilen askerî birliklere, daha devletin hizmetine girer girmez bu derece itibar ve itina edildiği pek görülmemiştir. Ayrıca meşgul olduğumuz devrede gerek kaynakların açıkça belirttikleri ve gerekse kullandıkları isimlerden anlaşılacağı gibi, bir çok Türk beyi veya asilzâdesi, Abbâsî ordusunun kumanda heyetini teşkil etmişlerdir. Askerlerin köle olduklarını bir an için kabul etsek bile, bu, Türk bey ve asilzâdelerinin köle olabilecekleri asla düşünülemez.

Abbâsî ordusundaki Türkler'in sosyal ve siyasî statülerini tesbit etmeğe çalışırken üzerinde durulması icap eden hususlardan birisi de, Sâmerrâ san'atında açıkça görülen ve sanat tarihçileri tarafından kabul edilen Türk tesiridir[260]. Sâmerrâ

260 H. Viollet- Oktay Aslanapa, "Sâmerrâ" mad. *İA*; Emel Esin, "'Türk ul-Acem'lerin

şehrinin Türk birlikleri için kurulduğu ve inşâ faaliyetinin Türk kumandanları tarafından yürütüldüğü göz önüne alınırsa, bu tesir normal karşılanabilir. Ancak esir ve köle pazarlarından toplanmış bir kalabalığın böyle bir tesir vücûda getirebilmesi ne dereceye kadar düşünülebilir?

Dünya askerlik tarihi incelenecek olursa, Abbâsîler'e gelinceye kadar, İlkçağlar'dan itibaren bir çok devlet ve imparatorluklarda yabancılardan meydana getirilen geçici ve daimî askerî birliklerin varlığı açıkça görülmektedir. Bu birlikler ya savaşçı kavimlerden veya belirli bir askerî eğitimden geçirilen gençlerden meydana getiriliyor ve onlara muayyen bir ücret ödeniyordu. Antik Grek şehir devletlerinin bazılarında sayıları az olmakla beraber ücretli asker kullanıldığı bilinmektedir. M.Ö. V. asrın sonlarında Pers imparatorluğunda patlak veren taht kavgaları sırasında Prens Kiros kardeşi Artakserkses'i tahttan indirmek için Grekler'den on bin kadar ücretli asker temin etmiş ve kardeşi ile savaşa girişmiştir. Bu Grek askerleri, Kiros'un mağlubiyeti üzerine uzun ve yorucu bir yolculuktan sonra ülkelerine dönmüşlerdir (Onbinlerin ricatı). Büyük İskender, Asya seferinde İran'ı zaptedip bugünkü Türkistan üzerine yürüyünce, burada şiddetli bir mukavemetle karşılaşmış ve kuvvet yoluyla bir netice elde edemeyince, bölge sakinlerinden, askerî birlikleri saflarında istifade cihetine gitmiştir. Kartaca devletinde de büyük miktarda ücretli asker mevcuttu. Bunlar I. Kartaca Harbi'nden sonra büyük bir isyan çıkarmışlar ve bu isyan zorla bastırılabilmiştir. Roma İmparatorluğu'nda ise, Kartaca Harpleri'nden sonra hudutların genişlemesi ve devletin askerî yükünü çeken vatandaşların yavaş yavaş ziraî ve ticarî hayata dönmeleri üzerine daimî orduya ihtiyaç duyulmuş ve Marius (ölm. M.Ö. 86) tarafından ilk defa ücretli askerlerden meydana gelen Lejyonlar kurulmuştur. Bu Lejyonlar Sezar (ölm. M.Ö. 44) tarafından yeniden tertip ve tanzim edilmişlerdir. Büyük ölçüde

Eseri Samarra'da Cavsak ul-Hakanî'nin Dıvar Resimleri", *Sanat Tarihi Yıllığı*, V (1973), 309-358.

eyâletlerde yaşayan halklardan oluşan bu ücretli askerler, İmparator Augustus (ölm. 14) zamanında, daha ziyade hudutlara yerleştirilerek meşhur *Limes* hattı meydana getirilmiştir. Ortaçağ'da da ücretli asker sistemine bir çok devlette rastlamak mümkündür. Bizans İmparatorluğu tarihinin her devresinde ücretli asker istihdam etmiştir. Aynı şekilde Ortaçağ Avrupa devletleri ile Sâsânî İmparatorluğu'nda da bu sistemi görmekteyiz.

Misâllerini daha da çoğaltabileceğimiz bu ücretli asker sisteminin hemen bütün devletlerde müşterek tarafı kölelerden meydana getirilmemesidir. Ücretli asker istihdam eden bütün devletlerde, köleliğin mevcut olmasına rağmen, askerî sınıfın üstün bir sınıf telâkki edilmesi sebebiyle köleler bu sınıfa alınmamışlardır.

İslâm devletinin sınırları Hulefâ-i Râşidîn devrinde başlıyan fetihlerle süratle genişlemeğe başlamış ve Emevîler zamanında Preneler'den Türkistan'a kadar uzanmıştır. Bu geniş hudutlar içinde muhtelif ırklar bulunmaktaydı. Müslümanlar hâkimiyetleri altındaki unsurların siyasî, askerî ve iktisadî sahalardaki tecrübelerinden istifade cihetine gitmişler ve hatta bazı müesseseleri olduğu gibi almışlardır. Meselâ Abdülmelik zamanına kadar Bizans ve Sâsânî paraları tedavülde kalmış; resmî dairelerde yabancı memurlar kullanılmıştır. Sağlam idarî ve askerî geleneğe sahip olan Suriye, Emevî hanedanının iktidara gelmesinde başlıca âmil olmuştur. Abbâsîler ise, daha ziyade Sâsânî İran geleneğinin tesiri altında kalarak başta vezirlik olmak üzere bir çok idarî müesseseyi onlardan almışlar ve bazı ufak değişikliklerle kendi bünyelerine uydurmuşlardır. Aynı durum ilmî ve fikrî sahada da görülmektedir. İslâm devletinin askerî sahada da tesir altında kalması pekâlâ mümkün olup hâkimiyeti altına aldığı veya temasta bulunduğu devletlerde mevcut ücretli asker sistemini yakından tanımış ve benimsemiş olması muhtemeldir. İşte böyle bir tesirin neticesinde Me'mûn, kardeşi ile yaptığı hilâfet mücadelesinin sonunda, meydana gelen siyasî gelişmeler üzeri-

ne Arab ve Fars unsurunun baskısını hafifletmek için yeni bir güce ihtiyaç duymuş ve bunu Türk birliklerinde bulmuştur.

Bütün bu ihtimalleri dikkate alarak, Abbâsî ordusundaki Türk birliklerinin menşei hakkında şimdiye kadar kabul edilen görüşün, yani Türk birliklerinin köle olarak satın alınması keyfiyetinin şüpheyle karşılanması gerektiği kanaatindeyiz. Bu hususta kesin bir hüküm vermenin güçlüğü ortadadır. Bununla beraber Me'mûn ve Mu'tasım'ın hilâfet ordusu saflarına aldıkları Türklerin esir ve köle pazarlarından, kaynakların ifadesiyle satın alınarak değil, belli bir ücret karşılığında iki taraf arasında bir anlaşmaya varılmak sûretiyle temin edildikleri keyfiyetinin de mümkün olabileceği akla gelmektedir.

III. BÖLÜM

İSLÂM DEVLETİNDE TÜRKLER'İN SİYASÎ FAALİYETLERİ

A —Halife Mu'tasım devrinde Türkler'in siyasî faaliyetleri

Halife Me'mûn'un, devlet idaresinde İranlı unsurun baskısını hafifletmek maksadıyla kendisinin dayanabileceği bir kuvvet teşkil etmek için Türkler'den askerî birlikler meydana getirdiğini daha önceki bölümde izaha çalışmıştık. Onun başlattığı hareketi kardeşi ve halefi Mu'tasım devam ettirmiş ve kısa zamanda Türk birlikleri ordunun en kuvvetli unsuru haline gelmişti. Merkezin Sâmerrâ'ya nakli ve burada Türkler'e imtiyazlı muamele edilmesi halifelerin bile Türk askerlerinin tesiri altında kaldıklarını göstermektedir. Abbâsî tarihinde "Sâmerrâ Devri" (836-892) diye bilinen yarım asırlık bir devrede Türkler yalnız askerî sahalarda değil siyasî ve idarî sahalarda da bu devletin kaderine hâkim olmuşlardır. Bu sefer halifeler, kendilerinin dayanabilecekleri bir kuvvet olarak teşkil ettikleri Türk birlikleriyle mücadeleye giriştiler. Bu mücadelelerde halifelerin bu baskıdan kurtulmak için çalışmaları yanında bir çok bakımlardan hâlâ tesir icra etmekte olan Arab unsurun da teşvik ve tahrikleri görülmektedir. Halifeler ile Türk kumandanları arasındaki siyasî iktidar mücadeleleri umumiyetle kanlı şekilde devam ediyor, bir taraftan halifeler diğer taraftan Türk kumandanları hayatlarını kaybediyorlardı. Sâmerrâ devri boyunca devam eden bu mücadeleler sonunda halifeler siyasî ve askerî kudretlerini, Türk birlikleri de sayıca üstünlüklerini ve buna bağlı olarak kuvvet ve nüfuzlarını kaybetmişlerdir.

1 — Abbâs b. Me'mûn'un isyan teşebbüsü ve Türkler

Abbâsî İmparatorluğu'nda Türk nüfûz ve baskısı gittikçe ağırlığını artırıyordu. Bilhassa Bâbek isyanının bastırılmasında gösterdikleri başarı, onların kuvvet ve kudretini daha da artırmıştı. Askerî kadroların hemen tamamen Türkler'in eline geçmesi, devletin diğer kadroları üzerinde bir baskı unsuru hâline gelmeleri ve Arab ve diğer gurupların yavaş yavaş mevkilerini ve devletin idaresindeki tesirlerini kaybetmeleri, imparatorluk dahilinde Türkler'e karşı büyük bir gayr-ı memnunlar kitlesinin meydana gelmesine ve teşkilatlanmasına sebep oldu. Bu gurubun elinde, oyuna kolayca sokabilecekleri bir de Abbâs b. Me'mûn gibi kozları vardı. Nitekim, Türkler'e karşı olan gurup, Mu'tasım'ın halife olması sırasında Abbâs'ı desteklemek sûretiyle onun itimadını da kazanmışlardı. Abbâs'ın Sugur valiliğinden azledilmesi, geçmişteki hizmetlerine rağmen bir köşede unutulması ve 218 (833) yılından itibaren hiç bir siyasî ve askerî faaliyete iştirak ettirilmemesi, Halife ile yeğeni arasındaki güvensizliği göstermektedir.

Türkler'e karşı cephe alan gurup, hedef olarak Mu'tasım'ı seçtiler. Önce, Türkler'e bu kadar hak ve salâhiyet veren Halife'nin ortadan kaldırılması gerekiyordu. Bundan sonra sıra Türk kumandanlarına gelecekti. Zahirî sebep olarak, Abbâs b. Me'mûn'un hilâfete geçirilmesi gösteriliyor ve bu şekilde taraftar toplanıyordu. Tesbit edilen plan gereğince, Abbâs'ın taraftarları Afşın, Aşnas ve diğer kumandanların maiyetlerine yerleştirilecek ve Abbâs'ın vereceği bir işaretle harekete geçilecekti[261].

Amorion seferi esnasında Afşın'ın, bir kısım kuvvetle Malatya tarafından Bizans ülkesine girişini fırsat bilen isyanın elebaşısı durumunda olan Uceyf b. Anbase ve diğerleri, Abbâs'a sefer sırasında Mu'tasım'ı öldürmeği teklif ettiler. Fakat gençliğini gazâlarda geçirmiş olan Abbâs bu teklifi kat'iyetle reddetti[262].

261 Taberî, III, 1256 vd.; İbn el-Esir, VI, 489 vd.; *'Uyûn*, 396.
262 Taberî, III, 1257; İbn el-Esîr, VI, 489 vd.

Amorion'un fethini müteâkip, elde edilen ganimetin aslan payının Türkler'e verilmesi, karşı gurupun kıskançlığını daha da kamçıladı ve bir an önce harekete geçmek için Abbâs'ı sıkıştırmağa başladılar. Abbâs, bu teklifi de, dönüşte Toros geçitlerinde daha kolay yapılır düşüncesiyle reddetti. Abbâs'ın pasif tutumu üzerine, Uceyf b. Anbase, ganimetin dağıtılması sırasında karışıklıklara sebebiyet verdi ise de, bizzat Halife'nin müdahalesi bu teşebbüsü de akamete uğrattı[263].

Bir türlü harekete geçilememesi isyan tertipçilerini güç duruma düşürdü. Aşnas, elebaşılardan bazılarının hareketlerinden şüphelendi ve yapılan tahkikat neticesinde teşebbüs ortaya çıkarıldı. Abbâs da dahil olmak üzere bütün tertipçiler hapsedildi[264]. Mu'tasım, Abbâs'ın itirafı üzerine elebaşıların şiddetli bir şekilde cezalandırılmalarını Türk kumandanlarına havale etti. Abbâs, Afşın'a, Uceyf, Inak'a ve Ahmed b. Halil de Aşnas'a teslim edildi. Her üçü de feci şekilde ölüme terkedildiler[265].

Abbâs b. Me'mûn'u hilâfete geçirmek gayesiyle girişilen bu teşebbüs, Türkler'e karşı olan gurupa çok pahalıya mal oldu. Ordu içinde bulunan temsilcilerini kaybetmeleri, bundan böyle bu tip hareketlere teşebbüs imkânını ortadan kaldırmıştır. Bununla beraber iktidar mücadelesi asla bitmiş değildi, ancak vasıta değişmişti.

2 — Afşın'ın mahkemesi ve ölümü

Mu'tasım'ın hilâfetinin son yıllarında vukû bulan olayların en mühimi hiç şüphesiz Afşın'ın bertaraf edilmesidir. Uşrusana[266] hükümdar ailesine mensup bulunan Haydar b. Kâvûs,

263 Taberî, III, 1258; İbn el-Esîr, 490.

264 Taberî, III, 1264 vd.; İbn el-Esîr, VI, 490 vd. Töllner (52), hapsedilen ve öldürülenler arasında Me'mûn'un diğer oğullarından bahsetmekte ise de, kaynaklarda bu hususta bir kayda tesadüf edilmemiştir. Bu hususta bkz. Zambaur, *Manuel*, levha G (Abbasi-des I: jusqu a al-Qaim).

265 Taberî, III, 1264 vd.d.; İbn el-Esîr, VI, 490; *'Uyûn*, 398.

266 Semerkand, Fergana ve Taşkent'in arasında bulunan ve İslâm kaynaklarında *Uşrusana* veya *Usruşana* şeklinde geçen bir bölge; bu hususta bkz. W. Barthold, *Turkestan*, 116 vd. d.

kaynaklarda, bu bölgenin hükümdarlarına verilen "*el-Afşın*" unvanı ile geçmektedir.

Afşın'ın ailesinin Uşrusana'da hükümdarlığı ne zaman elegeçirdiğini tesbit etmek mümkün olmamaktadır. Bu aileden tesbit edebildiğimiz ilk şahıs, 118 (736) yılında, Horasan valisi Esed b. Abdullah el-Kasrî ile Türkeş Kağanı Su-lu arasında yapılan savaşlarda Su-lu Kağan'ın safında yer alan Kara Buğra idi[267]. Ancak bu tarihten önce ve sonra Kara Buğra'nın faaliyetleri hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye tesadüf edemedik. Uşrusana bölgesinin de dahil bulunduğu Batı Türkistan'da VII. yüzyılın ortalarından itibaren Göktürk Kağanlığı'nm siyasî nüfûzunun zayıflaması üzerine Fergana, Taşkent, Semerkand, Buhara ve Uşrusana'da müstakil küçük devletler ortaya çıkmıştır[268]. Muhtemelen Kara Buğra ailesi de, Uşrusana'ya bu tarihten sonra hâkim olmuştur. Fakat biraz önce de belirttiğimiz gibi, bu hususta hiç bir bilgiye sahip değiliz.

Kara Buğra'nın oğlu ve Afşın'ın dedesi olan, ismi kaynaklarda muhtelif şekillerde verilen[269] Hân Hara (Kara)'nın, 178 (794-795) yılında Horasan valisi Fazl b. Yahya el-Bermekî ile mücadele ettiğini görmekteyiz[270]. Ancak Kara Buğra'da olduğu gibi bu zât hakkında da kaynaklar fazla bilgi vermemektedirler.

Kara Buğra ailesinin tekrar tarih sahnesine çıkması Halife Me'mûn devrine (813-833) rastlamaktadır. Hârûn el-Reşîd'in ölümü (809) üzerine oğulları Emîn ile Me'mûn arasındaki hilâfet mücadeleleri sırasında Maveraünnehr'de bazı is-

267 Taberi III, 1613 ve İbn el-Esîr, V, 205 te خرة بضره şeklinde geçen bu ismin, خ – ق değişmesi göz önüne alınacak olunursa Kara Buğra olacağı ortaya çıkmış olur.

268 R. Grousset, *L'Empire des Steppes,* 165 vd.

269 Taberî, III, 1613'de خاناحرة III, 631 ve 1066'da خاراحرة ; İbn el-Esîr, V, 205'te خاناجرة , VI, 383'te صارخرة ve VI, 383 not 1'de خانخرة şeklinde geçmektedir. Mukaddesî (274)'de ismi حراحرف şeklinde geçen ve Yegânkent'te türbesi ve rıbatı bulunan şahsında da Afşın'ın dedesi olma ihtimali vardır.

270 Taberî, III, 631.

yanların patlak verdiği görülmektedir[271]. Bu isyanlar Emîn'in katli ve Me'mûn'un halifeliğine kadar devam etmiştir. Halife Me'mûn, tek başına iktidara geçer geçmez Fergana ile Uşrusana üzerine kuvvetler gönderdi. Bu sırada Uşrusana'da Afşın'ın babası Kâvûs hüküm sürmekte idi. Halife'nin gönderdiği kuvvetlerle başa çıkamıyacağını anlıyan Kâvûs, Me'mûn'un veziri Fazl b. Sehl'e bir mektup yazarak, Uşrusana'ya karşı gönderilen kuvvetlerin geri çekilmesini, buna mukabil kendisinin de muayyen miktarda vergi vereceğini, bu şartlar dahilinde sulh yapmak istediğini bildirdi. Fazl b. Sehl, Kâvûs'un teklifini kabul ederek onunla sulh yaptı. Fakat bu sulh devresi uzun müddet devam etmedi. Halife Me'mûn'un Bağdad'a dönmesi (819) üzerine Kâvûs Abbâsî devletine ödemekte olduğu vergiyi kesti[272].

Kâvûs ile Halife Me'mûn arasındaki siyasî münasebetlerin kötüleştiği sırada, Kâvûs'un ailesi arasında çıkan bir anlaşmazlık Afşın'ın tarih sahnesine çıkmasına sebep olmuştur. Kâvûs'un sarayında vazife gören yüksek bir memurla Afşın'ın arası açıldı. Bu zâtın kızı Kâvûs'un diğer oğlu Fazl ile evlenmişti. Aralarındaki anlaşmazlığın gittikçe şiddetlenmesi üzerine Afşın, bu şahsı öldürdü ve babasından çekinerek Huttel'e kaçtı. Huttel hâkiminin aracılığı ile babasından af dileme yollarını araştırmağa başladığı sıralarda Uşrusana'da meydana gelen bazı gelişmeler sebebiyle Afşın bu teşebbüsden vazgeçerek Bağdad'a geldi ve İslâm dinini kabul etti[273].

Afşın'ın Bağdad'a gelerek müslüman olması, Uşrusana'yı fethetmek emelinde olan Halife Me'mûn'a iyi bir fırsat vermiş oluyordu. Ailesi arasında çıkan anlaşmazlık sebebiyle memleketini terke mecbur olması sebebiyle babası ve kardeşine kırgın olan Afşın, Halife'ye, Uşrusana'nın fethi hususunda yardım edeceğini bildirdi. Bunun üzerine Me'mûn, Ahmed b. Ebî Hâlid kumandasındaki bir orduyu Afşın'ın rehberliğinde Uş-

271 Barthold, *Turkestan*, 210.
272 Belâzurî, 430.
273 Belâzurî, 430.

rusana üzerine gönderdi. Abbâsî kuvvetlerinin, hiç ummadığı bir anda ülkesine girdiğini haber alan Kâvûs, oğlu Fazl'ı Türkler'den (Dokuz Oğuz) yardım teminine gönderdi. Fakat daha yardımcı kuvvetler yetişmeden Kâvûs'un Ahmed b. Ebî Hâlid'e teslim olması, oğlu Fazl'ı da Türkler'den ayrılarak babasının yanma gelmeğe mecbur etti. Baba oğul Bağdad'a getirildiler. Her ikisinin de müslümanlığı kabul etmesi üzerine Me'mûn, Kâvûs'u tekrar Uşrusana'ya *Afşın* tayin etti. Onun ölümünden sonra yerine oğlu Haydar geçti[274].

Belâzurî tarafından verilen bu malûmat kısmen Taberî ve Ya'kubî tarafından da teyid edilmektedir. Taberî, 207 (822-823) yılında, Halife Me'mûn'un Ahmed b. Ebî Hâlid'i Uşrusana'nın fethine memur ettiğini ve Ahmed'in de Kâvûs ve oğlu Fazl'ı esir ederek adı geçen bölgeyi fethettiğini bildirmektedir[275]. Ya'kubî ise, Belâzurî gibi yıl bildirmeden Ahmed b. Ebî Hâlid'in Uşrusana seferinde Afşın'ın da hazır bulunduğunu kaydetmektedir[276].

Afşın'ın, Abbâsî devleti hizmetine girdiği tarihi kaynaklar kesin olarak bildirmemektedirler. Ancak Taberî'nin Uşrusana'nın fetih tarihini kaydetmesi bu hususta bize bir ipucu vermektedir. Kâvûs'un Halife'ye karşı isyanının Me'mûn'un Bağdad'a dönmesinden, yani 15 Safer 204 (11 Ağustos 819) tarihinden sonra meydana geldiğini ve Uşrusana'nın fethinin de 207 (822-823) yılında olduğunu göz önüne alacak olursak, Afşın'ın bu yıllar arasında, büyük bir ihtimalle 206 (821-822) yılında Bağdad'a gelerek Halife Me'mûn'un hizmetine girdiğini kabul edebiliriz.

Me'mûn ve Mu'tasım devirlerinin en dikkate değer simalarından birisi olan Afşın'ın gözden düşürülmesi, hapsi, mahkeme edilmesi ve ölümüne geçmeden onun milliyeti üzerinde durmak icap etmektedir. Bu mesele hakkında şimdiye

274 Belâzurî, 430; ayrıca bkz. Barthold, *Turkestan*, 210 vd.; G. Hossein Sadighi, *Les Mouvements Religieux İraniens*, Paris 1938, 287 vd.

275 Taberî, III, 1065 vd.; İbn Miskeveyh, 454; *'Uyûn*, 365; İbn el-Esîr, VI, 383.

276 Ya'kubî, *Tarih*, II, 557.

kadar kesin bir görüş mevcut olmamakla beraber, onun Türk veya Fars olabileceği ihtimalleri üzerinde durulmuştur[277]. Afşın'ın milliyeti konusundaki bu fikir ayrılıkları kaynakların bu hususta açık bir bilgi vermemelerinden ileri gelmektedir. Açık olmamakla beraber kaynakların verdikleri bazı ipuçları, Afşın'ın milliyetini tesbit hususunda bir hükme varmamızda bize yardımcı olmaktadır.

Arab olmadığı muhakkak olan Afşın'ın Fars olduğuna dair tek ve zayıf delil baba adının Kâvûs olmasıdır. Ancak onun babasının, İran hükümdar ailelerinde sık rastlanan böyle bir ismi taşıması, İran kültürünün tesiri altında bulunan bir bölgede tabiî karşılanmalıdır. İleride mahkeme safahatında da görüleceği gibi, Afşın ve babası müslüman olmadan önce zerdüştî idiler. Bu devirde Türkler'in dahil oldukları cemiyetin tesiri altında kalarak Türkçe adlar yerine Farsça ve Arapça isimler kullandıkları sık görülmektedir. Bu sebeple babasının Kâvûs adını taşıması onun Fars olduğuna delil sayılmamalıdır. Üstelik Afşın, babasının Farsça isim taşımasına rağmen, kendisi de Arapça Haydar adını almıştır. Kanaatimize göre Haydar adını müslüman olduktan sonra almış olmalıdır.

Afşın'ın Türklüğü hakkında daha kuvvetli delillere sahibiz. Bilindiği gibi Mâverâünnehr ve Batı Türkistan VII. asrın sonlarından itibaren Türkler'in elinde bulunmakta idi. Daha önceki devirlerde de İran'ın batı hududu Seyhun'u öteye pek geçmemişti. Çeşitli sebeplerle İran tesirinin görüldüğü Seyhun'un doğusundaki bölgelerin aslî unsuru Türkler'den meydana gelmekte idi. Göktürk hükümdarı Kapagan Kağan zamanında (691-717) bütün Batı Türkistan Göktürk devletinin hâkimiyeti altında idi. Ayrıca Taşkent, Fergana, Semerkand, Buhara ve Uşrusana bölgelerinde, Göktürkler'in yüksek hâkimiyetini tanımakla beraber yarı müstakil beylikler

277 Müller *(Der Islam in Morgen ınd Abendland*, Berlin 1885-1887, I, 507, 520), Afşın'ın Türk olduğunu söyledikten sonra aynı eserinin II. cildinde (s. 21 not 2) bu iddiasını yalanlamıştır. Bu hususta ayrıca bkz. Ahmed Ferîd Rufaî, *Asr el-Me'mûn*, Kahire 1927, I, 286; W. Barthold, "Afşîn" mad., *İA*.

bulunuyordu. Umumiyetle bu beyliklerin başında Türk hanedanları vardı[278]. Bu durumda Uşrusana'ya, hâkim olan hanedanın da Türk olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim hanedanın tesbit edebildiğimiz ilk iki mensubunun adları bunu göstermektedir. Bunlardan birincisi kaynaklarda, şüpheye mahal bırakmıyacak açıklıkla belirtilmiş olan Kara Buğra'dır. İkincisine, yani Afşın'ın dedesine gelince, onun isminin İslâm kaynaklarında verilen şekliyle pek açık olmamakla beraber, Farsça olmadığı ve iki kelimeden meydana geldiği görülmektedir. Taberî ve İbn el-Esîr'de muhtelif şekillerde geçen bu ismin ilk kelimesinin "Hân" olduğu açıkça görülmektedir. İkinci kelime ise tam olarak okunmamakla beraber, İbn el-Esîr'de verilen "Hara" (Kara) şekli kanaatimizce gerçeğe en yakın olanıdır (bu ismin Kara Hân olma ihtimali düşünülebilir). İslâm kaynaklarında, umumiyetle yabancı isimlerin tahrif edilerek verildiğini, aynı durumun Farsça isimlerde olmadığını dikkate almak icap etmektedir. Neş'et ettiği bölgenin etnik durumu ve ecdadının kullandığı Türkçe isimler, Afşın'ın Türk olma ihtimalini çok kuvvetlendirmektedir.

Afşın'ın Türklüğünü teyid eder bir habere de Ya'kubî'de rastlamaktayız[279]: Bâbek isyanının bastırılmasından sonra Sâmerrâ'ya dönen Afşın, uhdesinde bulunan Azerbaycan'ın idaresini dayısı oğlu Mengü-çur'a[280] bırakmıştı. Diğer kaynaklar sıhriyet derecesini bildirmemekle beraber Mengüçur'un Afşın'ın akrabası olduğunu kaydetmektedirler[281]. Mengü-çur adının ise sık rastlanan Türkçe isimlerden olduğu dikkate alınırsa Afşın'ın ana tarafından da Türk olduğu hükmüne varılabilir.

278 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağlan*, İstanbul 1971, I, 66 vd.

279 Ya'kubî, *Tarih*, II, 583.

280 Kaynaklarda منكجور şeklinde yazılan bu ismin, Türkler'de sık rastlanan "Mengü" ismi ile "Çur" unvanından meydana geldiği anlaşılmaktadır. Bu hususta bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugat-it-Türk*, hazırlıyan Besim Atalay, Ankara 1943, IV, 411; Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, İstanbul 1941, IV, 67, 155.

281 Taberî, III, 1301; İbn el-Esîr, VI, 505. Süryânî Mihail, (III, 101) Mengü-çur'un Afşın'ın kız kardeşinin oğlu olduğunu belirtmektedir.

Bu delillerin yanında, Afşın'ın, Abbâsî devletinde Türk birliklerinin nüfûz sahibi oldukları bir devirde temayüz etmesi, iştirak ettiği mühim vukûatta Türkler ile beraber bulunması ve Sâmerrâ'da Türkler'e tahsis edilen mahallelerin birisinin kendisine verilmesi bir tesadüf değildir. Ayrıca ordu kumanda heyetinin hemen tamamının Türkler'den meydana geldiği Mu'tasım devrinde bir nevi başkumandan durumunda olan Afşın'ın da Türk olması akla gelen en yakın ihtimaldir.

Halife Me'mûn devrinde başlıyan ve Mu'tasım devrinde devam eden Afşın'ın askerî başarıları[282] sebebiyle halife nezdinde ve devlet erkânı arasında haklı olarak kazandığı nüfûz ve itibar, devlet ricâli, bilhassa Arab ilerigelenleri arasında kendisine karşı kıskançlık ve kin doğurmuştur. Afşin'ın rakipleri, onun halife ve ordu nezdindeki itibarını sarsmak için en küçük fırsatları bile kaçırmıyorlardı.

Afşın'ın durumunun sarsılmasında rol oynıyanların başında Horasan valisi Abdullah b. Tâhir gelmektedir. Me'mûn'un hilâfetinde, babası Tâhir'in nüfûzundan istifade cihetine gidip ve bazı başarılarla da durumunu kuvvetlendiren Abdullah'ın, Afşın'ın kazandığı başarılar ve Horasan'ı ele geçirmek için gizliden gizliye girişmiş olduğu faaliyetler sebebiyle ona karşı cephe almış olması kuvvetle muhtemeldir. Kaynakların belirttiğine göre[283] bu iki şahsiyet arasındaki rekabet, Afşın'ın Bâbek isyanını bastırmakla meşgul bulunduğu zaman patlak vermiştir: Afşın, Bâbek ile savaşırken civar beylerden gelen hediyelerle ele geçirdiği ganimetleri halifeye değil Uşrusana'ya gönderiyordu. Afşın'ın paralarını Uşrusana'ya götürenler Abdullah'ın vilâyeti olan Horasan'dan geçmek zorunda idiler. Bu durumun tekerrür etmesi üzerine, fırsatı kaçırmak istemiyen Abdullah, vaziyeti Mu'tasım'a bildirdi. Halife, Abdullah b. Tâhir'den gönderilen paraların miktarının

22 Afşın'ın Abbâsî devleti hizmetine girmesinden itibaren katıldığı askerî harekât ve başarıları için bkz. H. D. Yıldız, "Abbasiler Devrinde Türk Kumandanları, el-Afşın Haydar b. Kâvûs", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı 5-6, s. 1-22.

283 Taberî, III, 1304 vd.; İbn Miskeveyh, 517 vd.; İbn el-Esîr, VI, 511.

kendisine bildirilmesini istedi. Böylece Halife'nin de desteğini kazanan Abdullah, Afşın'ın adamlarından götürmekte oldukları paraları alarak Sâmerrâ'ya gönderdi. Bu hadise, Afşın ile Abdullah'ın arasında içten içe devam etmekte olan rekabet ve kinin ortaya çıkmasına ve bu iki kumandan arasında amansız bir mücadelenin başlamasına sebep oldu.

Bâbek isyanının bastırılmasından sonra imparatorluk dâhilinde şöhret ve itibarını kuvvetlendiren Afşın'ın, bu nüfûzundan istifade ederek o zaman Abbâsî İmparatorluğu'nun gerek malî ve gerekse siyasî kudret bakımından en önemli vilâyetleri arasında yer alan Horasan'ı ele geçirmek için çalıştığı, bunu anlıyan Abdullah'ın da mukabil harekete geçerek halife nezdinde Afşın'ın itibarını sarsmak ve böylece en büyük rakibini bertaraf etmek için küçük fırsatlardan bile istifade ettiği, bu cümleden olarak Mâzyâr b. Karin'in isyanında Afşın'ın rolü olduğuna dair halifeye verdiği malûmatın da bu meşhur kumandanın sukûtunda mühim rol oynadığı kaynaklarda belirtilmektedir[284].

Abdullah b. Tâhir'in bu faaliyetleri yanında merkezde de buna muvazi olarak Afşın'ın aleyhinde bazı hadiselerin cereyan ettiği dikkati çekmektedir. Merkezde, Afşın aleyhtarı gurubun başında, Halife Mu'tasım üzerinde oldukça nüfûzlu olduğu anlaşılan baş kadı Ahmed b. Ebî Du'âd bulunuyordu. Kaynakların verdiği bilgilerde[285] Afşin ile Ahmed b. Ebî Du'âd mücadelesi, iki kişinin şahsî menfaat ve siyasî çekişmenin neticesinde değil, Me'mûn zamanında başlıyan ve Mu'tasım'ın halife olmasıyla kendini hissettirmeğe başlıyan devlet idaresinde Türk nüfûzunu kırmak için Arab partisinin giriştiği mukabil hareketten ileri geldiği açıkça görülmektedir. Bu husus ileride bahsedeceğimiz mahkeme safahatında da görülecektir.

Afşın'ın sukûtunu hazırlıyan sebeplerin birisi de, Bâbek

284 Taberî, III, 1269; İbn Miskeveyh, 502; İbn el-Esîr, VI, 510 vd.

285 Dineverî, 401; *Aganî*, VII, 154; Tenûhî, *Ferec*, II, 68 vd.; Sıbt İbn el-Cevzî, *M irât el-Zamân*, Topkapı Sarayı III. Ahmet Ktb. nr. 2907, IX, 112a vd.; İbn Hallikân, I, 64.

gailesinin ortadan kaldırılmasından sonra Sâmerrâ'ya dönen Afşın'ın Azerbaycan'da vekil olarak bıraktığı akrabası Mengüçur'un isyan etmesi ve rakiplerinin bunu halife nezdinde istismar cihetine gitmeleridir[286].

Bütün bunlara rağmen Afşın'ın bertaraf edilmesi ordu içindeki kumanda heyetini elde etmekle mümkün olabilirdi. Adeta başkumandanlık mevkiinde bulunan Afşın'ın herhangi bir şekilde ortadan kaldırılması ordu içinde karışıklığa sebebiyet verebilirdi. Bu bakımdan Aşnas, Boga el-Kebîr ve Inak gibi Türk asıllı kumandanları, Afşın'ın kendilerinki ile mukayese kabul etmiyecek kadar büyük itibarını kıskandırmak sûretiyle, onları, Abdullah b. Tâhir'in şikâyet ve iftiralarını desteklettirmek sûretiyle ordudan emin olduktan sonra Afşın'a karşı harekete geçildiği anlaşılıyor.

Kaynaklar Afşın'ın tevkif sebebini bir suikast teşebbüsü olarak göstermektedirler[287], Taberî ve ondan naklettikleri anlaşılan diğer mehazlar bu hususta şu bilgiyi veriyorlar: Son zamanlarda Mu'tasım'ın kendisine karşı tutumunun değiştiğini ve aleyhinde bazı dolapların döndüğünü farkeden Afşın, halife ve ordu kumandanlarının meşgul bulunduğu bir sırada Musul'a ve oradan da hâlâ valisi bulunduğu Ermeniye ve Azerbaycan yoluyla Hazarlar ülkesine kaçmayı tasarladı ise de bunu kendi emniyeti bakımından tehlikeli bulduğu için tatbik mevkiine koymaktan çekindi. Bu planını gerçekleştirme imkânını bulamayınca halife ve diğer devlet erkânına sarayında bir ziyafet vermeği ve gelenleri zehirlemeyi, halife gelmediği takdirde aynı işi kumandanlara yapmayı tasarlamıştı. Bu plan başarı ile tatbik edildiği takdirde kendisini takip edecek kuvvet kalmıyacağı için rahatça memleketi Uşrusana'ya kaçabilecekti. Fakat bu planını da bir türlü tatbik mevkiine koyamıyordu. Nihayet adamlarından birisi, Afşın'dan korktuğu için durumdan Halife Mu'tasım'ı haberdar etti. Bunun üzerine Afşın halife sarayına davet edilerek hepse atıldı.

286 Ya'kubî, *Tarih*, II, 583 vd.; Taberî, III, 1301; İbn el-Esîr, VI, 505 vd.
287 Taberî, III, 1305 vd.; İbn Miskeveyh, 518; *'Uyûn*, 404; İbn el-Esîr, VI, 512.

Afşın'ın, tevkif sebebi olarak gösterilen halife ve diğer erkânı zehirleme teşebbüsünden, biraz ileride göreceğimiz mahkeme safahatında hiç bahsedilmemesi dikkat çekmektedir. Eğer böyle bir husus varit olsa idi, hiç şüphesiz bu husus ele alınarak Afşın hakkında daha kolay karara varılır ve derhal idam edilirdi. Mâzyâr b. Karin'i teşvik etme babında da Afşın'ın rolü olduğu, mahkeme esnasında verilen cevaplardan anlaşılacağı gibi, pek zayıf bir ihtimaldir. Mengü-çur'un isyanı mahkemede mevzubahs edilmemiştir. Eğer başta Taberî olmak üzere diğer kaynakların bahsetmiş oldukları suikast teşebbüsü, Mâzyâr ve Mengü-çur'un Afşın tarafından isyana teşvik edilmeleri mevcut olsa idi, bunlardan birisinin bile isbatı halinde onun idamına karar verilmesi elbette muhakkak olurdu. Bunun için bahsi geçen sebeplerin Afşın'ı zayıflatmak için halifeye bildirilen bir nevi şantaj olduğu akla gelmektedir.

Afşın'ı mahkeme etmek için kurulan heyette Vezir Muhammed b. Abdülmelik el-Zeyyât, Baş kadı Ahmed b. Ebî Du'âd ve Abdullah b. Tâhir'in akrabası olan Bağdad valisi İshâk b. İbrâhim b. Mus'ab bulunuyordu[288]. Burada dikkati çeken husus, mahkeme heyetini teşkil eden şahısların Afşın'ın amansız rakipleri olmalarıdır. Bu heyetin âdil bir karara varması pek düşünülmez.

Mahkemede hazır bulunduğunu bildiren Hârûn b. İsa b. Mansûr adındaki birisinin Taberî'de kayıtlı bulunan rivayetine göre[289], mahkemede hâkimler heyeti diyebileceğimiz yukarıda adı geçen şahıslardan ve bir kaç şahitten başka kimse bulunmuyordu. Bu şahitler, Mâzyâr b. Karin[290], Mûbez[291], Merzûbân

288 Taberî, III, 1309; İbn Miskeveyh, 520; İbn el-Esîr, VI, 513.

289 Taberî, III, 1308.

290 Mâzyâr b. Karin Taberistan bölgesinde çok eski zamandan beri hüküm sürmekte olan Karinîler hanedanının son hükümdarıdır. Mu'tasım'a isyan etti ise de esir edilerek idam edildi. Bu hususta bkz. V. Minorsky, "Mâzyâr b. Karin" mad., *İA*..

291 Kaynaklarda yalnız Afşın'ın mahkemesi sırasında ismi geçen Mûbez hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. Bununla beraber Afşın aleyhindeki ifadesinden onun Mâverâünnehr bölgesinde siyasî mevki sahibi olduğu ihtimali akla gelmektedir.

b. Türkeş[292] ve Soğdlu iki kişiden ibaretti. Mu'tasım'ın mahkemede hazır bulunup bulunmadığına dair kaynaklarda bir kayıt yoktur.

Mahkemede ilk şahitliği Soğdlu iki kişi yaparak, Afşın'ı, bir puthâneyi cami yaptıkları için kendilerini dövmekle itham ettiler. Afşın, bu iki şahsın iddialarının doğru olduğunu kabul ve Soğd melikleri ile yaptığı anlaşma hilâfına hareket ettikleri için bu cezayı verdiğini açıkça beyan etmiştir. Bundan sonra Muhammed b. Abdülmelik el-Zeyyât, Afşın'a yanında bulunan süslü ve kâfirlerin dinlerinden bahseden kitabın ne olduğunu sordu. Afşın bahsedilen kitabın atalarından miras kaldığını, içinde İran edebiyatı ve Mecûsî dinine ait bilgiler bulunduğunu, kendisinin yalnız edebî kısmını okuduğunu bildirdi ve böyle bir kitabın yanında bulunmasıyle dinden çıkmış olamıyacağını ilâve etti[293].

Soğdlu iki kişinin şahitliğinden sonra Mûbez söz alarak, Afşın'ın boğulmuş hayvan eti yediğini, kendisini de bu şekilde hareket etmeğe teşvik ettiğini, Arablar'ın arasına girip bazı âdetleri benimsemesine rağmen hâlâ eski dinine sadık kaldığını ve sünnet olmadığını söyledi. Mûbez'in bu iddialarına karşılık Afşın mahkeme heyetine Mûbez'in güvenilir bir adam olup olmadığını sordu. Hâkimler heyeti "*hayır*" cevabını verince Afşın "*o halde güvenmediğiniz bir adamın şahitliğini nasıl kabul ediyorsunuz?*" karşılığını verdi. Bundan sonra Mûbez'e dönerek onu itham edince o da mahkemeden çıktı[294].

Mûbez'den sonra Merzûbân b. Türkeş, hâkimlerin huzuruna gelerek Afşın'a "*memleketin halkı sana yazdıkları mektuplarda nasıl hitap ediyorlar?*" diye sordu. Afşın "*babama ve dedeme yazdıkları gibi*" cevabını verdi. Bunun üzerine Merzûbân b. Türkeş "*kulu filân oğlu filândan ilâhların ilâhına şeklinde yazmazlar mı?*" diye sordu. Afşın "*evet*" cevabını verince, Muhammed b. Abdülmelik el-Zeyyât müda-

292 Merzûbân b. Türkeş hakkında da fazla bir bilgimiz yoktur. Ancak isminden onun Türkeşler'den olduğu anlaşılmaktadır; bu hususta bkz. Togan, *Giriş*, 168.

293 Taberî, III, 1309; *'Uyûn,* 405 vd.; İbn el-Esîr, VI, 513.

294 Taberî, III, 1309; *'Uyûn,* 406; İbn el-Esîr, VI, 514.

hale ederek "*Müslümanlar kendilerine bu şekilde bir hitaba tahammül edemezler*" dedi. Buna mukabil Afşın "*onlar babama, dedeme ve müslüman olmamdan önce bana bu şekilde hitap ederlerdi. Aynı ananeyi devam ettirmediğim takdirde bana itaat etmiyeceklerinden korktuğum için bu şekilde yazmalarına ses çıkarmadım*" tarzında cevap verdi[295].

Merzûbân b. Türkeş'ten sonra Mâzyâr b. Karin sorguya çekildi. Afşın'a Mâzyâr ile mektuplaşıp mektuplaşmadığı sorulunca, Afşın böyle bir şeyin olmadığını beyan etti. Aynı soru Mâzyâr'a sorulduğu zaman, Afşın'ın kardeşinin kendi kardeşine mektup yazdığını ve mektuplarında "*dinimizi benden, senden ve Bâbek'ten başka kimse kurtaramaz. Bâbek akılsızlığının cezasını çekti. Onu kurtarmak için uğraştımsada beceriksizliğinden kötü akibete sürüklendi. Eğer sen halifeye karşı isyan edersen benden başka yardımına kimse gelemez. Halifenin gönderdiği kuvvetleri kolaylıkla bertaraf edebiliriz ve böylelikle dinimiz kurtulmuş olur*" diye yazıyordu. Bunun üzerine Afşın, "*bu adam kardeşi ile kardeşim arasındaki bir meseleden bahsediyor. Bu husus beni ilgilendirmez. Eğer bu mektubu ben yazmış olsaydım önce onu kendi tarafıma kazanırdım*" cevabını verdi. Bunu müteâkip Ahmed b. Ebî Du'âd, Afşın'a bazı sualler sordu ve hepsi de Afşın tarafından cevaplandırıldı[296].

Mâzyâr'ın da dinlenmesinden sonra mahkeme heyeti vaziyetin aydınlandığına kanaat getirerek Afşın'ın tekrar hapsedilmesine karar verdi ve Afşın da kendisi için yapılmış hususî mahbese atıldı.

Mahkeme safahatında görüldüğü gibi, Afşın'a yöneltilen ithamlar onun müslüman olmadığına dairdi. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Afşın, Halife Me'mûn zamanında müslüman olarak bazı isyanların bastırılmasında ve Amorion seferinde büyük başarılar göstermiştir. Bilhassa Bâbek gailesinin ortadan kaldırılmasında gösterdiği azim ve gayret, onun, Mâzyâr'ın ileri sürdüğü gibi Bâbek ile aynı fikirde olmadığını açıkça göstermektedir. Eğer Afşın, kaynakların kaydettikleri gibi müs-

295 Taberî, III, 1310; İbn el-Esîr, VI, 514 vd.
296 Taberî, III, 1311; İbn el-Esîr, VI, 515.

lüman olmasa idi, Bâbek isyanını bastırmağa memur edildiği zaman onunla anlaşır ve pek âlâ halifeye karşı gelebilirdi. Bu sebeple Afşın'ın müslümanlığı gerçekten kabul etmediği ihtimali oldukça zayıftır. Ancak müslüman olduktan sonra eski alışkanlıklarının bir kısmını terkedemediği iddiası doğru olabilir. Nitekim Afşın bu hususları hâkimler huzurunda çekinmeden itiraf etmiştir.

Kaynakların, Afşın'ın Mu'tasım nezdindeki itibarının sarsılması, tevkif sebebi ve mahkeme hakkında verdikleri bilgilere tarafsız bir gözle bakıldığı takdirde bahsi geçen ithamların rakipleri tarafından Afşın'a karşı yöneltilen komplonun son merhalesini teşkil ettiği görülür. Zamanındaki dinî taassubu göz önüne alacak olursak Afşın'ın itibarını sarsmak ve onu bertaraf etmek için bundan daha iyi bir çarenin olamıyacağınını görürüz.

Afşın'ın uzun bir müddet mahbeste kaldığı anlaşılmaktadır. *'Uyûn*'da, onun bir yıla yakın mahbeste kaldığı kaydedilmektedir[297]. Taberî'nin, müddet bildirmemekle beraber, verdiği bilgiden aynı neticeyi çıkarmak mümkündür[298]. Taberî, Afşın'ın mahkemesini 225 yılı sonlarında (840 sonları) vermektedir. Aynı müverrihin verdiği müteâkip bilgilerde ise yeni meyveler olduğu zaman Mu'tasım'ın Afşın'a meyve gönderdiği haberi bulunmaktadır. Bu da 841 yılı ortalarına tesadüf etmektedir. Binaenaleyh Afşın bir yıla yakın mahbus kalmıştır.

Afşın'ın suçlu görülüp hapsedilmesine rağmen Mu'tasım'ın ona karşı hâlâ bir nevi sevgi ile bağlı kalmakta devam ettiği görülmektedir. Nitekim, biraz öncede belirtildiği gibi, Halife, mahbeste bulunan bu eski kıymetli kumandanına oğlu Vâsık ile mevsim meyveleri göndermiştir. Aynı rivâyet, Afşın'ın bu gönderilen meyvelerden yemediğini ve Halife'nin kendisine

297 *'Uyûn,* 406.

298 Taberî, III, 1314. Ya'kubî *(Tarih*, II, 584), Afşın'ın 226 (840-841) yılında hapsedildiğini kaydetmekte ise de, kanaatimizce bu müverrih Afşın'ın hapsedilme tarihi ile ölüm tarihini karıştırmıştır.

meyve yerine söyliyeceklerini ona nakledecek mutemet birisini göndermesini, Mu'tasım'ın da onun bu dileğini kabul ettiğini, mahbese Hamdûn b. İsmail'i gönderdiğini ve Afşın'ın da Halife'ye arzedilmek üzere şu sözleri söylediği belirtilmektedir[299]: "*Ey efendim! Bana iyilik ettin ve şerefimi yükselttin. Adamlarından beni üstün tuttun. Sonra doğruluğunu iyice tahkik etmeden hakkımdaki ithamları kabul ettin. Fakat bunların nasıl olabileceğini, benim bunları nasıl yapabileceğimi düşünmedin. Mengü-çur'u isyana benim teşvik ettiğime ve ona karşı gönderilen kumandana harbetmemesi hususunda telkinde bulunduğuma inandın. Sen harbi bilen, harp yapmış olan ve ordulara kumanda etmiş birisisin. Hiç bir ordu kumandanının ordusuna düşmanla karşılaştığı zaman harp yapmayınız demesi mümkün müdür ? Bunu hiç kimse yapmaz. Sen benim en yakınımsın. Ben senin kullarından biriyim ve senin sayende bu hale geldim...*»

Afşın'a, uzun müddet kaldığı mahbeste ekmek ve sudan başka yiyecek verilmiyordu. Bu vaziyetin devamı Afşın'ı maddeten ve manen yıprattığı muhakkaktır. Nihayet Şaban 226 (Mayıs-Haziran 841) tarihinde mahbeste hayatını kaybetmiştir. Ölümünden sonra evi arandığı zaman putlar ve Mecûsî dinine ait kitapların bulunduğu, bundan dolayı müslüman olmadığına kanaat getirilerek cesedinin Bâb el-Âmme'de çarmıha gerildiği, daha sonra yakılarak küllerinin Dicle'ye atıldığı rivayet edilmektedir[300].

Afşın'ın mahbes hayatı, ölmesi, cesedinin çarmıha gerilmesi, yakılması, küllerinin Dicle'ye atılması ve evinin ancak ölümünden sonra aranılarak kendisini irtidatla itham ettirecek delillerin bulunmuş olması hakkındaki bütün bu rivayetlerin şüpheyi davet ettiklerini belirtmeliyim. Mahkeme safahatının, ileri sürülen ithamların hiç birisini isbata yaramadığı belli olduğuna göre Afşın neden tahliye edilmemiştir? Mahbeste bir rivayete göre yalnız ekmek ve su ile yaşamak zorunda bırakılmış olmasına rağmen Halife'nin, meyve göndermek

299 Taberî, III, 1314 vd. d.; İbn Miskeveyh, 524 vd.; İbn el-Esîr, VI, 517.
300 Taberî, III, 1318; *'Uyûn*, 407.

sûretiyle sevgi izharı neyi ifade etmektedir? Bahsedilen devrin zihniyet ve âdetlerine göre Halife Afşın'ı istediği zaman kimseye danışmadan serbest bırakma veya idam ettirme hakkına sahip olduğu halde neden bu yolların birisini seçmemiştir?. Evinde daha ilk tevkifi sırasında araştırma yapılmamış olması ve bu işin ölümünden sonraya sarkıtılması izah edilememektedir. Bütün bu hususlar, Afşın'ın ortadan kaldırılmasına bir esrar perdesi çekmektedir.

Ancak Halife Me'mûn ve bilhassa Mu'tasım'ın, sistemli bir şekilde Türkler'den askerî birlikler meydana getirmeleri neticesinde zamanla bu birliklerin ordunun en sağlam unsurunu teşkil ederek siyasî meselelerde bile söz sahibi olmağa başlamaları, Abbâsîler'in iktidara gelmelerinden beri devlet idaresindeki eski kudret ve mevkilerini kaybetmiş olan Arablar'ın, bir kaç defa teşebbüs ettikleri halde elde edemedikleri iktidar koltuğuna sahip olmak için yeniden harekete geçerek kendilerine hedef olarak başkumandan durumunda olan Afşın'ı seçtikleri ve kuvvetle neticeye varamıyacaklarmı anlıyarak çeşitli ithamlarla onun, gerek halife ve gerekse efkâr-ı umumiye nezdinde itibarını zayıflatmak sûretiyle bertaraf ettikleri ihtimali üzerinde durmak icap eder. Nitekim Halife Mütevekkil'den itibaren Türkler ile halifeler arasında açık ve kanlı bir şekilde mücadelelerin başlaması bu görüşümüzü teyid eder mahiyettedir.

Afşın'ın bu şekilde ortadan kaldırılması Arab unsurunun bir başarısı ve tekrar iktidarı ele geçirmek için kazandıkları bir muvaffakiyet olarak görünmesine rağmen, ordu kumanda heyetini ellerinde bulunduran Türkler'in halifeyi tamamen tesirleri altına aldıkları da gözden kaçmamaktadır. Afşın'ın ölümünden sonra yine Türk kumandanlarından Aşnas'ın onun yerine geçtiği, 226 (841) yılında hacca giderken uğradığı her yerde büyük bir hürmetle karşılandığı ve hutbelerde ona dualar okunduğu[301] değişen bir şeyin olmadığını göstermektedir. Artık Abbâsî İmparatorluğu'nda siyasî nüfûz Türkler'in eline geçmişti. Afşın'ın ölümü bu manada bir şeyi değiştirmiyordu.

301 Taberî, III, 1318.

B — Vâsık devrinde Türkler'in siyasî faaliyetleri

Halife Mu'tasım'ın ölümü, Abbâsî İmparatorluğu'nda takip edilmekte olan siyasî tutumda herhangi bir değişiklik meydana getirmedi. Amcası Me'mûn ile başlıyan ve babası Mu'tasım'la devam eden idarî ve askerî kadroları, dinî ve siyâsî fikirleri tamamen benimsemiş olan Vâsık'ın devri (842-847), Abbâsî İmparatorluğu'nun içte ve dışta en sakin devresidir. Hicaz'da bazı isyanlar ve Bizans'a yapılan bir iki akın müstesna önemli bir hadiseye de tesadüf edilmemektedir.

Vâsık, babasının mirasına sadık kaldığı için Türkler'e karşı bir harekete girişmediği gibi, onları destekliyerek devlet idaresindeki nüfûzlarının daha da kuvvetlenmesine yardım etmiştir. Onun hilâfetinde Türkler, askerî sahadaki tesirlerini idarî sahaya da kaydırmışlar, valilik ve merkezde bazı idarî makamlara da el atmışlardır. Halife ile aralarında bir anlaşmazlık olmadığı için Türkler'in de sükûneti bozmadıkları görülmektedir. Ancak Vâsık, hilâfetinin son yıllarında, bazı suistimal iddiaları ile Inak ve Aşnas'ın kâtiplerinin mallarını müsâdere ettirdi[302]. Ceza, yalnız bu iki Türk kumandanının adamlarına tatbik edilmekle kalmadı, aynı suçtan, daha başkalarının malları da müsâdere edildi. Fakat mezkûr iki şahsın adamlarına verilen cezanın ötekiler ile mukayese edilemiyecek kadar ağır olması dikkati çekmektedir. Cezanın bu şekilde tatbikinde de, yine Muhammed b. Abdülmelik el-Zeyyât ile Ahmed b. Ebî Du'âd'ın tesirleri olduğu ihtimali akla gelmektedir. Bu cezalandırma keyfiyeti, Halife'ye yapılan baskı neticesinde, Inak ve Aşnas'a karşı girişilmiş bir pasif direnişin tezahürleri olabilir.

302 Taberî, III, 1331; Sourdel, *Vizirat*, I, 263 vd.; Töllner, 56 vd; Hakkı Dursun Yıldız, "Inak et-Türkî", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, II, 55.

Mu'tasım devrinde Türkler'e karşı yöneltilen hareketlerde müsbet bir netice alamıyan Arab unsurun, bilhassa Abbâs b. Me'mûn olayında uğradıkları büyük kayıptan dolayı, Vâsık devrinde fiilî bir harekete teşebbüse cesaret edemedilerse de, dinî ve idarî sahada durumlarını korudular.

C — Mütevekkil devrinde Türkler'in siyasî faaliyetleri

1 — Mütevekkil'in halife olmasında Türkler'in rolü

Vâsık'ın veliaht tayin etmeden ölümü (24 Zilhicce 232 = 12 Ağustos 847) üzerine, kimin halife olacağı hususunda bazı tereddütler hasıl oldu. Bunun üzerine Abbâsî tarihinde ilk defa devlet erkânı yeni halifeyi seçmek için hilâfet sarayında bir toplantı yaptı. Baş kadı Ahmed b. Ebî Du'âd, Inak, Vasîf, Ömer b. Ferec, vezir Muhammed b. Abdülmelik el-Zeyyât ve Ahmed b. Hâlid bu toplantıda hazır bulundular. Yapılan müzakereler neticesinde Vâsık'ın oğlu Muhammed'e bi'ata karar verildi. Fakat o, çok küçük yaşta olması sebebiyle, Türkler tarafından halifeliğe uygun görülmedi. Vasîf, onun yerine Ca'fer b. Mu'tasım'ı ileri sürdü ve fikrinde ısrar etti. Hatta Ca'fer meclise davet edilerek Türkler tarafından "Mütevekkil" ünvânı ile halife olarak selâmlandı. Bu emr-i vâki karşısında mecliste hazır bulunan Türk olmayanlar da ona bi'at etmek zorunda kaldılar[303]. Böylece Türkler'in ağır basması neticesinde ikinci defa olarak bir şahıs hilâfet makamına geçmiş oluyordu.

303 Ya'kubî, *Tarih,* II, 591; Taberî, III, 1368 vd.; İbn el-Esîr,VII, 33 vd. Töllner (59 vd.). Muhammed'in halife seçilmemesini dinî sebeplerle izah ederek, itirazın, "küçük bir kimsenin halife olması şer'an caiz değildir" mülâhazasıyle baş kadı Ahmed b. Ebî Duâd'dan geldiğini ve bu seçimde esas rolü Türkler'in oynamadığını, Hâtîb el-Bağdadî (VII, 165)'ye dayanarak ileri sürmekte ise de, diğer kaynakların verdiği malûmat muvacehesinde bu görüşü benimsemek oldukça zordur. Nitekim Töllner, eserinin başka bir yerinde (61) Mütevekkil'in başlangıçta Türkler'in dostu olduğu için onlar tarafından desteklendiğini belirtmek sûretiyle tenakuza düşmektedir.

2 — Mütevekkil'in Türkler'e karşı tutumu

Mütevekkil halife olunca, Me'mûn'un başlattığı ve Mu'tasım ile Vâsık'ın devam ettirdiği dinî, fikrî ve siyasî sahalarda tatbik edilen devlet politikasına karşı çıkmağa başladı. Bilindiği gibi, Me'mûn dinî konularda son derece müsamahalı davranmış, mûtezile görüşünü benimsemiş ve Mûtezile erbâbına itibar ederek onların devlet idaresinde söz sahibi olmalarını sağlamıştı. Hatta *Kur'ân* üzerinde bile münakaşa edilir hâle gelmişti. *Halku'l-Kur'ân* (Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı) meselesi ortaya atılmış ve bizzat Halife tarafından destek görmüş ve bu fikre karşı çıkanlar cezalandırılmıştı[304]. Bu tutum, ilim ve fikir adamlarının, devlet idaresinde, hatta yukarıda da gördüğümüz gibi, halife seçiminde bile geniş söz sahibi olmaları neticesini vermiştir.

Halife Mütevekkil, ilk önce dinî ve fikrî politikayı değiştirmeğe yöneldi. Vezir Muhammed b. Abdülmelik el-Zeyyât ve baş kadı Ahmed b. Ebî Du'âd'ın bertaraf edilmesi, Ali evlâdına karşı oldukça sert tutumu ve *Kur'ân* üzerinde bütün münakaşaları yasak etmesi, onun takip edeceği siyaseti açıkça göstermektedir[305].

Devlet otoritesi üzerindeki Mutezile erbabının baskısını hafifletince, sıra, kuvveti ellerinde bulunduran Türkler'e gelmişti. Türkler'in desteği ile hilâfet makamına geçmesine rağmen Mütevekkil'in, daha başlangıçta onlara karşı içten içe bir güvensizlik duymakta olduğu da anlaşılmaktadır[306]. Kendisi-

304 Me'mûn'un dinî siyaseti ve tutumu hakkında bkz. Dominique, Sourdel, "La politiqıe religieuse du Calife al-Mamun", *Revue des Etudes Islamiques*, XXX (1962).

305 Ya'kubî, *Tarih*, II, 591; Taberî, III, 1370 vd. d.; İbn el-Esîr, VII, 36 vd. Ayrıca bkz. E. Herzfeld, *Samarra*, 179; Sourdel, *Vizirat,* I, 268. vd.d.; K.V. Zettersteen, "Mütevekkil" mad. *IA;* Dominique, Sourdel, "La politique religieuse des succeseurs d'al-Mutawakkil", *Studia Islamica*, XIII (1960).

306 Mütevekkil, hilâfete geçtiği zaman bile, destekleriyle halife olmasına rağmen Türkler'e şüphe ile bakmış; ordu mensuplarına bir nevi culûs bahşişi dağıtırken en fazla parayı Türkler'e vererek onlardan çekindiğini göstermiştir. Bu hususta bkz. Taberî, III, 1369; Mes'ûdî, *Tenbih*, 362.

ni halife yapan kuvvetlerin, zamanla, kendisine karşı harekete geçmiyeceklerinden emin değildi.

Aşnas'ın ölümünden sonra (20 Rebîülevvel 230 = 5 Aralık 844) Inak onun yerine geçmişti. Halife ordularının başkumandanlığı yanında bazı bölgelerin valiliği ve haciplik görevi de onun uhdesinde idi. Diğer bir deyimle, imparatorluk dahilinde halifeden sonra en kudretli şahıs Inak idi[307]. Bu sebeple Mütevekkil'in ilk hedefinin Inak olduğu görülmektedir. 234 (848-849) yılında Halife Katul'a yaptığı seyahatte, bir içki meclisinde, biraz da içkinin tesiri ile Inak'a ağır bir şekilde hakaret etti ve böylece içinde sakladığı gerçek hislerini açığa vurdu. Bu hakarete Inak'ın tepkisi çok sert oldu. Fakat ertesi gün durum zahirî olarak tatlıya bağlandı[308].

Inak'ın kuvveti, kumandanı bulunduğu askerî birliklerden ileri geliyordu. Bu bakımdan Mütevekkil'in uykuları kaçıyor ve onun aleyhinde gizliden gizliye faaliyetine devam ediyordu. Ayrıca Inak'ın şüphesini çekmemek için ona yeni vazifeler veriyor ve merkezden uzaklaştırma çarelerini arıyordu[309].

Kaynakların açıklık getirmemelerine rağmen, muhtemelen Halife lehinde çalışan bazı şahısların da teşviki ile Inak, 234 (849) yılında hacca gitmek üzre Halife'den izin istedi. Aradığı fırsatı ele geçiren Mütevekkil Inak'a derhal izin verdiği gibi ona bir de hil'at giydirdi. Ayrıca uğradığı yerlerde gereken hürmetin gösterilmesi hususunda ilgililere emirler gönderdi. Inak, büyük bir gurupla, 18 Zilka'de 234 (13 Haziran 849) tarihinde Sâmerrâ'dan ayrıldı. Onun hareketinden hemen sonra Mütevekkil, Vasîf'i kendisine hâcip tayin ederek ordu içinde nüfûzlu bir kumandanı kazanmış oldu[310].

Inak daha hacda iken Tâhirîler'den Bağdad muhafızı İshâk b. İbrâhim'e bir mektup yazan Mütevekkil, Inak'ın

307 Kaynaklarda İtâh olarak yazılan bu şahsın ismi için bkz. H.D. Yıldız, "Inak et-Türkî", 51 vd.

308 Taberî, III, 1383; İbn el-Esîr, VII, 43; krş. Töllner, 67.

309 Taberî, III, 1383; İbn Tagribirdi, III, 275.

310 Ya'kubî, *Tarih*, II, 593; Taberî, III, 1383; İbn el-Esîr, Vll, 43.

Sâmerrâ'ya dönmesine mâni olmasını ve hatta bir fırsatını bulup onu Bağdad'da katletmesini emretti. Halife'nin bu emrini yerine getirmek için hazırlanan İshâk, Bağdad yakınında Inak'ı karşıladı ve daha önce hazırladığı köşküne götürdü. Bir hile ile adamlarını uzaklaştırdıktan sonra 5 Cemâziyelâhir 235 (25 Kasım 849) tarihinde Inak'ı katletti[311].

Mütevekkil'in bu hareketi, Mu'tasım tarafından Afşın'a karşı girişilmiş olan hareketin bir tekrarından ibaretti. Her iki olayda da, halifelerin, Türk kumandanların baskısından kurtulmağa çalıştıkları ve en büyük desteğin Tâhirîler'den geldiği görülmektedir. Fakat her iki teşebbüs de, istenilen neticeyi vermedi. Zira Abbâsî İmparatorluğu'nda Türkler'in nüfûzu, şahısların varlığı ile ka'im değildi. Türk kumandanlarından birinin bertaraf edilmesi bir diğerinin onun yerine geçmesi neticesini doğuruyor ve aynı baskı yine devam ediyordu.

Mütevekkil, Inak'ın öldürülmesinden sonra da Türkler'i tesirsiz hâle getirmek hususundaki faaliyetlerini devam ettiriyordu. Mes'ûdî'nin vermiş olduğu bilgiler bu hususa açıklık kazandırmaktadır[312]: Türkler'in kendisine karşı tutumları üzerine onları muhafız birliklerinden uzaklaştırmağa, sayılarını azaltmağa ve hatta onların yerine ordu saflarına başka unsurlardan adam almağa başladı. Vezir Ubeydullah b. Yahya b. Hâkan'ın emri altında, görünüşte oğlu Mu'tezz'i korumaları bahanesiyle Arab ve diğer unsurlardan 12 bin kişilik bir birlik meydana getirdi. Bunlara da, Türkler'e olduğu gibi aylık veriliyordu.

Mes'ûdî'nin verdiği bu bilgilerin, diğer kaynaklar tarafından teyid edilmemesine rağmen, Mütevekkil'in umumî siyaseti muvacehesinde bir gerçeği aksettirdiği de aşikârdır. Halife'nin Türkler'e karşı diğer unsurlardan askerî birlikler meydana getirmeğe ne zaman başladığına kaynaklarca açıklık getirilmemekle beraber, onun bu faaliyetlere, Inak'ın katlinden sonra, hatta hilâfetinin son yıllarında başladığı söyle-

311 Yakubî, *Tarih,* II, 593 vd.; Taberî, III, 1384, vd.d.; İbn el-Esîr, VII, 46 vd.
312 Mesûdî, *Tenbîh*, 361 vd.; krş. Töllner, 73.

nebilir. Mütevekkil, tahta geçtiğinin ilk yıllarında birinci derecede velihatliğe oğlu Muntasır'ı tayin etmişti[313]. Halifeliğinin son yıllarında Feth b. Hâkan ve Ubeydullah b. Yahya'nın teşvikleriyle diğer oğlu Mu'tezz'e teveccüh göstermeğe başladı. Mezkûr birliklerin bu sırada kurularak Mutezz'in muhafazasına tahsis edildiği anlaşılmaktadır.

Mütevekkil üzerinde Türkler'in baskısının gittikçe arttığı, onun Sâmerrâ'yı terketme kararından anlaşılmaktadır: 20 Zilka'de 243 (8 Mart 858)'de Dımaşk'a gitmek için Sâmerrâ'dan ayrılıp 244 Saferinde (Mayıs-Haziran 858) Dımaşk'a varan Halife, burasının havası sıhhatine iyi gelmemesine rağmen devlet merkezini buraya nakletme temayülünü gösterdi, hatta dîvânları bile oraya naklettirdi ve yeni binaların yapılması için emir verdi. Bu durum Türkler'i endişeye düşürdü. İki ay kadar Dımaşk'ta kalan Halife sonunda yine Sâmerrâ'ya dönmek zorunda kalıp, Sâmerrâ'nın yakınında bulunan el-Mahûza denilen yerde oturmağa karar verdi ve devlet dairelerini oraya naklederek buraya el-Ca'ferîye adını verdi[314].

Mes'ûdî, Mütevekkil'in Dımaşk'a gidişi ve orada meydana gelen hadiseler hakkında, başta Taberî olmak üzere diğer kaynaklarda verilen bilgilerden, daha mufassal ve hadiseleri izaha medar olabilecek malûmat vermektedir[315]: Mütevekkil, Dımaşk'a geldiği zaman Türkler ile arası iyice açılmıştı. Türkler, önce atıyye verilmesini istediler; daha sonra, silahlarını göstererek nümayişe başladılar. Para verileceği kendilerine bildirilince, Irak'a dönmek istediklerini ileri sürdüler. Türkler, Mütevekkil'i öldürmeğe karar verdiler, fakat Boga el-Kebîr'in aldığı tedbirler neticesinde gayelerine erişemediler. Bunun üzerine bir hile ile Boga ile Halife'nin arasındaki güveni sarsmağa gayret sarfettiler. Halife'nin çadırına attıkları bir mektupta, Boga'nın kendisini öldüreceğini yazdılar. Bu-

313 Taberî, III, 1394 vd.; Mes'ûdî, *Muûc*, VII, 193; İbn el-Esîr, VII, 49.
314 Ya'kubî, *Tarih*, II, 601; Taberî, III, 1436; İbn el-Esîr, VII, 85.
315 Mes'ûdî, *Murûc*, VII, 259 vd.d.

nun üzerine Mütevekkil Irak'a dönmekte acele etti ve Boga'yı da Bizans'a sefer yapmağa memur ederek, kendisine sadık bir kumandanın himayesinden mahrum kalmış oldu.

Görülüyor ki, Mütevekkil'in Sâmerrâ'yı terkedişi ve Dımaşk'ta kısa bir müddet ikametten sonra tekrar Sâmerrâ'ya dönüşü, tamamen Türkler ile olan münasebetlerinin bozulmasından ileri gelmektedir. Halife'nin kendisine melce ararken Dımaşk'ı seçmesi son derece manalı ve yerinde bir harekettir. Emevî hilâfetinin merkezi olan bu şehir, aynı zamanda Arab milliyetçiliğinin de merkezi idi. Emevîler'in takip ettiği koyu Arapçılık siyasetinin özlemini duyanlar elbette yabancı bir unsura karşı Mütevekkil'i destekliyeceklerdi. Emevî hanedanıyle beraber imparatorluk dahilindeki mevkiini kaybeden Dımaşk, siyâsî ve iktisadî bakımdan da çok kayıplara uğramıştı. Hâlâ eski günlerin özlemini duyanlar vardı. İktidarın tekrar Arablar'a geçmesi onların menfaatleri bakımından son derece önemli idi. Abbâsîler'e karşı zuhûr eden isyanların bir çoğunun Dımaşk'ta patlak vermesi tesadüfî olmasa gerektir. Mütevekkil'in Dımaşk'a gitmesinde bu hususları göz önüne aldığı söylenebilir. Dımaşk'ı seçmesinde başka hususların rol oynamış olması pek zayıf ihtimaldir.

3 — Mütevekkil'in öldürülmesi

Dımaşk dönüşü Halife ile Türkler arasındaki ihtilâf, daha sert bir mecraya döküldü. Bu defa sahnede, Mütevekkil'in oğullarından Muntasır da görülmektedir. Halife, 235 (849-850) yılında, oğullarını şu sıraya göre veliaht tayin etmişti: Muntasır, Mu'tezz ve Mu'eyyed. Fakat zamanla Feth b. Hâkan ve Ubeydullah b. Yahya'nın teşvikleriyle tutumu Mu'tezz lehine değişti. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Mu'tezz'in etrafında, Türkler'e karşı bir birlik kurması bu durumu açıklığa kavuşturmaktadır. Babasının bu davranışı karşısında Muntasır da Türklerce iş birliği yapma yolunu seçti. Boga el-Sagîr, Vasîf ve Otamış gibi Türk kumandanları, Muntasır'ın bu hareketi-

ni kendi menfaatlerine uygun buldular ve onu desteklemeğe karar verdiler[316]. Feth ve Ubeydullah'ın Türk olmalarına rağmen Mütevekkil'i desteklemeleri bu iki zâtın askerî meslekten olmamaları ve Feth'in Halife'ye olan yakınlığı ile izah edilebilir[317].

Nihayet Mütevekkil, 247 (861) yılında, Türk kumandanı Vasîf'in İsfahan ve el-Cibâl bölgelerindeki mal ve mülklerinin müsâdere edilmesine emir verdi. Buna Muntasır'a karşı haysiyet kırıcı bir şekilde davranması ilâve edilince durum ciddiyet kazandı[318].

Mütevekkil'in öldürülmesine takaddüm eden günlerde cereyan eden hadiseler hakkında kaynaklar tafsilâtlı bilgi vermektedirler: Taberî, Halife ile Feth'in beraberce Abdullah b. Ömer el-Bazyâr'ın[319] evine giderek Muntasır'dan kurtulmak, Vasîf, Boga el-Sagîr ve diğer Türk kumandanlarını ortadan kaldırmak hususunda nelerin yapılması icap ettiğini görüştüklerini kaydetmektedir[320].

Siyasî hadiselerin kendisi için tehlikeli bir şekilde geliştiğini farkeden Muntasır, Boga el-Sagîr ile görüşerek müşterek bir plan hazırlığına başladılar. 3 Sevvâl 247 (10 Aralık 861) tarihinde, halife sarayının etrafında gerekli tertibat alındı. Bütün kapılar kontrol altında tutularak kendilerinden olmıyan şahısların içeri girmeleri önlendi. Bu sırada Vasîf ve Boga adamlarını saraya sokmuşlardı. Aynı günün akşamı komplodan habersiz olan Halife, Feth b. Hâkan ve diğer zevâtla beraber içki içmeğe başladı. Gece yarısına doğru, Boga, Halife'nin yanında bulunanları, Feth ve birkaç kişi hariç dışarı çıkardı. Sabaha yakın, aralarında Boga el-Sagîr, Mûsa b. Boga el-Kebîr, Hârûn b. Suvartekin, Bâgir el-Türkî ve Baglûm el-

316 Mes'ûdî, *Murûc*, VII, 273.

317 Pinto, "Feth b. Hakan", terc. Hakkı Dursun Yıldız.- Neyire Milani, *Tarih Dergisi*, 27 (1973), 41-58.

318 Taberî, III, 1452 vd.; İbn el-Esîr, VII, 95 vd.; *el-Fahrî*, 412.

319 Bu şahıs hakkında fazla bilgi bulunamamıştır. Muhtemelen saray ilerigelenlerinden birisi olmalıdır.

320 Taberî, III, 1456 vd.; İbn el-Esîr, VII, 97 vd.

Türkî'nin bulunduğu bir gurup Halife'nin bulunduğu salona girdiler. Tehlikeyi farkeden Feth b. Hâkan bağırmağa başladı ise de çok geç kalmıştı. Derhal Halife üzerine saldırdılar ve onlara mani olmağa çalışan Feth ile beraber, Mütevekkil'i katlettiler (4 Şevval 247 = 11 Aralık 861)[321].

Mütevekkil'in katli, İslâm tarihinde hassa birlikleri tarafından bir Halife'ye karşı işlenen ilk cinayettir. Bu hadise Türkler'in, Abbâsî İmparatorluğu'nda tamamen iktidarı ellerine geçirdiklerini ve karşılarında hiç bir kuvvetin bulunmadığını göstermektedir. Cinayete iştirak edenler, bilinmelerine rağmen herhangi bir cezaya maruz kalmadılar. Mütevekkil'in katli ile, halifelerin siyasî nüfûzları yanında manevî nüfûzları da çok zayıflamış oluyordu.

321 Ya'kubî, *Tarih*, II, 601; Taberî, III, 1458 vd.d.; Mes'ûdî, *Murûc*, Vll, 273; İbn el-Esîr, VII, 98 vd.; Suyûtî, 350; ayrıca bkz. Sourdel, *Vizirat*, I, 248; Olga Pinto, *aynı makale*, 147 vd.

D — Muntasır devrinde TürklEr'in siyasî faaliyetleri

Mütevekkil'in öldürüldüğü gecenin sabahı yeni halifenin seçimi için el-Ca'ferîye'de kumandanlar, kâtipler ve devletin diğer ileri gelenleri toplandılar. Ahmed b. Hasîb[322], Mütevekkil'in Feth b. Hâkan tarafından öldürüldüğünü, katilin de derhal cezalandırıldığını bildirdi. Bundan sonra Mütevekkil'e karşı işlenen cinayette suç ortağı olan Muntasır'a bi'ata karar verildi[323].

Muntasır'ın halife ilân edilmesi üzerine bazı karışıklıklar zuhûr etti. Muntasır'ın halife olmasını istemeyen ve muhtemelen Mütevekkil'in Türkler'e karşı meydana getirdiği birliklerden ortaya çıkan ordu mensublarına halk da katılınca, karışıklık büyüme istidadını gösterdi. Meydana gelen çatışmalarda birkaç kişi öldü. Bunun üzerine kumandanlar müdahale ederek karışıklığı bastırdılar[324].

Muntasır, her ne kadar Türkler ile iş birliği yapmış ve onların yardımı ile halife olmuş ise de, daha önce vukû' bulmuş olan olaylar sebebiyle onlara hiç güvenemiyordu. Fakat ordu içinde istinad edeceği bir kuvvet bulamadığı için Türkler'e karşı herhangi bir harekete girişemiyordu. Halife olur olmaz Ubeydullah b. Yahya b. Hâkan'ın yerine vezir tayin ettiği Ahmed b. Hasîb, Muntasır'ı Türkler'e karşı harekete geçmeğe zorluyordu. Ahmed b. Hasîb, Inak'ın öldürülmesinden sonra kudret ve nüfûz sahibi olmuş olan Vasîf'i çekemiyordu. Vasîf karşısında hiç bir otoritesi kalmıyan Ahmed, onu merkezden

322 Bu şahıs hakkında bkz. Sourdel, *Vizirat*, 1, 289 vd.

323 Ya'kubî, *Tarih*, II, 601; Taberî, III, 1471 vd.d.; Mes'ûdî, *Murûc*, VII, 290 vd.; İbn el-Esîr, VII, 103.

324 Taberî, III, 1478 vd.; İbn el-Esîr, VII, 105.

uzaklaştırmağa gayret sarfediyor ve bu hususta Halife'ye telkinlerde bulunuyordu. Bu telkinler meyvesini vermekte gecikmedi ve Muntasır, Vasîf'i Bizans'a karşı sefere memur ederek dört sene hudutta kalmasına emir verdi[325].

Vasîf'in merkezden uzaklaştırılması Türkler'in halife üzerindeki baskısını hafifletmekten uzaktı. Türkler de Mu'tezz ve Mu'eyyed'den çekmiyorlardı. Muntasır'ın ansızın ölümü, Türkler'e karşı olup maiyetinde bir miktar da askerî kuvveti bulunan Mu'tezz'in halife olması neticesini doğurabilirdi. Bu bakımdan Mu'tezz'in veliahtliğinin devamı Türkler'in işine gelmiyordu. Halife'ye yapılan baskılar neticesinde, Mu'tezz ve Mu'eyyed, veliahtlikten çekilmeğe mecbur oldular[326] (23 Safer 248 = 28 Nisan 862).

Muntasır, hilâfete geçişinden kısa bir müddet sonra, 4 Rebîülâhir 248 (7 Haziran 862)'de vefât etti. Ölümü hakkında kaynaklarda iki ihtimal üzerinde durulmaktadır: Bunlardan birincisinde verem veya nefes darlığından öldüğü, ikincisinde ise ateşinin yükselmesi üzerine vücudundan kan aldırmak istediği, tabib İbn Tayfûr'un zehirli bir neşterle kan aldığı ve zehirlenmek sûreti ile öldürüldüğü ileri sürülmektedir[327]. Mes'ûdî, yukarıdaki iki ihtimali kaydettikten sonra zehirleme sebebi üzerinde, diğer kaynaklarda bulunmıyan bilgileri vermektedir[328]. Ona göre, Muntasır Türkler'den korkuyor ve onları dağıtmak istiyordu. Türkler'in kalabalık bir hâlde merkezde bulunmaları Halife için bir tehdit unsuru idi. Hatta bir gün yakınlarından birisine, "*şâyet Türkler'i bertaraf edemezsem, birliklerini dağıtamazsam ve babamın öcünü alamazsam Allah beni kahretsin*" demişti. Onun davranışlarından çekinen Türkler, daha önce davranarak, kan aldırması esnasında anlaşmış oldukları tabibe onu zehirlettiler.

Mes'ûdî'nin vermiş olduğu bu bilgilerin, Mütevekkil'in katledilmesi sebebi dikkate alınınca gerçeği ifade ettiği hükmüne varılabilir.

325 Taberî, III, 1480 vd.d.; İbn el-Esîr, VII, 111 vd.: İbn Tagribirdi, II, 326. Vasîf'ın seferi için bkz.. s. 138 vd.

326 Taberî, III, 1485 vd.d.; Mes'ûdî, *Murûc*, VII, 114 vd.; İbn el-Esîr, VII, 112.

327 Taberî, III, 1495 vd.d.; İbn el-Esîr, VII, 114.

328 Mes'ûdî, *Murûc*, VII, 300; bu hususta ayrıca bkz. Suyûtî, 357.

E — Müsta'în devrinde Türkler'in siyasî faaliyetleri

1 — Müsta'în'in halife olmasında Türkler'in rolü

Muntasır'ın esrarengiz bir şekilde ölümü, devlet erkânını yeni halifeyi seçmek için tekrar toplanmaya sevketti. Artık hilâfete geçmede veliahtlik müessesesi önemini kaybetmiş, onun yerini başta ordu şefleri olmak üzere devlet ricalinin seçimi almıştı. 5 Rebîülâhir 248 (8 Haziran 862)'de, içlerinde Boga el-Kebîr, Boga el-Sagîr ve Otamış'ın bulunduğu Türkler toplandılar. Bu toplantıda, ordunun Türk kanadı, seçim hakkını bu üç şahsa vererek onların seçeceği halifeye bi'at edeceğini kararlaştırdı. Halife seçimi için yapılan umumî toplantıda, Vezir Ahmed b. Hasîb'in yine ön planda olduğu dikkati çekmektedir. Görüşmeler esnasında Mütevekkil'in oğullarından birisinin halife olmaması, zira kendilerinden öç alabileceği endişesi belirtildi ve efendileri Mu'tasım neslinden ve fakat Mütevekkil kolunun haricinde birisinin, Ahmed b. Muhammed b. Mu'tasım'ın halife olmasına karar verildi ve ertesi gün (6 Rebîülâhir = 9 Haziran)'da Ahmed'e "Müsta'în" ünvanı ile bi'at edildi[329].

Bi'at merasimi yapılacağı sırada Sâmerrâ'da karışıklık çıktı. Mu'tezz'i istiyenler, Müsta'în'in halifeliğini kabul etmediklerini bildirdiler. Önce askerî birlikler arasında başlıyan karışıklık halka da sirâyet etti. Sayıları oldukça çoğalan muhalifler, Bâb el-Âmme'ye hücûm ederek yağmacılığa başladılar. Olaylar süratle gelişti ve silahlı çarpışma haline geldi. Boga

329 Ya'kubî, *Tarih*, II, 604; Taberî, III, 1501 vd.d.; Mes'ûdî, *Murûc*, VII, 324; İbn el-Esîr,VII, 117.

el-Kebîr duruma müdahale etmek zorunda kaldı. Kısa fakat kanlı çarpışmalar cereyan etti. İki taraf da epeyce kayıp verdikten sonra Boga'nın gayreti ile karışıklık bastırıldı[330].

Halife Mu'tasım'dan itibaren Türkler'in nüfûzuna karşı bazı kıpırdanışlar oldu ise de bu, daha ziyade ordu mensupları tarafından yapılıyordu. Halk Türkler'e karşı bir tutum içinde olmasına rağmen onlarla mücadeleden çekiniyordu. İlk defa bu hadise ile halk Türkler'e karşı fiilî bir harekete geçmiş oluyordu. Öyle anlaşılıyor ki, halifeler üzerinde devamlı baskı ve onların öldürülmeleri halkı galeyana getirmiş ve fiilî mücadeleye itmiştir.

2 — Bağdad ve Sâmerrâ'da meydana gelen karışıklıklar

248 (862) yılı sonlarına doğru, Türkler ile Ahmed b. Hasîb'in arası açıldı. Neticede Ahmed vezâretten azledilerek yerine Otamış getirildi. Otamış ve kâtibi Şüca' b. Kâsım, halife üzerinde mutlak bir hakimiyet kurmuşlardı. İşlerin yönetimi tamamen onların elinde idi[331].

Halkın Türkler'e karşı infiali devam ediyordu. 249 Saferinde (Mart-Nisan 863) Bağdad halkı, hudutlarda vukû' bulan bazı yenilgileri bahane ederek halifeye karşı isyan etti. Bu isyanın esas sebebi, Türkler'in halifelere karşı tutumlarıdır. Başlangıçta halkın önayak olduğu bu harekete el-Şâkiriyye[332] ve bazı askerî birlikler de katıldılar. Mahbeslerin kapıları kırılarak mahkumlar serbest bırakıldılar. Aynı yılın Rebîülevvelinde (Nisan-Mayıs) Sâmerrâ'da da, Bağdad'daki gibi halkın da katıldığı ve Türkler'i hedef alan bir isyan patlak verdi. Âsiler, Türkler'den ele geçirdiklerini derhal öldürüyorlardı. Vaziyetin aleyhlerine geliştiğini anlıyan Boga el-Sagîr, Vasîf ve Otamış, mukabil harekete geçerek isyancıları dağıttılar[333].

330 Ya'kubî, *Tarih*, II, 604; Taberî, III, 1503 vd.; İbn el-Esîr, VII, 117 vd.

331 Ya''kubî, II, *Tarih*, 604; Taberî, III, 1508; Mes'ûdî, *Murûc*, VII, 324.

332 Bir nevi askerî sınıf; müfredi *el-Şâkirî* olup Farsça "*çâker*" kelimesinden gelmektedir. Ücretli ve hizmetçi manasına gelir. Bu hususta bkz. Wellhausen, 236.

333 Taberî, III, 1510 vd.; İbn el-Esîr, VII, 121 vd.

Halifelerin siyâsî ve manevî otoritelerinin zayıflaması ve bazı iktisadî sebepler, bu tip anarşik hareketlerin süratle gelişmesinde en büyük âmil olmuştur. Siyasî iktidarı ellerinde bulunduran Türkler ile halk, el-Şâkiriyye ve Ebnâ'nın[334] mücadelesine zamanla Türk kumandanları arasında başlıyan kıskançlıklar da ilâve edilince, merkezdeki durum oldukça karışık bir hâl almağa başladı.

Türkler arasında ilk zamanlar bir tesanüdün mevcut olduğu, fakat zamanla iktidar hırsının bu birliği bozduğu hissedilmektedir. Müşterek bir düşmana karşı birlikte hareket etmelerine rağmen, tehlike ortadan kalkınca aralarında anlaşmazlık zuhûr etmeğe başlıyordu. Bu gibi hâllerde, halife, duruma müdahale etmiyor veya o gücü kendinde bulamıyor; galip gelen tarafa riayetde bulunuyordu. Türkler arasında ilk ciddî anlaşmazlık, daha ziyade malî ve siyasî nüfûz sebebiyle, 15 Rebîülâhır 249 (7 Haziran 863)'da ortaya çıktı. Vezir Otamış ve onun kâtibi Şüca' b. Kâsım'a karşı diğer Türk kumandanları birleştiler; her ikisini de katlederek evlerini yağmaladılar. Halife bu olup-bittiyi kabul etmek zorunda kaldı[335].

Türkler arasında vukû' bulan ikinci hâdise, 251 (865) yılında olmuştur. Mütevekkil'in katlinde baş rolü oynıyanlardan, hattâ bizzat Halife'yi katleden Bâgir el-Türkî, bu hadiseden sonra ordu içinde nüfûz ve kudret sahibi olmuş; Kûfe bölgesinde geniş mülkler edinmişti. Bâgir'in tesiri altında kalan Müsta'în, onu başkumandanlığa tayin etmeğe karar vermişti. Onun siyasî ve malî bakımdan kudretini çekemeyen Vasîf ve Boga el-Sagîr, Halife'nin bu tutumu üzerine, büsbütün endişeye düştüler. Rakiplerinin boş durmıyacağını ve Halife'ye tesir edebileceklerini düşünen Bâgir, yakın adamlarını top-

334 Abbâsî ihtilâli esnasında Horasan'da bulunan ve ihtilâli destekliyerek onların iktidara gelmesini sağlıyan, milliyet itibariyle Arap ve İranlılar'dan meydana gelen gurup. Bu hususta bkz. Wellhausen, 264; aynı müellif, *İslâmın En Eski Tarihine Giriş*, trc. Fikret Işıltan, İstanbul 1960, 24, 28 vd.

335 Ya'kubî, *Tarih*, II, 606; Taberî, III, 1512 vd.; Sourdel, *Vizirat*, I, 289 vd.d.

ladı; Halife de dahil olmak üzere Vasîf ve Boga'nın öldürülmesi hususunda onları ikna etti. Bâgir'in bu kararını öğrenen Müsta'în, Vasîf ve Boğa el-Sagîr ile anlaşarak Bâgir'i hile ile saraya çağırıp hapsettirdi. Ancak, hadise duyulunca, Bâgir'e bağlı olan birlikler derhal harekete geçip sarayına hücûm ederek Halife'nin atlarını yağmaladılar ve el-Cevsak sarayını kuşatdılar. Bunun üzerine Vasîf ile Boga, Bâgir el-Türkî'yi katlettiler[336].

Bâgir'in katli, hadiseleri yatıştıracağı yerde daha da şiddetlendirmiştir. İsyancılar bulundukları yeri terketmiyerek Bâgir'in katillerini istiyorlardı. Ordudaki taraftarlarını kaybettiklerini anlıyan Halife ve iki Türk kumandanı, bu badireden kurtulma çarelerini araştırmağa başladılar. Vasîf, Megaribe[337] ve Şâkiriyye'den bir gurubu silahlandırarak Türkler üzerine gönderdi. Türkler'e haber gönderilerek muhasaranın kaldırılması istendi ise de buna aldıran olmadı. Bu sırada çarpışmaların durmasından istifade eden Müsta'în ve diğer iki Türk kumandanı, gizlice Sâmerrâ'yı terkederek kayıklar ile Bağdad'a hareket ettiler[338].

3 — Mu'tezz'in Sâmerrâ'da halife ilân edilmesi ve dahilî harp

5 Muharrem 251 (6 Şubat 865) tarihinde Bağdad'a varan Müsta'în, Tâhirîler'den bu şehrin muhafızı olan Muhammed b. Abdullah b. Tâhir tarafından karşılandı ve onun sarayına indi. Bağdad halkı Halife'ye hüsnü kabul gösterdi. Halife ve iki Türk kumandanının Bağdad'a gitmesi üzerine bazı kumandanlar, devlet memurları ve Abbâsî ailesi mensupları Sâmerrâ'yı terketmeğe başladılar. Âdeta merkez tekrar Bağdad'a nakledilmiş oluyordu. Vaziyetin aleyhlerine gelişti-

336 Taberî, III, 1535 vd.d.; İbn el-Esîr, VII, 137 vd.d.

337 el-Megaribe, Afşın'ın 213 (828-829) yılında Mısır'da çıkan isyanı bastırmağa gittiği zaman esir olarak ele geçirdiği, daha ziyade Mısır'ın yerlilerinden meydana getirilen askerî birliğe verilen isim. Mütevekkil bunların sayılarını çoğaltı ve Türkler'e karşı teşkilâtlandırdı; bkz. Töllner, 39.

338 Taberî, III, 1539 vd.; Mes'ûdî, *Murûc*, VII, 325; İbn el-Esîr, VII, 139.

ğini gören Sâmerrâ'daki askerî birlikler, Bağdad'a bir elçi heyeti göndererek Müsta'în'in Sâmerrâ'ya dönmesini istediler. Bu heyet Halife'den özür diliyerek artık ona sadık kalacaklarını ve emrinden çıkmıyacaklarını arzettiler. Fakat istekleri, Halife tarafından kabul edilmedi[339].

Bu haber Sâmerrâ'da heyecanla karşılandı. Kendileri için kurulmuş olan Sâmerrâ'nın terkedilişi, elbette Türkler'in siyasî ve iktisadî güçlerinin zayıflamasına sebep olacaktı. Bu yüzden, Samerrâ'daki Türkler, Müsta'în'e karşı başka birisini halife yapmağa karar verdiler ve hapiste bulunan Mu'tezz'i çıkararak ona bi'at ettiler ve vilâyetlere Müsta'în'in hal' edildiğini ve yerine Mu'tezz'in geçtiğini bildirdiler. Ayrıca, Samerrâ'daki Beytülmâl ve diğer devlet daireleri ele geçirildi[340].

Abbâsî İmparatorluğu'nda biri Bağdad'da diğeri Sâmerrâ'da iki halifenin ortaya çıkışı ve her iki tarafın da uzlaşmaya yanaşmaması iç savaşın başlaması demekti. Her iki taraf da hazırlıklara başladılar. Mu'tezz, devlet erkânı arasında değişiklikler yaparak kendi adamlarını iş başına getirdi. Mu'tezz, halkın Bağdad'a gitmesine mâni olmak için tedbirler alırken, Bağdad'da idareyi fiilen elinde bulunduran Muhammed b. Abdullah da, şehrin etrafına hendekler kazdırarak müdafaa tedbirleri alıyordu. Her iki taraf, valilere mektuplar göndererek haracın kendi taraflarına gönderilmesini istiyorlardı. Bu arada Mu'tezz, Muhammed'e bir mektup göndererek kendisine bi'at etmesini bildirdi ise de müsbet bir netice alamadı[341].

Alınan tedbirler neticesinde kuvvet dengesi, Mu'tezz lehine kaymaya başlamıştı. Bilhassa, Hıms'da bulunan Mûsa b. Boga el-Kebîr'in Mu'tezz tarafına geçmesi Müsta'în için büyük bir kayıptı. Kâfi derecede kuvvetlendiğini anlayan Mu'tezz, halifeliği zorla ele geçirmeğe karar vererek, kardeşi Ebû Ah-

339 Taberî, III, 1542 vd; Mes'ûdî, *Murûc*, VII, 364; İbn el-Esîr, VII, 141 vd.
340 Taberî, III, 1544 vd.; Mes'ûdî, *Murûc*, Vll, 365; İbn el-Esîr, Vll, 141.
341 Taberî, III, 1550 vd.d.; İbn el-Esîr, VII, 143 vd.

med idaresinde kalabalık bir orduyu Bağdad üzerine gönderdi (23 Muharrem 251 = 24 Şubat 865)[342].

Müsta'în ve Mu'tezz arasında bir seneye yakın devam edecek olan hilâfet mücadelesinde Türkler iki taraf da da bulunuyorlardı. Vasîf ve Boga gibi kumandanlar Müsta'în'in, askerler ve ikinci sınıf kumandanlar Mu'tezz'in safında yer almışlardı. Burada Müsta'în'in esas kuvvetlerinin, Bağdad halkından ve Muhammed b. Abdullah'ın birliklerinden meydana geldiğini unutmamak lâzımdır[343].

Savaş ve muhasaranın uzaması Müsta'în'in aleyhine oluyordu. Zahire yollarının kesilmesi, Bağdad halkı arasında yiyecek sıkıntısının başlamasına sebep oldu. Şehrin varoşlarında yapılan çarpışmaları Müsta'în'in birliklerinin kazanmasına rağmen bu, umûmî neticeye tesir etmiyordu. Mücadelelerin uzaması ve durumun Mu'tezz lehine gelişmesi, daha önce Bağdad'a gelmiş olan devlet ricali ve Abbâsî ailesi mensuplarının yavaş yavaş Mu'tezz tarafına geçmelerine sebep olmuştur. Çarpışmaların bütün şiddeti ile devam etmesine rağmen, Bağdad halkı, Muhammed b. Abdullah'ı, Mu'tezz ile anlaşmağa zorluyor ve artık mücadele etmiyeceklerini, şehrin kapılarını Türkler'e açacaklarını tehdit yollu belirtiyor; diğer taraftan da Müsta'în'i hilâfetten çekilmeğe zorluyorlardı. Nihayet, Muhammed b. Abdullah, Ebû Ahmed ile müzakerelere girişmek zorunda kaldı. 21 Zilka'dede (14 Aralık) Ebû Ahmed'in karargâhında başlıyan müzakereler sonunda, Mu'tezz'e bi'at edilmesine, Müsta'în'in hilâfetten çekilmesine karar verildi. 4 Muharrem 252 (25 Ocak 866) de, Müsta'în, zahiren kendi is-

342 Taberî, III, 1553 vd.d.; İbn Miskeveyh, 581; İbn el-Esîr, VII, 145.

343 Töllner (112 vd.d.), bu iktidar mücâdelesinde Muhamrned'in temsil ettiği İranlı unsur ile Türkler'in karşı karşıya geldiğini ve bu devirde Bağdad halkının yarısından çoğunun İranlı olduğunu kabul etmektedir. Kanaatimizce her iki iddia da, gerçeği ifade et memektedir. Mücadeleler esnasında her iki tarafta da Türkler'in bulunduğunu yukarıda izah ettik. Bağdad halkının ekseriyetini İranlıların meydana getirdiği iddiası hakkında kaynaklarda hiç bir hükme rastlanmamıştır.

teği ile hilâfetten çekildi ve Mu'tezz tek başına iktidarda kalmış oldu[344].

Müsta'în, Türk kumandanlarının hilâfına en ufak bir icraatta bulunamıyordu. Bilhassa, Vasîf ve Boga, tam manasıyla onu tesirleri altına almışlardı. Mes'ûdî'nin kaydettiği iki beyit bu hususu açıklığa kavuşturmaktadır[345]: "*Halife Vasîf ve Boga arasında bir kafeste idi. Onlar ne diyorlarsa o da papağan gibi aynı şeyi tekrar ediyordu*". Müsta'în, Mütevekkil ile Muntasır'ın âkıbetini bildiği ve biraz da şahsiyet itibariyle zayıf olduğu için, Türkler'e karşı herhangi bir harekete teşebbüs edememiştir.

344 Taberî, III, 1557-1645; İbn el-Esîr, VII, 146-168; Mes'ûdî, *Murûc*, VII, 365; İbn Tagribirdi, II, 332 vd.d.; Strange, *Baghdad*, 119, 171 vd.

345 خليفة فى قفص بين وصيف و بغا يقول ماقالا له كما تقول الببغا
Mes'ûdî, VII, 325; Suyûtî, 358.

F — Mu'tezz devrinde Türkler'in siyasî faaliyetleri

1 — Halife Mu'tezz'in Türkler'e karşı tutumu

Mu'tezz Türkler'e karşı idi. Hatta babasından sonra halifeliği bu yüzden kaybetmişti. Üstelik Türkler babasının katili idiler. Buna rağmen yine onların yardımı ile halife olmuştu. Müsta'în'in hal'inden sonra tek başına iktidarda kalmasına rağmen, her hususta Türkler'den çekiniyor ve onların baskısından kurtulmak istiyordu.

Mütevekkil ile başlıyan Türkler'e karşı hareket yavaş yavaş güçleniyordu. Bir taraftan ordu içinde diğer unsurlardan bazı birliklerin kurulması, diğer taraftan halkın yavaş yavaş fiilî mücadeleye girmesi Türk nüfûzu için tehlike işaretleri idi. Bilhassa Bağdad muhasarası esnasında halkın gösterdiği mukavemet iktidar mücadelesinde Türkler için tehlikenin yaklaştığının delili idi.

Müsta'în'in halifelikten uzaklaştırılması Mu'tezz için büyük bir ferahlık temin etmedi. Esas tehlikeyi teşkil eden Vasîf ve Boga hâlâ hayatta idiler. Üstelik tesir icra edebilecek askerî güce de sahiptiler. Mu'tezz, uykularını kaçıran bu iki amansız düşmanını bertaraf etmedikçe rahat edemiyeceğini çok iyi biliyordu. Bağdad'a, Muhammed b. Abdullah'a yazdığı mektupta, Vasîf, Boga ve onların taraftarlarını dîvânlardan çıkarmasını, yani devlet hizmetinden uzaklaştırıp maaşlarının verilmemesini emretmişti. Hatta gizli yazdığı mektupta her ikisinin öldürülmesini de istiyordu.

Sâmerrâ'da Vasîf ve Boga aleyhine girişilen teşebbüsler, adamları vasıtasıyla kendilerine bildirildi ve Muhammed b. Abdullah'a karşı ihtiyatlı davranmaları hususunda dikkatleri çekildi. Bunun üzerine gerekli emniyet tedbirini alan bu iki kumandan, Muhammed'e giderek onunla oldukça sert konuştular ve bazı tehditlerde bulundular. Vasîf ve Boga, şimdilik Bağdad'da her ne kadar emniyette iseler de, etraflarında kâfi derecede kuvvetleri olmadığından, huzursuzluk duyuyor, bir an önce Sâmerrâ'ya dönerek birliklerinin başına geçmek istiyorlardı. Bu da halifenin iznine bağlı idi. Önce Mu'eyyed ve Ebû Ahmed aracılığı ile Halife'den dönüş izni alma yolunu denediler. Buna Sâmerrâ'daki Türk askerî birliklerinin istekleri de eklenince, Mu'tezz, onlara izin vermek mecburiyetinde kaldı. Halife'nin izin mektubunu alan Türk kumandanlarından Bâyık Beg[346] 300 adamı ile Bağdad'a gitti. Halife, Muhammed'e yazdığı ikinci mektubunda da, onların Sâmerrâ'ya dönmelerine mani olmasını bildiriyordu. Ancak, Muhammed b. Abdullah'ın aldığı tedbirler fayda vermedi; Vasîf ile Boga, Sâmerrâ'ya dönmeğe muvaffak oldukları gibi, Halife, onların tekrar eski vazifelerine tayin edilmeleri hakkındaki Türkler'in isteğine boyun eğmek, hatta her ikisine de hil'atler giydirmek zorunda kaldı[347].

Türkler'in Mu'eyyed ve Ebû Ahmed'e temâyülünden tedirgin olan Halife, bu iki şahsı el-Cavsak'ta hapsettirdi. Kısa bir müddet sonra da Mu'eyyed'i veliahtlıktan azletti. Fakat, böylece tehlikeyi uzaklaştırmadığını, Türkler'in bunları hapistan çıkaracaklarını öğrendi. Mu'eyyed, 22 Receb 252 (9 Ağustos 866) tarihinde, kaldığı hücrede ölü olarak bulundu[348]. Kaynaklar hadisenin mâhiyeti hakkında sarih bir malûmat ver-

346 Bu isim Ya'kubî (*Tarih*, II, 615)'de بانكباك ; Taberî (III, 1543)'de بايكباك Mes'ûdî (*Murûc*, Vlll,6) بايكيال (*Tenbih*, 365) بايكباك ; *'Uyûn* (IV/l, 2)'da بابكيال İbn el-Esîr (VII, 186)'de بابكيال İbn Tagribirdi (III,)'de باكباك şeklinde geçmektedir.

347 Taberî, III, 1658 vd.d.; İbn el-Esîr, VII, 168 vd.

348 Taberî, III, 1668 vd.; İbn el-Esîr, Vll, 171 vd.

miyorlarsa da, büyük bir ihtimalle Mu'eyyed, Mu'tezz tarafından zehirletilmek sûretiyle öldürülmüştür.

2 — Türkler ile Megaribe arasındaki çatışmalar

252 Recebinin başında (866 Temmuzu sonu) ilk defa Türkler ile Megaribe arasında kanlı çarpışmalar oldu. Mütevekkil tarafından Türkler'e karşı bir muvâzene unsuru olması için takviye edilen Megaribe, zamanla ve hadiselerin itmesiyle kuvvet kazanmıştı. Bilhassa Müsta'în ile Mu'tezz arasındaki mücadelede bir baskı gurubu hâline gelmişti. Veliahtlik devresinde idaresine verilen Megaribe, şimdi Mu'tezz'in dayanabileceği yegâne kuvvet durumunda idi. Türkler'in malî sebepler yüzünden İsa b. Ferruhanşâh'a[349] karşı hareketleri ve onu hırpalamaları üzerine, Megaribe harekete geçti.

Daha önce cereyan eden hadiseler iki gurup arasındaki rekabeti had safhaya getirmiş olduğundan, küçük bir hadise çarpışmaların başlamasına kâfi gelmişti. Başlarında Muhammed b. Râşid ve Nasr b. Sa'd adlı iki şahıs bulunduğu hâlde Türkler üzerine saldıran Megaribe, ilk anlarda onları mağlup ederek el-Cavsak'tan çıkardılar. Bunun üzerine Türkler, şehrin diğer semtlerinde oturan soydaşlarını yardıma çağırdılar. Halk ve Şâkiriyye de, Megaribe tarafını tuttuğundan Türkler zayıf durumda idiler. Ancak, Megaribe kat'î taarruza geçmekte tereddüt etti. Arada zahirî bir sükûnet hâsıl oldu. İki taraf da çıkması muhtemel çatışmalar için gizliden gizliye hazırlanmağa başladılar. Türkler'in başında bulunan Bayık Beg, huzursuzluğa sebebiyet verenlerin Muhammed b. Râşid ve Nasr b. Sa'd olduğunu ileri sürerek onların cezalandırılmalarını istedi. Muhammed ve Nasr, tehlikeyi atlatmak için gizlendiler, fakat Bayık Beg'in adamları tarafından yakalanarak derhal idam edildiler[350]. Megaribe, çarpışmaların başındaki avan-

349 243 (857-858) yılından itibaren merkezî idarenin muhtelif kademelerinde çalışmıştır; bu şahıs hakkında bkz. Sourdel, *Vizirat*, I, 291 vd.d.; 303 vd., 734 vd.d.

350 Taberî, III, 1680 vd.; İbn el-Esîr, VII, 173 vd.

tajlı durumdan istifade edemeyince yine ikinci planda kalmağa mahkum oldu.

3 — Türkler ve Tâhirîler

Halife Me'mûn'dan itibaren Tâhirîler Abbâsî halifelerinin en kuvvetli desteği olmuşlardır. Horasan'da yarı müstakil bir durumda olmalarına rağmen bu hanedana mensup şahıslar hâlâ devletin en önemli mevkilerini işgal ediyorlardı. Afşın ve Inak'ın bertaraf edilmeleri esnasında Tâhirîler'in oynamış oldukları mühim rolleri yukarıda görmüştük[351]. Son iktidar mücadelesinde Muhammed b. Abdullah'ın Mu'tezz'e karşı olmasına ve hatta onun birlikleriyle savaşmasına rağmen, Mu'tezz'in halife olmasından sonra da mevkiini koruyabilmesi ve Halife'nin mutemet adamları arasına dahil olabilmesi sebepsiz değildir. Muhammed'in Zilka'de 253 (Aralık 867)'te ölmesi üzerine onun yerine yine aynı aileden Ubeydullah b. Abdullah b. Tâhir tayin edildi. Ayrıca şurta ve bazı âmillikler de onun uhdesine verildi. Mu'tezz tarafından Ubeydullah'a bazı memuriyetlerin tevcihi bir gayeye matuftu ve bu gaye Türk nüfûzunun kırılması idi. Bağdad'dan dönüşlerinden kısa bir zaman sonra, Vasîf ve Boga, devlet idaresinde ve halife üzerinde nüfûzlarını tekrar kurabilmişlerdir. Nitekim Ramazan 253 (Eylül 867)'te Mu'tezz her ikisine de tac ve mücevherli kemer vermek sûretiyle istemiye istemiye onların kudretine boyun eğmek zorunda kalmıştı[352].

Halife Mu'tezz, Tâhirîler'den Horasan hâkimi Tâhir b. Muhammed'e gizlice durumu bildirmiş ve ondan adeta yardım istemişti. Tâhir, amcası Süleyman b. Abdullah'ı Horasan birliklerinden mürekkep kalabalık bir ordu ile Bağdad'a gönderdi. Süleyman daha sonra Sâmerrâ'ya gitti. Fakat bu defa Türkler, Süleyman'ın Bağdad'a dönmesi hususunda baskı yaptıklarından, Halife, Türkler'in bu arzularını yerine getirmek mecburiyetinde kaldı. Esasen Türkler, önceden gerek-

351 Bkz. s. 96 vd., 106 vd.

352 Taberî, II, 1687.

li tertibatı alarak, Süleyman'a hareket imkânı bırakmamışlardı. Bu sebeple Süleyman, 16 Rebîülâhır 254 (14 Nisan 868) tarihinde Bağdad'a dönmek zorunda kaldı[353].

4 — Vasîf ve Boga el-Sagîr'in öldürülmeleri

Sâmerrâ'da ordu içindeki huzursuzluk gittikçe artıyordu. Halifenin otoritesinin zayıflaması dolaylı bir şekilde kumandanların durumuna da tesir ediyordu. Türk kumandanları eskiden olduğu gibi birliklerine hâkim olamıyorlardı. Hele kumanda heyetinde meydana gelen anormal değişmeler disiplin tesisine mani oluyordu. Nitekim 253 yılı sonlarına doğru, başta Türkler olmak üzere Fergana ve Uşrusana menşeli askerler[354] dört aylık maaşlarını birden istediler. İsteklerinin red edilmesi üzerine çarşılarda yağmacılığa başladılar. Vasîf ve Boga, onları teskine çalıştılarsa da muvaffak olamadılar. Durumu görüşmek için Boga'nın halife nezdine gitmesi, Vasîf'in kuvvetlerini zayıf duruma düşürdüğünden, bundan istifâde eden âsiler, 27 Şevval 253 (30 Ekim 867) tarihinde Vasîf'i katlettiler[355].

Vasîf'in katli ile Mu'tezz, tehlikeli iki düşmanının birisinden kurtulmuş oluyordu. Sıra Boga'ya gelmişti. Fakat Türkler'in dahli olmadan onun katledilemiyeeeği ve böyle bir harekete teşebbüsün Halife için tehlikeli neticeler doğuracağı aşikârdı. Mu'tezz, bu sırada Türk kumandanları arasında Boga'dan sonra temayüz eden Bayık Beg ve Sâlih b. Vasîf'e daha müsait davranarak onları Boga'dan ayırmağa çalışmış, bunda da başarılı olmuştu. Bayık Beg'in Boga ile arası açıl-

353 Ya'kubî, *Tarih*, II, 613.

354 Kaynaklarda *el-Ferâgine* ve *el-Uşrusanîye* diye geçen bu askerî birliklerin ekseriyetinin Türkler'den meydana geldiği söylenebilir. Her iki bölgenin sâkinlerinin çoğunluğu Türkler'den meydana geliyordu.

355 Halife Mu'tasım devrinde Abbâsî hilâfeti hizmetine girmiş olan Vasîf'in menşei hakkında bilgimiz yoktur. Onun esas adının ne olduğu da bilinmemektedir. Kaynaklarda geçen "Vasîf" adı Arapça olup hizmetçi manasına gelmektedir. Vasîf'in katli için bkz. Ya'kubî, *Tarih*, 614; Taberî, III, 1687 vd.; İbn el-Esîr, VII, 187 vd.

dı ve Halife ile müşterek hareket etmeğe başladı. Boga vaziyetin aleyhine geliştiğini hissedince maiyeti ile beraber kaçmağa teşebbüs etti. Türk askerlerinin kendi etrafında toplanacağını tahmin ediyordu. Bu tahmininde yanıldığını anlıyan Boga, bir müddet izini kaybettirip müsait bir zamanda tekrar duruma müdahale etmek gayesiyle Sâmerrâ'da saklandı ise de, çok geçmeden yakalandı ve Halife'nin emri ile derhal katledilerek başı Sâmerrâ ve Bağdad'da teşhir edildi[356].

Mes'ûdî[357], Mu'tezz'in Boga hayatta iken rahat bir uyku uyuya-madığını, gece ve gündüz onun korkusundan silahsız dolaşamadığını, hatta "*Ya ben Boğa'nın veya o benim başımı yiyinceye kadar bu hareketi durdurmıyacağım. Her zaman Bog"nın ya gökten önüme ineceğinden veya yerden karşıma çıkacağından korkuyorum*" dediğini nakletmektedir. Bu rivayet Halife ile Boga arasındaki kin ve nefretin derecesini açıkça ortaya koymaktadır. Boga, veliahtliğinden beri Mu'tezz'e karşı idi ve ona karşı savaşmıştı. Mu'tezz ise, onun Bağdad'dan Sâmerrâ'ya dönmesine müsaade etmek zorunda kalmışsa da ona karşı duyduğu kini asla unutmamıştı.

5 — Mu'tezz'in hal'i ve ölümü

Vasîf ve Boga'nın katli, halife üzerindeki Türk baskısını azaltmadı. Bu defa da Mu'tezz'in karşısına, Sâlih b. Vasîf dikilmişti. Sâlih, 3 Cemâzıyelâhır 255 (19 Mayıs 869)'de, saray memurlarından Ahmed b. İsrail, Hasan b. Mahlad ve Ebû Nuh İsa b. İbrâhim'i[358] hepsederek mallarını müsadere ettirdi. Vasîf ve Boga'nın katledilmeleri sırasındaki tutumunu iyi karşılamayan Türkler de, Mu'tezz'e karşı tavır takınmışlardı[359].

Sâlih b. Vasîf, Bayık Beg, ve Ebû Nasr Muhammed b. Boga

356 Taberî, III, 1694 vd.d.; Mes'ûdî, VII, 396; İbn el-Esîr, VII, 186 vd. Ya'kubî *(Tarih*, II, 615), Boga'nın Musul'a kaçtığını, orada etrafına adam toplıyamadığı için geri döndüğünü ve katledildiğini kaydetmekte ise de kanaatimizce bu husus mümkün görünmemektedir.

357 Mes'ûdî, *Mıurûc*,Vll, 397.

358 Bu şahısların memuriyetleri hakkında bkz. Soıırdel, *Vîzirat*, İndex.

359 Mes'ûdî, *Tenbîh*, 468.

el-Kebîr'in idaresindeki Türk askerleri, maaşlarının verilmemesi bahanesiyle isyan edip, halife sarayını muhasara altına alarak kendisi ile görüşmek istediklerini bildirdiler. Mu'tezz, korktuğu için hastalığını bahane ederek dışarı çıkmadı ve Beytülmâl'de para bulunmadığını ileri sürerek maaşlarını veremiyeceğini bildirdi. Fakat, Türkler'in isteklerinde ısrar etmeleri üzerine, tehlikenin geçmiyeceğini anlayıp, büyük bir servete sahip olan annesi Kabîha'dan para istedi. Bu isteğinin reddedilmesi üzerine de, kaderi ile başbaşa kaldı. Âsiler, zorla saraya girerek onu dışarı çıkardılar; çeşitli eziyetlerden sonra haps ve hilâfetten çekilmeğe mecbur ettiler (27 Receb 255 = 11 Temmuz 869). Mu'tezz bir kaç gün hapiste kaldıktan sonra, 2 Şaban (16 Temmuz)' da öldü[360].

El-Fahrî'de bulunan bir rivayet, bu devirde halifeler üzerindeki Türk nüfûzunu açık bir şekilde ortaya koyması bakımından manidardır: Mu'tezz halife olduğu zaman yakınları müneccimleri getirterek onun ne kadar halifelik yapacağını ve ne kadar yaşıyacağını sordular. Mecliste hazır bulunanlardan birisi, Mu'tezz'in ne zamana kadar halifelik yapacağını ve ne kadar yaşıyacağını müneccimlerden daha iyi bildiğini söyledi. Hazır bulunanlar, "*ne kadar*" diye sorunca, "*Türkler ne kadar isterlerse*" cevabını verdi[361].

Halife Mu'tezz devri, Türkler'in siyâsî nüfûzunun en fazla tesir icra ettiği, buna karşılık onlara karşı güçlerin de yavaş yavaş toparlandıkları, bir muvâzene unsuru olmaya başladıkları bir devredir. Megaribe'nin kuvvetlenmesi, halkın hadiselere seyirci kalma yerine Türkler'e karşı harekete geçmeleri Türkler'in iktidarlarının geleceği bakımından tehlikeli gelişmeler idi.

360 Ya'kubî, *Tarih,* 616; Taberî, III, 1709 vd.d.; İbn el-Esîr, VII, 195 vd.d.
361 *el-Fahrî*, 422.

G — Mühtedî devrinde Türkler'in siyasî faaliyetleri

1 — Mühtedî'nin halife olması

Halife Mu'tezz'in hal'i üzerine kumandanlar bermutad toplandılar ve Muhammed b. Vâsık'a bi'at etmeğe karar verdiler. Bilindiği gibi Muhammed, babasının ölümünden sonra halife yapılmak istenmiş, fakat yaşı küçük olduğu için itirazlarla karşılaştığından Mütevekkil halife olmuştu. Muhammed, bu zaman zarfında siyasî hadiselere karışmamış ve sakin bir hayat yaşamıştı. Kumandanlar tarafından halife seçildiğini öğrenince, önce kabul etmedi; ancak Mu'tezz'in hilâfetten çekildiğini bizzat söylemesi üzerine, 29 Receb 255 (3 Temmuz 869) tarihinde hilâfete geçti[362].

Mühtedî'nin halife olduğunu bildiren mektup Bağdad'a geldiği zaman bazı karışıklıklar zuhûr etti. Mu'tezz tarafından Müsta'în üzerine gönderilmiş olan Ebû Ahmed b. Mütevekkil hâlâ Bağdad'da bulunuyordu. Bağdad halkı ve orada bulunan askerî birlikler, Mühtedî'nin halifeliğini kabul etmiyerek Süleyman b. Abdullah'ın evine saldırdılar. Hattâ cuma günü hutbeyi Mu'tezz adına okutup Ebû Ahmed'i halife yapmak için harekete geçtiler. Bağdad'daki durumu haber alan Sâmerrâ'daki kumandanlar, orada bulunan askerî birliklere dağıtılmak ve onların gönüllerini kazanmak gayesiyle Yârcûh el-Türkî ile para gönderdiler. Bu hareketi iyi karşılamayan Bağdad'dakiler, bilhassa Ebû Ahmed'den ilgi görmeyince, 7 Şaban (21 Temmuz)'da Mühtedî'ye bi'at ettiler[363].

362 Ya'kubî, *Tarih*, II, 617; Taberî, III, 1712; Mes'ûdî, *Murûc*, Vll, 397.
363 Taberî, III, 1714; İbn el-Esîr, VII, 198 vd.

Mühtedî'nin halife olmasında baş rolü oynıyanlardan Sâlih b Vasîf, Halife üzerinde büyük bir nüfûz tesis etmişti. Mühtedî, her ne kadar halifeliği düştüğü kötü durumdan kurtarmak ve bu makama eski kudret ve kuvvetini kazandırmak istiyor ise de çaresizlik içinde Türk kumandanlarının arzularına boyun eğmek zorunda kalıyordu. Sâlih ve Bayık Beg hemen bütün isteklerini elde edebiliyorlardı.

Merkezde bu hadiseler cereyan ederken, İran'da bulunan ve Türk kumandanlarının ileri gelenlerinden Mûsa b. Boga, Sâmerrâ'ya dönüyordu. Kaynakların onun dönüş sebebi hakkındaki rivayetleri üç gurupta toplanabilir: a) Türkler'in Mu'tezz'i tahttan indirmeleri ve annesini yakalayıp elindeki para ve mücevherleri almaları üzerine Kabîha, Mûsa'ya mektup yazarak merkeze dönmesini istedi[364]. b) Merkezdeki askerî birliklerin faaliyetlerini öğrenen Mûsa b. Boga'nın askerleri, bir an önce Sâmerrâ'ya dönerek bu gibi hareketlere mâni olmak istediler. Hatta bir müddet Mühtedî'nin halifeliğini bile kabul etmediler. Ancak 10 Ramazan (24 Temmuz)'da ona bi'at ettiler. Askerleri Mûsa'yı Sâmerrâ'ya dönmeğe ikna ettiler[365]. c) Bizzat Halife Mühtedî, Sâlih b. Vasîf'in baskısından kurtulabilmek için Mûsa'ya mektup yazarak ondan Sâmerrâ'ya dönmesini istedi[366].

İlk bakışta, her üç rivayetin de isabetli olması muhtemel görünürse de, Mûsa'nın Halife'nin isteği üzerine Sâmerrâ'ya döndüğüne dair üçüncü şıkkın daha akla yakın olması kabul edilebilir.

2 — Mühtedî'nin Türklerce karşı tutumu ve hal'i

Mûsa b. Boga'nın Sâmerrâ'ya dönüşü siyâsî tansiyonu yükseltmişti. Halife, Sâlih ve Mûsa birbirlerinden çekiniyorlardı. Ufak bir ihmal birisinin hayatına malolabilirdi. Mûsa b. Boga, şehre girer girmez, birlikleri ile birlikte halifenin sarayına giderek onu Türk kumandanlarından Yâcûr'un evine gö-

364 Taberî, III, 1737; İbn el-Esîr, VII, 203 vd.
365 Taberî, III, 1738 vd; İbn el-Esîr, VII, 204.
366 Mes'ûdî, *Murûc*, VIII, 6.

türdü. Böylece Halife, Sâlih'in baskısından kurtarılmış oluyordu. Müteâkip günlerde Halife ile muhtelif görüşmeler yapılarak Sâlih'e karşı müşterek harekete karar verildi. Mühtedî ile Mûsa'nın birleşmeleri üzerine durumu kötüleşen Sâlih b. Vasîf, ordu arasında da kâfi derecede destek göremeyince canını kurtarmak endişesiyle Sâmerrâ'da gizlendi. Alınan tedbirlerle hareket imkânı ortadan kaldırılmış olan Sâlih, yapılan aramalar neticesinde yakalanarak, 23 Safer 256 (30 Ocak 870)'da katledildi[367].

Sâlih'in katlinden sonra Halife için tehlikeli olabilecek iki Türk kumandanı kalmıştı. Bunlar Bayık Beg ile Sâlih'in baskısından kurtulmak için işbirliği yapmağa mecbur olduğu Mûsa b. Boga idi. Mühtedî, kurtulabilmek için onları merkezden uzaklaştırma çareleri aramağa başladı. Nihayet Cemâziyelevvel başında (Nisan başları) Mûsa ve Bayık Beg, bir kaç seneden beri Musul bölgesinde devam eden karışıklıkları bastırmağa memur olunmuş, her ikisi bizzat Halife tarafından uğurlanmıştı[368].

Mühtedî'nin, zahiren Türkler'le iyi geçinmeğe gayret sarfetmesi kendisini destekliyen askerî birliklerin zayıf olmasından ileri geliyordu. Türk olmayanları orduya almaktan da çekiniyordu. Böyle bir faaliyete girişmesi, Türkler'in dikkatini çekebilir ve hayatına mal olabilirdi. Halife, bütün bu tehlikelere rağmen Ebnâ ve Megaribe'yi Türkler'den öne geçirmeğe çalışmaktan da geri durmuyordu, fakat asıl gayretini Mûsa ile Bayık Beg'in arasını açmaya hasr ediyordu.

Mühtedî Türk kumandanlarına karşı tuzaklar hazırlamakla meşgul iken, 2 Receb (5 Haziran)'de, Türkler yine maaşlarının verilmediğini bahane ederek Samerrâ'da karışıklık çıkardılar. Halife, maaşlarının Mûsa ve Ebû Nasr Muhammed b. Boga'ya verildiğini bildirerek, askerleri kumandanları aleyhine kışkırtmağa çalıştı. Halife'nin bu cevabı üzerine Ebû Nasr, ağabeyi Mûsa'nın yanma gitmek için hareket etti. Mühtedî ona adamlar göndererek affettiğini ve geri dönmesini bildirdi.

367 Ya'kubî, *Tarih*, II, 616 vd.; Taberî, III, 1787 vd.d.; İbn el-Esîr, VII, 219 vd.d.; *'Uyûn,* IV, 3, Mes'ûdî, *Murûc*, V11I, 6 vd.

368 Taberî, III, 1812; Mes'ûdî, *Murûc*, VIII, 7; İbn el-Esîr, Vll, 226.

Ebû Nasr Halife'nin sözüne inanarak geri dönünce, arkadaşları ile birlikte hapsedildi. Halife, bunu müteâkip Mûsa'ya yazdığı mektupta birliklerini Bayık Beg'in emrine verdikten sonra Sâmerrâ'ya dönmesini, Bayık Beg'e gönderdiği mektupta ise Mûsa'yı öldürmesini veya kendisine göndermesini bütün birlikleri kumandası altına almasını bildiriyordu. Aleyhlerine bir komplonun hazırlandığını farkeden Bayık Beg, Mûsa'ya giderek Halife'den gelen mektubu gösterdi. Aralarında varılan karar gereğince Bayık Beg Sâmerrâ'ya döndü.

Sâmerrâ'ya gelen Bayık Beg, doğruca Halife'ye giderek vaziyeti görüşmek istedi. Halife onu sarayında alıkoydu. Sarayı muhasara altında tutan birlikler kumandanlarının dönmemesi üzerine Bayık Beg'in hâcibi Ahmed b. Hâkan'ın kumandası altında harekete geçtiler. Bu sırada Mühtedî, Bayık Beg'i katlettirerek başını adamlarının önüne attırdı; aynı zamanda kendisini destekliyen birliklere haber göndererek derhal saraya gelmelerini emretti. Halife'ye yardıma gelen kuvvetler ile Türkler arasında kanlı çarpışmalar başladı. Çarpışmaların başladığı ilk gün Türkler bine yakın kayıp verdiler. Ertesi gün, çarpışma başlayınca, Mühtedî'nin birlikleri arasında bulunan Türkler, karşı tarafa, yani soydaşlarının saflarına geçtiler. Böylece kuvvet dengesi Türkler lehine bozuldu. Halife'yi destekliyen Megaribe, halk ve diğer guruplar ağır kayıplar vererek dağıldılar. Mühtedî için kaçmaktan başka çare kalmamıştı. Şehrin ana caddelerinde halkı yardıma çağırmasına rağmen bir netice elde edemedi. Kendisini takip eden Ahmed b. Hâkan onu yakaladı ve evine götürdü. Bu hadiselerden sonra kumandanların verdiği karar gereğince, Mühtedî, 14 Receb (17 Haziran)'de hal' ve haps, bir kaç gün sonra da idam edildi[369].

Yaradılış itibariyle mücadeleci olan Mühtedî, Türkler'in devlet idaresine müdahalesini önlemek, halifelere siyasî ve dinî itibarlarını kazandırmak emeliyle çırpındı, hatta Türkler'le elinde kılıç savaştı. Ancak bu yolda, hem mevkiini, hem de hayatını kaybetti.

369 Ya'kubî, *Tarih*, II, 618; Taberî, III, 1813 vd.d.; Mes'ûdî, *Murûc*, VIII, 9; İbn el-Esîr, VII, 228 vd.d.; *'Uyûn*, IV, 3 vd.d.

H — Mu'temid devrinde Türkler'in siyasî faaliyetleri

Mühtedî'nin hal'inden sonra el-Cevsak'ta hapiste bulunan Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Mütevekkil "el-Mu'temid" ünvanı ile hilâfet makamına geçirildi (16 Receb 256 = 19 Haziran 870). Ordu ve halk onun halifeliğini tanıdığı için Sâmerrâ'da sükûnet hâsıl oldu. Keyfiyet, bu sırada Hanikin'de bulunan Mûsa b. Boga'ya bildirildi ve onun tarafından da kabul edildi[370].

Mu'temid'in ilk yıllarında devlet idaresinde Türk nüfûzunun devam ettiği görülmektedir. Hilâfete gelince vezir tayin ettiği Ubeydullah b. Yahya b. Hâkan, merkezdeki idarî işlere nezaret ediyordu. Ordu içinde ise Mûsa b. Boga, itibarlı bir şahsiyet olup adetâ başkumandan mevkiinde bulunuyordu. Askerî birlikler arasındaki ekseriyet, hâlâ Türkler'in ellerinde ise de, onların yavaş yavaş siyasî baskı unsuru olmaktan uzaklaştıkları da görülmektedir. 276 (889-890)'da, hilâfet merkezinin, Türkler için kurulmuş olan Sâmerrâ'dan Bağdad'a nakledilmesi, Abbâsî İmparatorluğu'nda siyasî sahada Türk hâkimiyetinin sona erdiğini göstermektedir.

Mu'temid zamanında Türkler'in nüfûz ve tesirlerinin zayıflaması sebeblerini şöylece belirtmek mümkündür: Yukarıda çeşitli fasıllarda izah edildiği gibi, Me'mûn ve Mu'tasım devirlerinde, sistemli bir şekilde Türk ülkelerinden asker getirtilerek hilâfet ordusuna alınmış ve bu Türkler'in mikdarı zamanla mühim bir yekûna baliğ olmuştu. Ancak, Mütevekkil'in

370 Ya'kubî, *Tarih*, 619; Taberî, III, 1839; Mes'ûdî, *Murûc*, VIII, 9; *'Uyûn*, IV, 7 vd.

takip ettiği siyaset, Türkler'in ordu safları arasına alınmasına mani olunca, ordu içindeki Türkler'in kaynağı kurumuş, sayıları da azalmağa başlamıştı. Hele Mütevekkil'i takip eden halifeler devrinde vukû' bulan dahilî mücadeleler esnasında uğranılan kayıplara, isyanların bastırılması ve Bizans seferlerindeki kayıpları da ilâve edecek olursak, zamanın Türkler aleyhine işlediği kendiliğinden ortaya çıkmış olur.

Türk kumandanları ile halifeler arasında cereyan eden mücâadeleler her iki tarafın da büyük kayıplara uğramasına sebep olmuştur. Bir taraftan halifeler taht ve canlarını kaybederken, diğer taraftan Türk kumandanlarının en önde gelen mümessilleri ortadan kaldırılıyordu. Aşnas ve Boga el-Kebîr müstesna, Abbâsî tarihinde önemli roller oynamış diğer bütün Türk kumandanlarının şu veya bu sebeple katledilmeleri dikkate alınınca, mücadelenin yalnız halifelere değil, Türkler'e de pahalıya mal olduğu ortaya çıkar. Mu'temid devrinde Mûsa b. Boga'dan başka mühim bir Türk kumandanın bulunmaması, Halife üzerindeki Türk baskısının ne kadar azaldığına bir işaret sayılmalıdır.

Halifeler ile Türk kumandanları arasında devam eden mücadele sırasında, başlangıçta tarafsız kalan halk, yani Arab unsur yavaş yavaş Türkler'e cephe almağa ve bilfiil mücadeleye iştirak etmeğe başladı. Mu'tasım halife olduğu zaman halkın düştüğü duruma şimdi Sâmerrâ'da Türkler maruz kalmıştı. Bu arada, Mütevekkil'in başlatmış olduğu, askerî birlikler arasında Türkler'e karşı yeni birliklerin kurulması siyasetinin müteâkip halifeler tarafından da benimsendiğini ve böylece ordu içinde bir muvazenenin kurulduğunu belirtmek gerektir.

Sâmerrâ devrinin sonuna doğru halifelerin siyasî nüfûzlarının zayıflaması üzerine eyâletlerde büyük isyanlar patlak verdi. Basra civarında Zencîler'in isyanı, doğuda Saffârîler'in ortaya çıkışı, Abbâsî İmparatorluğu'nun başına büyük gaileler açmıştır. Mu'temid devrinde bu iki tehlikeli isyanı bastırmak için iki cephede savaşmak zorunda kalan hilâfet ordusu bu arada ordunun çekirdeğini teşkil eden Türk birlikleri ağır ka-

yıplara maruz kalmıştı Bu arada askerî birliklerin çeşitli cephelerde bulunması, Türkler'in merkezde siyasî baskı unsuru olma imkânlarını ortadan kaldırmıştır.

Mu'temid, hilâfetinin ilk yılında kardeşi Ebû Ahmed el-Muvaffak'ı nâib-i hilâfet tayin etmişti. Halife'nin zevk ve eğlenceye düşkün olmasına mukabil, Muvaffak, otoriter idaresi, memleket yönetiminde gösterdiği başarılar, savaş meydanlarında yılmak bilmeyen azim ve cesaretiyle temayüz etmiş gerçek bir devlet adamı idi. Devlet idaresinin böyle kuvvetli bir şahsiyetin elinde bulunması, elbette devlet otoritesine karşı gelenlerin hareket imkânlarını ortadan kaldırıyordu.

IV. BÖLÜM

İSLÂM DEVLETİNDE TÜRKLER'İN ASKERÎ FAALİYETLERİ

A—Bizans gazâlarında Türkler

Türkler'in İslâm âlemine girişlerinin askerî maksatlarla olduğunu daha önceki fasıllarda izah etmiştik. Emevîler'den itibaren Me'mûn'un son yıllarına kadar hilâfet ordusunda bulunan Türkler, sayılarının az olması sebebiyle askerî seferlerde büyük bir varlık gösterememişlerdir.

Halife Me'mûn ile başlıyan Abbâsî ordusundaki Türk askerlerinin sayılarını artırma politikası, kısa zaman sonra onların ordunun esas unsuru hâline gelmelerini sağlamıştır. Türkler, ordu içinde hâkim duruma geldikten sonra, siyasî ve idarî sahalarda da ağırlıklarını hissettirmeğe başladılar. Me'mûn'un son yılları ve Mu'tasım devrinde, Bizans gazâlarında ve dahilî karışıklıkların teskininde Türkler'in faal bir rol oynadıkları görülecektir. Türkler'in askerî faaliyetleri dediğimiz zaman, onların devletin güvenliğini temin hususunda içte ve dışta giriştikleri harekâtı kasdetmekteyiz. Burada karşımıza Türkler'in hangi askerî harekâta iştirak ettiklerini tesbit güçlüğü çıkmaktadır. Bahsi geçen devrede Abbâsî ordusunun ekseriyetinin Türkler'den meydana geldiğinin bilinmesine rağmen, bu hiç bir zaman Arab ve diğer unsurların ordu içinde bulunmadığı manasına gelmemelidir. Türkler'in siyasî faaliyetlerini incelerken, Türkler'e karşı Megaribe ve diğer askerî birliklerin meydana getirildiğini görmüştük. Bu arada hilâfet ordusunda, Arab ve İranlı gurupların da bulunduğunu unutmamak lâzımdır. Bu sebeple yalnız Türkler'in katıldığı bir askerî harekâtı tesbit etmek oldukça zor ve hatta

imkânsızdır. Buna rağmen Türk kumandanlarının maiyetinde bulunan birliklerin ekseriyetinin Türkler'den meydana geldiği, kaynaklarda ifade olunmaktadır ki bu husus, bir harekâta Türkler'in katılıp katılmadığını tesbite yardım etmektedir. Ayrıca kaynakların "bu sefere Türkler de katıldı" gibi sarih malûmatı gözden uzak tutulmıyacaktır.

1 — Amorion seferinde Türkler

Halife Mu'tasım'ın, uzun zamandan beri Azerbaycan havâlisine hâkim olan ve gittikçe güneye doğru nüfûz sahasını genişleterek tehlikeli bir hâl alan Bâbek isyanını bastırmakla meşgul olduğu, bütün birliklerini bu âsi üzerine gönderdiği bir sırada, Bizans İmparatoru Theophilos'un Zibatra'ya[371] yaptığı sefer ve giriştiği hunharca hareketler İslâm dünyasında geniş akisler meydana getirmişti[372]. Mu'tasım, Bâbek gailesinin bertaraf edilmesini müteâkip Zibatra katliâmının öcünü almak üzere, büyük bir ordu ile 223 Cemâziyelevveli (838 Nisan) başlarında, Bizans İmparatorluğu dahilinde mühim bir mevkii olan ve imparatorun mensup olduğu ailenin neş'et ettiği Amorion (İslâm kaynaklarında *Ammûrîye*) üzerine sefere çıktı.

Bizans'a karşı yapılan seferler içinde önemli bir yeri olan Amorion seferinin başarı ile neticelenmesinde Türkler'in payı büyüktür. İki koldan Bizans topraklarına giren İslâm ordusunun, Tarsus ve Gülek Boğazı yolu ile ilerliyen esas kısmına bizzat Halife, Malatya tarafından Anadolu'ya giren ikinci kısmına ise Afşın kumanda ediyordu. Mu'tasım'ın maiyetindeki birliklerin öncü kolları Aşnas'ın, artçı kuvvetleri Boga el-Kebîr'in ve sağ kanat kuvvetleri de Inak'ın kumandası altında idiler[373]. Diğer bir deyimle öncü kuvvetleri Aşnas'ın, sağ ka-

371 Zibatra, Sultan-su kenarında bulunan eski Viranşehir, bugünkü Doğanşehir'in yerinde bulunmakta idi. Bu hususta bkz. Honigmann, 71; Strange, *The Lands*, 121, 128; Vasiliev, *Amorium*, 138 vd.

372 Theophilos'un Zibatra seferi için bkz. Vasiliev, *Amorium*, 137, vd.d.

373 Taberî, III, 1236; Mes'ûdî, *Murûc*, VII, 135; İbn el-Esîr, VI, 481.

nat kuvvetleri Inak'ın ve artçı kuvvetleri de Boga'nın emrindeki Türk birliklerinden meydana geliyordu. Bu seferde Türk olmıyan iki kumandan vardı ki, bunlar sol kanat kumandanı Ca'fer b. Dinar el-Hayyât ile Uceyf b. Anbase olup ikisi de sefer dönüşünde Abbâs b. Me'mûn'un ortaya çıkarılan suikast teşebbüsünde îdâm edilmişlerdir. Afşın'ın emrindeki birliklere gelince, bunlarının çoğunun Türkler'den meydana geldiğine muhakkak nazarı ile bakılabilir. Nitekim Bizans kaynakları, Afşın'ın maiyetinde 10 bin kadar Türk'ün bulunduğunu kaydetmekle bu gerçeğe parmak basmışlardır[374].

22 Receb 223 (19 Haziran 838)'de Tarsus'tan hareket eden ordunun ilk hedefi Ankara idi. Bu uzun ve aynı zamanda düşman arazisinde geçecek yolculuk esnasında, ordunun güvenliğini temin vazifesi, öncü kuvvetleri komutanı olmak hasebiyle Aşnas'a verilmişti. Ayrıca Bizans ordusu hakkında bilgi toplamak ve zahire temin etmek de Aşnas'a havâle olunmuştu. Kaynakların verdiği tafsilâttan, Aşnas'ın vazifelerini eksiksizce yerine getirdiği ve ordunun sâlimen Ankara'ya ulaşmasında büyük payı olduğu anlaşılmaktadır[375].

Ordunun ikinci kısmına kumanda eden Afşın, Serûc (bugünkü Suruç)' dan hareketle Derb el-Hades üzerinden Bizans topraklarına girerek Anadolu dahilinde ilerlemeğe başladı. Daha önce tesbit edilen plan gereğince halife ile Ankara'da buluşacaktı.

İslâm ordularının ülkesine karşı harekete geçtiğini öğrenen Bizans İmparatoru Theophilos, Mayıs ayında İstanbul'dan hareket etti. Eskişehir'de Amorion'un müdafaası için kuvvetler gönderdikten sonra halifeyi karşılamak ve tehlikeyi uzakta bertaraf etmek gayesiyle Orta Anadolu'ya hareket etti ve Kızılırmak sahilinde karargâh kurarak İslâm ordularını beklemeğe başladı. Fakat bu sırada ikinci bir ordunun doğudan ilerlediğini haber aldı. Theophilos, önce bu tehlikeyi ortadan kaldırmak arzusuyla Afşın üzerine doğru hareket etti. Bizans İm-

374 Vasiliev, *Amorium*, 148.

375 Vasiliev, *Amorium*, 148 vd.d.; Bury, 263 vd.d.

paratoru ile Afşın'ın kuvvetleri bugünkü Kaz-ova'da[376], muhtemelen Temmuz başlarında[377] karşılaştılar.

Muharebenin ilk safhası Bizans kuvvetleri lehine gelişince, Afşın'ın ön saflarını teşkil eden Arab ve Ermeni birlikleri yavaş yavaş gerilemeğe ve hatta kaçmağa başladılar. Öğleye doğru, ordunun süvari gurubunu meydana getiren Türkler'in şiddetle taarruza geçmesi ve ilerlemekte olan Bizans ordusunu ok yağmuruna tutması, muharebenin kaderini değiştirerek Bizans ordusunun saflarının karışması ve dağılmasına sebep oldu. İmparator'un yanında kalan sadık kumandanları ve az sayıdaki kuvveti, Afşın kuvvetleri tarafından kuşatıldıysa da, yağmurun başlaması neticesinde yay kirişlerinin gevşemesi ve karanlığın basması, İmparator ve adamlarını esaretten, hatta ölümden kurtardı. Kuşatılmışlar gecenin karanlığından istifâde ederek kaçtılar[378]. İmparator'un mağlubiyet haberi,

376 Bizans kaynakları (Theophanes Continuatus, nşr. I. Bekker, Bonn 1838, 1, 127; Genesios, nşr. C. Bachmann, Bonn, 1834, 68) savaşın Anzen Dağı eteklerinde Dazimon'da cereyan ettiğini yazmaktadırlar. İslâm kaynaklarında yalnız Halife b. Hayyât'ın *Tanh*'inde (II, 516) savaş mahallinin ismi *Lûrla* olarak verilmektedir. Taberî, İbn el-Esîr ve diğerleri savaş hakkında geniş bilgi vermişler ve fakat yerinin ismini belirtmemişlerdir. Coğrafî eserlerde de *Lûrla* adına tesadüf edilmemiştir. Bu bakımdan Halife'nin verdiği Lûrla'nın bugün nereye tekâbül ettiğini tesbit edemiyoruz. Dazimon'a gelince, bu hususta muhtelif fikirler ileri sürülmektedir : Honigmann (58, not 3) buranın Turhal yakınındaki bugünkü Dazmana olduğunu; Bury (264) Yeşilırmak'ın güney sahilindeki Kaz-ova'ya tekabül ettiğini; Ramsay (364) ise Dazimonis'in bir bölge ismi olarak bugünkü Kaz-ova'ya, Dazimon'un da muhkem bir kale olarak Tokat'a tekabül ettiğini kabul etmektedir. Kesin olmamakla beraber savaş Kaz-ova'da cereyan etmiş olmalıdır. Bu hususta ayrıca bkz. Vasiliev, *Amorium,* 154.

377 Taberî (III, 1256), savaşın 25 Şaban 223 (22 Temmuz 838) tarihinde başladığını yazmakta ise de, bu tarih daha sonraki vukûatın tarihi ile çelişki halindedir. Çünkü Amorion muhasarasının 1 Ağustos'ta başladığı hususunda kaynaklar arasında bir ittifak vardır. Bu durumda, 22 Temmuz'da Turhal yakınında büyük bir savaş yapmış olan Afşın'ın, 10 gün zarfında bu mesafeyi (Turhal ile Amorion arası yaklaşık olarak kuş uçumu 500 km. kadardır) kat'etmesi imkânsızdır. Kaldı ki, yine Taberî (III, 1244)'nin bildirdiğine göre Afşın, Ankara'da Halife ile birkaç gün kalmış ve Ankara'dan Amorion2a 7 günde gelmiştir. Bu bakımdan Afşın ile Theophilos'un karşılaştığı tarihi Temmuz başlarına almamız icap etmektedir.

378 Theophanes, I, 127 vd.; Genesios, 67 vd.; Süryani Mihail, III, 95, ayrıca bkz. Vasiliev, *Amorium*, 156 vd.d.; Bury, 265.

Kızılırmak sahilindeki Bizans karargâhına ulaşınca, orada bulunan birlikler de dağıldılar. Bizzat Theophilos da İstanbul'a dönünce, Anadolu kendi kaderi ile başbaşa kalmıştı.

Mu'tasım ve Afşın'ın birlikleri Ankara'da buluştular. Bir kaç gün istirahattan sonra ordu yeniden tanzim edildi. Şimdi merkezde Halife, sağ kanatta Afşın ve sol kanatta da Aşnas bulunuyordu. Bir haftalık yolculuktan sonra Amorion önlerine gelen Abbâsî ordusu, 1 Ağustos'ta şehri muhasaraya başladı. Mu'tasım, kumandanları arasında şehrin etrafını çeviren suru taksim ederek her birliğin hücûm edeceği kısmı gösterdi. Her birlik, Halife'nin emri üzerine surlara taarruz ediyordu. Kaynaklar, 12 gün devam eden muhasara da Afşın'ın birliklerinin temayüz ettiğini belirtirler. Nihayet 17 Ramazan'da (12 Ağustos) İslâm kuvvetleri şehre girmeğe muvaffak oldular. Amorion'un fethi neticesinde ele geçirilen ganimetten büyük pay Türkler'e isabet etti[379].

2 — Amorion seferinden sonra yapılan Bizans gazâlarında Türkler

Amorion'un fethinden sonra İslâm-Bizans mücadeleleri daha ziyade karşılıklı akınlar şeklinde devam etmiştir. Her iki taraf da bir fetih siyasetinden çok küçük akınları tercih ediyordu. Bunda iki imparatorluğun dahilî durumlarının büyük payı vardır. Mütevekkil'den itibaren Abbâsî halifelerinin Türkler ile mücadeleye girişmeleri ve uzun müddet tahtta kalamamaları, Bizans'a karşı eskiden olduğu gibi geniş bir askerî harekâta girişmelerini, hatta halifenin sefere çıkmasını önlüyordu. Bizans imparatorları ise, Aglebîler'in Sicilya ve Güney

379 Ya'kubî, *Tarih*, II, 581; Taberî, III, 1245 vd.d.; Mesudî, *Murûc*,VII, 136; Süryani Mihail, III, 99 vd.; Vasiliev, *Amorium*, 160 vd.d.
Bu sefer esnasında Türkler''n rolünü belirtmek istediğimiz için Amorion seferinin tafsilâtına girişilmemiştir. Sefer İslâm kaynaklarında geniş bir şekilde verilmiştir: Ya'kubî, *Tarih*, II, 581; İbn Kuteybe, *Ma'ârif,* 199; Taberî, III, 1235 vd.d.; Mes'ûdî, *Murûc*, 135 vd.; İbn Miskeveyh, 485 vd.d.; İbn el-Esîr, VI, 480 vd.d., *'Uyûn,* 390 vd.d. Seferin İslâm-Bizans kaynaklariyle mukayeseli bir şekilde izahı için bkz. Vasiliev, *Amorium*, 144 vd.d.; Bury, 262 vd.d.

İtalya'ya karşı giriştikleri fetih hareketini durdurmakla meşgul idiler. Sugur şehirlerindeki İslâm garnizonları, umumiyetle yaz aylarında, Bizans hudut garnizonlarının kuvvetlenmesini önlemek, İslâm ülkesine karşı taarruzlarına mâni olmak ve ganimet ele geçirmek için hemen her yıl Bizans'a akınlar yapmakta idiler. Hudut garnizonlarının devamlı akınlarına mukabil halifeler artık şahsen seferlere hiç katılmıyorlardı. Ancak bazen merkezdeki kuvvetlerin de Anadolu'ya sefere gönderildiği görülüyordu.

Halife Mütevekkil Türkler ile arasının bozulması üzerine Dımaşk'a gelip, fakat orada da istediği emniyeti bulamayıp Sâmerrâ'ya dönmeğe mecbur olunca[380], Boga el-Kebîr'i hudutta bırakarak Bizans'a sefer yapmasını emretmişti. Mütevekkil, bu hareketiyle, birinci planda seferi değil, Boga'nın merkezden uzakta kalmasını düşünüyordu. Halife'nin emri üzerine 244 Rebîülâhırında (Temmuz-Ağustos 858) harekete geçen Boga el-Kebîr, Orta Anadolu'da Ankara yakınlarında bulunan ve ismi bu seferler esnasında sık sık geçen Samalû'yu[381] fethetti[382]. Boga'nın bu tarihten sonra Anadolu'daki faaliyetine dair kaynaklarda bilgi yoksa da, onun, muhtemelen mevsimin ilerlemesi dolayısıyle Sugur'a dönmüş olduğu ve daha birkaç yıl Sugur'da kalarak gazalara katıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Taberî, Mütevekkil'in katli sırasında Boga'nın Sumeysat (eski Samosata, bugünkü Samsat)'da bulunduğunu kaydetmektedir[383].

245 (859-960) yılında Bizans İmparatoru III. Mihail, Sumeysat üzerine bir sefer yaparak şehri zabt ve 500 kadar

380 Bkz. yukarıda s. 108 vd.

381 Samalû'nun yeri kesin olarak tayin edilemiyor. İbn Hurdadbih (108) buranın el-Bukullâr (*Bucellarion*) temasına bağlı olduğunu; İdrisî, Ankara ile Kayseri arasında bulunduğunu (Vasiliev, *Amorium*, 234, n. 4) belirtmektedir. Bizans kaynaklan Samalû'nun Armeniakon temasına bağlı olduğunu zikretmektedirler (Vasiliev, *aynı yer).* Kanaatimizce İslâm kaynaklarının verdiği bilgi gerçeğe daha yakındır.

382 Taberî, III, 1436; İbn el-Esîr, VII, 85; İbn Tagribirdi, II, 318.

383 Taberî, III, 1459.

Müslüman'ı esir ve katl etti[384]. Gerek Bizans kaynakları gerekse İslâm kaynaklarında onun başka faaliyetinden söz edilmediğine göre, İmparator, bu mevziî başarıdan sonra İstanbul'a dönmüş olmalıdır.

III. Mihail'in bu akınına mukabil, Sugur valisi Ali b. Yahya el-Ermenî karşı harekete geçti. Bu sefer esnasında Ali'nin yanında, Bilgecur (Bilge-çur olmalıdır) adında bir Türk kumandanı bulunmakta idi. Müslümanlar'ın bu taarruzunu haber alan Lü'lü'e[385] kumandanı onlara karşı çıkmak istedi ise de şehir halkı buna mâni oldu. Bunun üzerine Bizans imparatoru yeni bir kumandan göndererek şehrin kendisine teslim edilmesi hâlinde sakinlerine para vereceğini bildirdi. Şehir halkı önce bu teklifi kabul ederek paraları aldıktan sonra şehri, imparatorun göndermiş olduğu kumandan ile birlikte Bilgecûr'a teslim etti. Bilgecûr da bu kumandanı Halife Mütevekkil'e gönderdi[386].

246 (860-861) yılında Bilgecûr'un Bizans'a karşı tekrar bir gazâ yaptığı, bol miktarda esir ve ganimet ele geçirdiği kaynaklarda zikredilmekle[387] beraber, seferin nereye müteveccih olduğu ve Bilgecûr'un askerî veya idarî mevkiinin ne olduğu açıklığa kavuşturulamamaktadır. Büyük bir ihtimalle Bilgecûr, Sugur garnizonlarından birinin kumandanı olmalıdır.

Mütevekkil'in katlinden sonra hilâfet makamına geçen Muntasır, kısa süren halifeliğinin son aylarında Vasîf el-Türkî'yi Bizans'a karşı sefere memur etti. Sefer Vasîf'in merkezden uzaklaştırılması gayesiyle tertib edildiği hâlde[388], zâhiren Bizans imparatorunun İslâm ülkesine taarruzu bahane olarak gösterilmiştir. Muntasır, Vasîf'i huzuruna kabul

384 Taberî, III, 1447 vd.; İbn el-Esîr, Vll, 89; Vasiliev, *Amoriıım*, 234.

385 İslâm-Bizans mücadelelerinde çok sık ismine rastlanan Lü'lü'e bugün Ulukışla'nın doğusunda bulunan İhsan Gazili (Hasan Gazi) köyüne tekâbül etmektedir. Bkz. M. C. Şahabeddin Tekindağ, *Lü'lüe* mad., *İA*, Honigmann, 42.

386 Taberî, III, 1447 vd.; İbn el-Esîr, VII, 89; Vasiliev, *Amoriıım*, 237.

387 Taberî, III, 1449; İbn el-Esîr, 93.

388 Bkz. yukarıda s. 112.

ederek Bizans'a yapılacak seferin kumandanlığına tayin edildiğini ve derhal hazırlıklarını tamamlıyarak hareket etmesini bildirdi. Ayrıca, başta Bağdad olmak üzere bütün vilâyetlere emirler göndererek asker gönderilmesini istedi. Vasîf'in maiyetinde kendi kuvvetlerinden başka Şâkiriyye, mevâli ve diğer askerî guruplardan 10 binden fazla asker bulunuyordu. Seferin istikameti Malatya üzerinden Bizans ülkesine müteveccih idi. Ordunun öncü kuvvetler kumandanı ise Feth b. Hâkan'ın kardeşi Muzâhim b. Hâkan idi.

12 Rebîülâhır 248 (15 Haziran 862)'de Sâmerrâ'dan hareket eden Vasîf, Temmuz başında Bizans ülkesine girdi. Halife tekrar eyâletlere gönderdiği mektuplarda Vasîf'e yardımcı kuvvetlerin şevkini, aynı zamanda Vasîf'e yazdığı mektupta ise, seferin hitâmında merkeze dönmemesini, dört sene Sugur'da kalarak Bizans'a gazâ yapmasını emrediyordu[389]. Muntasır'ın ölüm haberini Sugur'da alan Vasîf, geri dönmeyip Bizans ülkesine girdi ve Taberî'nin Furûriye[390] adını verdiği kaleyi fethetti[391].

Muntasır'ın ölümünden sonra Vasîf'in uzun müddet Sugur'da kalmadığı anlaşılmaktadır. Eğer Vasîf hudutta kalıpda gazâlara devam etmiş olsaydı, bunun akislerini kaynaklarda bulmamız mümkün olabilirdi. Üstelik Vasîf gibi siyasî olaylara karışmış ve bu sefere yine siyasî sebeplerle memur edilmiş bir kimsenin uzun müddet merkezden uzak kalamıyacağı da aşikârdır. Vasîf'in Sâmerrâ'ya dönüş tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber, 249 (863) yılında onun Sâmerrâ'da bulunduğu görülmektedir.

Müsta'în ile Mu'tezz arasındaki hilâfet mücâdeleleri devam ederken hudutlarda da Bizans'a karşı akınlar eksik ol-

389 Taberî, III, 1480 vd.d.; İbn el-Esîr, VII, 111 vd.; İbn Tagribirdi, II, 326.

390 Bu isme, Taberî hariç diğer İslâm kaynaklarında tesadüf etmedik. Taberî'nin muhtelif yazmalarında bile (III, 1508, n.h) değişik şekillerde verilmektedir. Rosen'e göre bu isim muhtemelen grekçe "*phrurion*" (kale) dan gelmektedir. Bkz. Vasiliev, *Amorium*, 249, n. 2. Taberî, kale manasına gelen bu kelimeyi isim olarak vermiş olmalıdır.

391 Taberî, III,1508; İbn el-Esîr, VII, 119.

muyordu. Merkezde bulunan Türk kumandanları iktidar mücâdeleleri ile meşgul iken Sugur'da olan Türk kumandanları, siyasî entrikalardan uzak Anadolu'ya akınlarına devam ediyorlardı. Bu cümleden olarak 250 yazında (864 ortaları) Bilgecûr, Bizans'a karşı harekete geçti[392]. Yalnız Taberî'de ve çok kısa olarak verilen bu bilgiden Bilgecûr'un seferi esnasında nerelerin alındığı veya tahrip edildiğini tesbit etmek mümkün olmamaktadır.

251 (865) ilk baharında Bilgecûr tekrar Bizans'a karşı sefere çıktı. Daha önceki seferine nisbeten oldukça kalabalık bir orduya kumanda eden Bilgecûr, Matmûra'yı[393] feth ve çok sayıda esir ve ganimet ele geçirdi. Fetih haberini hâvi mektup 27 Rebîülâhır'da (28 Mayıs) Halife Müsta'în'e geldi[394]. Bilgecûr'un bu tarihten itibaren Sugur'da faaliyette bulunduğuna dair bilgimiz yoktur.

Halife Mu'tezz devrinde Muzâhim b. Hâkan'ın, Bizanslılar'ın sık sık taarruzuna maruz kalan Malatya bölgesinden Anadolu'ya bir akın yaptığını Ya'kubî bildirmektedir[395]. Çok kısa olarak verilen bu haberden seferin nereye yapıldığını, neticesinin ne olduğunu tesbit etmek mümkün değildir. Hatta seferin kesin olarak tarihini bile tayin edemiyoruz. Muzâhim, hudutta çok kalmayıp merkezdeki siyasî olayların süratle gelişmesi üzerine Sâmerrâ'ya dönmüştür.

3 — Yâzmân'ın Bizans gazâları

Halife Mu'temid devrinin sonlarına doğru, Tarsus emiri Yâzmân'ın Bizans gazâları, Abbâsî devletinin Bizans'a karşı takip ettiği taarruzî harekâtın son safhasını teşkil etmekte-

392 Taberî, III, 1534.

393 Arablar'ın *Matmûra* (cem'i *Matâmir* — yeraltı mahzen ve istihkâmları) diye adlandırdıkları yer, bir şehir veya kale olmayıp bugünkü Aksaray ile Niğde arasındaki Melendiz dağları bölgesidir. Bu bölgede muhtelif kaleler mevcuttur. Bkz. F. Işıltan, "Me'mûn" mad., *İA;* Honigmann, 43 ve harita 2; Vasiliev, *Amorium*, 112.

394 Taberî, III, 1615; İbn el-Esîr, Vll, 164.

395 Ya'kubî, *Tarih*, II, 612.

dir. Feth b. Hâkan'ın mevlâsı olan ve 269 (882) yılında Tarsus âmili olarak kaynaklarda geçen Yâzmân'ın[396] Tarsus'a ne zaman geldiği, bu zamana kadar askerî ve siyasî faaliyetleri hakkında bilgimiz yoktur. Yalnız 269 Rebîülevvelinde (Eylül-Ekim 882) Ahmed b. Tolun'un kumandanı Halef el-Fergânî tarafından hapsedildiğini, kısa zaman sonra Tarsus halkının onu hapistan çıkararak Halef'e cephe aldığını, bunun üzerine Ahmed b. Tolun'un Adana'ya kadar geldiğini, fakat Tarsus üzerine yürüyemiyerek geri çekildiğini, bu tarihten itibaren de Yâzmân'ın Tarsus'ta yarı müstakil bir vaziyette hüküm sürdüğünü kaynaklardan takip edebiliyoruz[397]. 269 yılında Tarsus emiri olduğu anlaşılan Yâzmân'ın bu tarihten önce Sugur'a gelmiş olması ve hatta bazı askerî icraatta bulunması icap etmektedir.

270 Rebîülevvelinde (Eylül-Ekim 883) büyük bir Bizans ordusu, başta Kesta Stypiates[398] olduğu hâlde beş patriçi, Tarsus yakınındaki Kalâmiyya'da[399] karargâh kurdular. Bunu haber alan Yâzmân, geceleyin Tarsus'tan hareket edip Bizans ordusunu ansızın bastırarak kumandanları da dahil olmak üzere büyük bir kısmını kılıçtan geçirdi. Müslümanlar'ın eline bol miktarda ganimet geçti[400]. Aynı yıl Recebinin (Ocak 884) sonlarında Bizans ile esir mübadelesi yapan Yâzmân, 272 yazında (885) ise, tekrar Bizans'a karşı sefere çıkmıştır[401].

İmparator I. Basilaios devrinin (867-886) sonlarında olduğu gibi VI. Leon devrinin (886-912) başlarında da Bizans'ı

396 Taberî, III, 2028, Mes'ûdî, *Mıurûc*,VIII, 72; Bizans kaynakları Yâzmân''n ismini *Esman* şeklinde vermediler; Vasiliev *(Macedorıieme,* 56), bunun Osman olacağını belirtmekte ise de kanaatimizce bu fikir doğru değildir. Zira Arab kaynakları ismi kesin olarak vermektedirler. İbn el-Esîr (VII, 396)'de ise, isim, *Bazmâr*, *Bâzmân* ve *Mâzyâr* olarak değişik şekiller almaktadır.

397 Taberî, III, 2028; İbn el-Esîr, Vll, 396; krş. Zaky Muhammad, Hassan, *Les Tulıtnides*, 89 vd.

398 Taberî (III, 2103) bu zâtın ismini Andreas şeklinde vermekte ise de yanlıştır. Bu hususta bkz. Vasiliev, *Macedonienne*, 101 vd.

399 Bugünkü Mersin olmalıdır, bkz. Vasiliev, *Macedonienne*, 102, n. 5.

400 Taberî, III, 2103; Vasiliev, *Macedonienne*, 102 vd.

401 Taberî, III, 2104, 2111; İbn el-Esîr, VII, 420.

en fazla taciz eden kimse hiç şüphesiz Yâzmân idi. Kara ordusunun yanında ufak bir filo kurup kara ve denizden Bizans ülkesini tehdit eden Yâzmân, Tarsus'ta idareyi ele geçirdikten sonra, hemen her sene gazaya çıkıyor, esir ve ganimetlerle Tarsus'a dönüyordu. 274 Ramazan (Ocak-Şubat 888)'ında tekrar Anadolu'ya bir akın yapan Yâzmân, Maskanîn'e[402] kadar ilerleyip bol miktarda esir ve ganimetle Tarsus'a döndü[403]. Bir sene sonra (275 = 888-889) ise, deniz yoluyla taarruza geçip Bizans donanmasını yenerek 4 gemi ele geçirdi[404]. Yâzmân'ın deniz seferinin nereye müteveccih olduğu ve Bizans donanmasıyla nerede karşılaştığı hakkında kaynaklarda açıklık yoktur.

Yâzmân'ın Bizans'a karşı yaptığı son sefer 278 (891) yazındadır: Türk kumandanlarından Ahmed b. Togan'ın Tarsus'a gelerek maiyetine girmesiyle kuvveti artan Yâzmân, emrindeki ordu ile 24 Cemâziyelâhır 278 (3 Ekim 891)'de Tarsus'tan hareketle Salandu'yu[405] kuşattı. Muhasara esnasında mahsurlar tarafından mancınıklarla atılan bir taş Yâzmân'ı ağır bir şekilde yaralayınca, İslâm ordusu geri dönmek mecburiyetinde kaldı. Sedye içinde askerlerinin omuzunda taşınan Yâzmân, 14 Receb (22 Ekim)'de, yolda vefât etti. Naşı Tarsus'a getirilerek Bâb el-Cihâd'da defnedildi[406].

Yâzmân, Bizans'a karşı yapılan gazâların zayıfladığı bir sırada Tarsus'ta bulunan gazilerin başına geçerek bu savaşlara yeni bir hız vermiştir. Karadan ve denizden yaptığı akınlar neticesinde, herhangi bir kale ve şehrin kesin olarak Müslümanlar'ın eline geçmemiş olmasına rağmen, bilhassa

402 İbn Hurdâdbih (101), Maskanîn'i Ereğli ile Konya arasına koymaktadır; ayrıca bkz. Vasiliev, *Macedonienne*, 82.

403 Taberî, III, 2113. İbn el-Esîr (VII, 427) ve İbn Tagribirdi (III, 71) bu seferden bahsetmekle beraber Maskanîn'e kadar ilerlendiğinden bahsetmemektedirler.

404 Taberî, III, 2114; İbn el-Esîr, VII 433; İbn Tagribirdi, III, 72.

405 Eski Selinot, bugünkü Selinti veya Selindi olmalıdır, bkz. Vasiliev, *Macedonienne*, 122.

406 Taberî, III, 2130; Mes'ûdî, *Murûc*, VIII, 72; İbn el-Esîr, VII, 449; İbn Tagribirdi, III, 78.

hudut bölgelerine yeni bir canlılık getirmiş ve Bizans kuvvetlerine ağır kayıplar verdirmiştir. Bizans İmparatorluğu'nun başına Makedonya sülâlesinin geçmesi ile tarihinin en kudretli devirlerinden birisini yaşadığı bir sırada, kazanılmış olan bu başarılar Yâzmân'ın askerî kudretini ortaya koymaktadır. Onun ölümünden sonra Sugur'dan Bizans'a karşı yapılan gazalar oldukça zayıflıyacak ve taaruz sırası Bizans'a gelecekti.

B — İç karışıklıkların bastırılmasında Türkler

1 — Bâbek isyanının bastırılmasında Türkler

İslâm devletinin kurulduğu yıllardan itibaren, bilhassa hudutların genişleyip çeşitli milletlerin imparatorluk dahiline girmeleri neticesinde dinî, siyasî ve iktisadî sebeplerle meydana gelen isyanlar bazen devletin bütünlüğünü sarsacak derecede tehlikeli gelişmeler gösteriyorlardı. Hulefâ-i Râşidîn devrinde Ridde harekâtı ve Haricîler'in zuhûru, Emevîler devrinde ise Alevî ve Haricî isyanları uzun müddet devlet kuvvetlerini meşgul etmiştir. Abbâsîler iktidara gelince eski kuvvetinde olmasa bile Haricî ve Alevî isyanları devam etmekte idi. Bunların yanında siyasî iktidarı kaybeden Arab kabilelerinin çöllerde çapulculuk hareketlerine başladıkları da görülmektedir. Fakat bunların hiç birisi Azerbaycan'da Hurremîler, Basra civarında Zencîler, Fars bölgesinde Saffarîler ve Güney Arabistan'da Karmatîler'in isyanları kadar Abbâsî hilâfetini tehdit etmemiştir.

Bâbek, İslâm tarihinin en renkli simalarından birisidir. 201 (816-817) yılında isyanına kadarki hayatı hakkında, İslâm kaynaklarında, daha ziyade sonraki başarılarından mülhem olarak efsanevî bilgiler verilmektedir[407]. Bâbek, Hurremiye

407 Sadighi, *Les Mouvements*, 229 vd.d.; Osman Turan, "Bâbek" mad., *İA.*

hareketinin başına geçtikten sonra bu hareket önem kazandı ve genişleme imkânı buldu. İslâm âleminin başına büyük bir gaile olan Hurremiye'nin menşei, zuhûru ve akîdeleri hakkında muhtelif görüşler ileri sürülmektedir[408]. Bunlardan Hurremiye hareketinin dinî bakımdan eski İran dinlerine (Mezdek ve Mani), siyasî bakımdan ise İranlılar'ın Arablar'a karşı duyduğu kin ve nefrete dayandığı ileri sürülebilir. Dinî akidelerine gelince, İslâmiyet'ten tamamen farklı bir mâhiyet arzetmektedir. Herhangi bir şahsın uluhiyetine inanmak, şarabı ve fuhşu serbest addetmek gibi hususları İslâm dini ile bağdaştırmak mümkün değildir. Bu sebeple Hurremiye bir nevi dinî sapıklıktan başka bir şey değildir.

Bâbek, el-Bazz'ı[409] merkez olarak kullanarak etrafına taraftar toplamağa başladı. Emîn ile Me'mûn arasındaki iktidar mücadelelerinden istifade etmek sûretiyle nüfûz sahasını genişletmeğe başladı. Halife Me'mûn, 205 (820-821) yılında Bâbek'e karşı kuvvetler gönderdi ise de artık geç kalmıştı. Zira Bâbek, üzerine gönderilen kuvvetleri, arazinin de kendisine bahşettiği imkânları kullanmak suretiyle hezimete uğratmada güçlük çekmiyordu. Bilhassa Me'mûn'un, son yıllarında, Bizans seferleriyle uğraşması sebebiyle bu tarafa gereken önemi verememesi, Bâbek'e daha rahat hareket imkânı vermiştir. Nitekim Mu'tasım halife olduğu zaman el-Cibâl, Hemedan ve İsfahan bölgelerindeki halkın büyük bir kısmının Hurremîye'yi benimsiyerek isyan ettiği ve hatta Mu'tasım'ın bunlar üzerine Hâşim b. Bâticûr adındaki bir Türk kumandanının idaresinde ordu gönderdiği, fakat onun da mağlup olması üzerine tehlikenin daha da yaklaştığı görülmektedir[410].

---

408 Sadighi, *Les Mouvements*, 186 vd.d.; Osman Turan, "Bâbek" mad, *İA*. D.S. Margoliouth, "Hurremîye" mad., *İA*.

409 Azerbaycan ile Arran bölgeleri arasında ve Aras nehri üzerinde bulunan bu şehrin yerini kesin olarak tesbit edemedik. Bkz. İbn Hurdâdbih, 121; Yâkût, I, 361, III, 44.

410 Ya'kubî, *Tarih*, II, 575.

Halife Mu'tasım, yirmi seneden beri devam etmekte olan ve artık devleti tehdit etmeğe başlıyan Bâbek kıyamını tenkil için, kendisinin Mısır valiliği sırasında yanında bulundurduğu, askerî bilgi ve kudretine şahit olduğu Afşın'ı, 2 Cemâziyelâhır 220 (3 Haziran 835)'de, el-Cibâl ve Azerbaycan bölgelerine vali tayin ve isyanı bastırmağa memur etti. Afşın, mücadeleye girişmeden önce, karargâhını kurduğu Berzend ile Bağdad arasındaki kalelere askerî birlikler yerleştirmek sûretiyle hem merkez ile olan irtibatını ve hem de erzak ve zahire yollarını emniyet altına almış oldu. Aynı zamanda bölgedeki posta teşkilâtını da yeniden tanzim ederek Bağdad ile olan muhaberatı dört gün gibi kısa bir müddette yapabilmeyi mümkün kıldı. Kurduğu casusluk şebekesi ile Bâbek hakkında az da olsa bilgi edinebiliyordu. Bunda, daha ziyade bol para verilmek sûretiyle esirlerden faydalanıyordu[411].

Taberî'ye göre[412], Mu'tasım, devamlı savaşların bunalttığı ordunun iaşe ve teçhizat bakımından sıkıntı çekmemesi ve maneviyatının sarsılmaması gayesiyle, yine Türk kumandanlarından Boga el-Kebîr idaresinde Afşın'a para ve zahire gönderdi. Bâbek, casusları vasıtasıyla Boga'nın zahire ile birlikte geldiğini öğrenince baskın yapmağa hazırlandı. Fakat onun böyle kıymetli bir yağma fırsatını kaçırmıyacağını bilen Afşın, aldığı tedbirlerle hem Boga'nın getirdiği zahire ve parayı kurtarmış hem de beklemediği bir anda Bâbek'e taarruz ederek, onu mağlup ve el-Bazz'a çekilmeğe mecbur etmiştir. Afşın'ın bütün bu tedbirlerine rağmen zahire kolları ara sıra baskınlara maruz kalıyor ve bu durumlarda sıkıntıya düşen ordunun zahire ihtiyacı civar bölgelerden temin ediliyordu.

220 (835) kışını Berzend'de geçiren Afşın, ilk baharda Bâbek'e karşı harekete geçip, Boga idaresindeki birlikleri Heştâdsar[413] üzerine gönderirken, kendisi de el-Bazz'a doğ-

411 Belâzıırî, 329; Taberî, III, 1170 vd.d.; İbn el-Esîr, VI, 447 vd.

412 Taberî, III, 1175; Taberî-Bel'amî, IV, 525 vd.; İbn el-Esîr, VII, 449 vd.d.

413 Bu yer hakkında coğrafî eserlerde bile malûmat bulunamamıştır. Muhtemelen, Berzend yakınında olmalıdır.

ru ilerliyerek buranın 6 mil yakınında bulunan Dervez'de karargâh kurdu. Fakat bu sırada Afşın'ın haberi olmadan Boga, el-Bazz'a doğru yürüyüşe geçmiş ve şehre oldukça yaklaşmıştı. Boga'nın ilerlediğini öğrenen Bâbek, ansızın bir taarruzda bulunarak onun birliklerine ağır zayiat verdirdi. Canını zorlukla kurtarabilen Boga, Afşın'dan yardım istedi. Afşın da, kardeşi Fazl kumandasında takviye kuvvetleri gönderdi[414].

Boga'nın mağlubiyetinden sonra Bâbek'e karşı, 221 (836) yazında umumî bir hücûmun yapıldığı görülmektedir. Afşın, kuvvetlerini iki kısma ayırıp bir kısmı Boga'nın idaresinde, diğer kısmının başında da kendisi olduğu halde iki koldan el-Bazz'a doğru harekete geçti. Şiddetli bir fırtınanın başlaması üzerine Boga, Afşın'dan habersiz karargâhına döndü. Ertesi gün Afşın, Bâbek'in karargâhına hücûm ederek bol miktarda esir ve ganimet ele geçirdi. Esirler arasında Bâbek'in karısı da bulunuyordu. Afşın, bu muzafferiyetten sonra Dervez'deki karargâhına döndü. Afşın'ın döndüğünden haberi olmıyan Boga, havanın düzelmesi üzerine tekrar el-Bazz istikametinde yürüyüşe geçip el-Bazz'a yarım millik bir mesafeye vardıkta Afşın'ın döndüğünü öğrenince, hücûmdan vazgeçerek ric'ate karar verdi. Bâbek'in kuvvetleri, Boga'yı yalnız yakalayınca onu takibe koyuldular. Boga, arazinin müsait olmaması sebebiyle gündüzleri yürüyüşüne devam ediyor, geceleri emin bir yerde konaklıyordu. Yine böyle konakladığı bir sırada, hücûma uğrıyan Boga, ağır kayıplar vererek Heştâdsar'a çekildi ve bir müddet orada kaldıktan sonra Afşın'ın emri üzerine kışı geçirmek için Merâga'ya döndü. Afşın da kış mevsiminin gelmesi sebebiyle birliklerini kışlaklara dağıttı[415].

414 Taberî, III, 1188 vd.; İbn el-Esîr, VI, 456 vd.

415 Taberî, III, 1188 vd.d.; Taberî-Bel'amî, IV, 529 vd.d.; İbn el-Esîr, 457 vd. Bel'amî, (IV, 531) Afşın'ın kışı geçirmek için Erdebil'e çekildiğini kaydetmektedir. Halbuki Afşın'ın karargâhının Berzend'de kurulduğu yukarıda zikredilmişti. Bu durumda onun Erdebil'e çekilmesi Bâbek'e daha geniş hareket imkânı verir ki, Afşın gibi bir kumandanın böyle bir hata işlemiyeceği aşikârdır.

221 (835-836) kışını Berzend'de geçiren Afşın'a, ilkbaharda Mu'tasım tarafından Inak ve Ca'fer b. Dînâr nezaretinde gönderilen takviye kuvvetleri, zahire ve para geldi[416]. Bunu haber alan ve durumunun gittikçe kötüleştiğini farkeden Bâbek'in, Bizans İmparatoru Theophilos'a mektup yazdığına ve onu Abbâsî İmparatorluğu'na karşı sefer yapmağa teşvik ettiğine dair kaynaklarda bazı rivayetler mevcuttur[417]. Halife'den aldığı kuvvetlerle ordusunu takviye eden Afşın, Berzend'den ayrılarak el-Bazz yakınlarında bulunan Kelân-rûz'da[418] karargâh kurdu. Bâbek de mukabil harekete geçerek Azîn adlı kumandanını Afşın'a karşı gönderdi ise de, Afşın, bir gece baskınında Azîn'in kuvvetlerini hezimete uğrattı[419].

İki yıldan beri Bâbek ile savaşan Afşın, harekâtının son safhasına gelmişti. Arazinin müsait olmaması, kısa zamanda kat'î netice almasını geciktiriyordu. Bu sebeple hedefe doğru kısa fasılalarla ilerliyen Afşın, 222 (837) yılı başlarında, kış olmasına rağmen, el-Bazz önünde ordugâhını kurdu ve şehri muhasaraya başladı. Ordusunu muhtelif kısımlara ayırarak her kısmın basma güvendiği kumandanları geçirdi. Bunlar arasında Buharalı birliklerin kumandanı olan Buhâr-hudat da bulunuyordu[420].

El-Bazz muhasara edilmesine rağmen, Afşın, emniyet mülâhazasıyla, bir türlü umumî hücûma geçmeğe cesaret edemiyordu. İki ordu arasında bir vadinin bulunması, etrafın sık ormanlarla kaplı olması Bâbek'e çok iyi savunma imkânı veriyordu. Bu durumda hücûm eden taraf için büyük tehlike mevcuttu. Vadide ormanlar içinde pusuda bekliyen Bâbek'in kuvvetleri Afşın için tehlike kaynağı idi. Fakat muhasaranın uza-

416 Taberî, III, 1195; Taberî-Bel'amî, IV, 531; İbn el-Esîr, VI, 461.

417 Taberî, III, 1234; Taberî-Bel'amî, IV, 531; İbn el-Esîr, VI, 479.

418 Bu isim Farsça olup "büyük nehir" manasına gelmektedir. Taberî (III, 1195)'de, Kelân-rûz'un Berzend'e üç mil mesafede bulunduğu Yâkût'da (IV, 475) ise, el-Bazz yakınında olduğu kaydedilmektedir. El-Bazz'ın Aras kıyısında bulunduğu dikkate alınınca Kelân-rûz'un Aras olma ihtimali kuvvetlenmektedir.

419 Taberî, III, 1195 vd.; İbn el-Esîr, VI, 461; *'Uyûn*, 390.

420 Taberî, III, 1201; Taberî-Bel'amî, IV, 535; İbn el-Esîr, VI, 462 vd.

ması Afşın'ın sabrını taşırdığı gibi Bâbek'in savunma tedbirlerinin ortaya çıkmasına da yardım ediyordu. Afşın, nihayet ordusunun umumî arzusuna boyun eğerek toplu hücûma geçileceğini bildirdi[421].

Afşın, kumandanlarına şehrin etrafında muhtelif kesimler tayin ederek taarruza geçti. Beşîr el-Türkî emrindeki bir birlik de şehrin karşı tarafında mevzi almış olan Azîn'in üzerine gönderildi. Beşîr, ani bir hücûmla Azîn'i mağlup ederek el-Bazz'ı arkadan sıkıştırmağa başladı. Artık sonunun yaklaştığını anlıyan Bâbek, Afşın'dan âmân isteğinde bulundu. Afşın tarafından teklifinin kabul edilmesine rağmen, o, zaman kazanmak gayesiyle âmân fermanının bizzat halife tarafından imza edilmesi şartını ileri sürdü. Bu teklifi kabul eden Afşın, kumandanlarına harbi durdurmaları için emir gönderdiği sırada, Beşîr el-Türkî idaresindeki Fergânalılar'ın şehre girdiğini öğrendi. Bunun üzerine bütün ordu hücûma geçerek el-Bazz'a girmeğe muvaffak oldu. Şehir içinde şiddetli sokak çarpışmaları başladı. Neftle Bâbek'in sarayları yakıldı. Bu karışıklıklardan istifade etmesini bilen Bâbek kaçmağa muvaffak oldu. El-Bazz üç gün müddetle yağma ve tahrip edildi[422].

El-Bazz'ın fetih tarihini kaynaklar gün farkı ile vermektedirler. Taberî[423], 20 Ramazan 222 (26 Ağustos 837) tarihini kaydetmektedir. Ya'kubî[424], umumî hücûmun 9 Ramazan (15 Ağustos)'da başladığını yazmaktadır. Mes'ûdî[425] ise gün belirtmeden el-Bazz'ın Ramazan (Ağustos-Eylül) ayında fethedildiğini belirtmektedir. Fetih tarihi hakkında fark bulunmadığına göre Taberî'nin gün belirterek verdiği tarihi kabul etmek mümkün olur.

Bâbek'in firar ettiği anlaşılınca Afşın, onu takibe beş yüz kişilik bir birlik gönderdiği gibi, geçmesi muhtemel görülen

421 Taberî, III, 1205 vd.d.; Taberî-Bel'amî, IV, 536 vd.d.; İbn el-Esîr, VI, 464 vd.d.

422 Ya'kubî, *Tarih*, II, 579; Taberî, III, 1216 vd.d.; Taberî-Bel'amî, IV, 538 vd.d.; Mes'ûdî, *Mıurûc*, VII, 123 vd.

423 Taberî, III, 1197; İbn el-Esîr, VI, 462.

424 Ya'kubî, *Tarih*, II, 578.

425 Mes'ûdî, *Tenbîh*, 353.

Ermeniye beylerine (Ermenice *İşhan* veya *Naharar*, Arapça *Bıtrîk*) mektuplar yazarak Bâbek'i yakalıyanlara büyük mükâfatlar vereceğini bildirdi. Gerçekten Bâbek, muhtemelen daha önce temasa geçtiği Bizans imparatoruna sığınmak istiyordu. Takibe memur edilen birlikler onu bir yerde kıstırdılar ise de yine ellerinden kaçırdılar. Nihayet Ermeniye'nin doğusunda Sehl b. Sunbat adlı bir Ermeni beyinin şatosuna sığınan Bâbek, Afşın'a gönderilen haber neticesinde bir av partisi esnasında yakalandı. Afşın, Berzend'e döndüğü sırada Bâbek de oraya getirildi[426]. Keyfiyet Halife'ye bildirilip ondan alınan emir üzerine Sâmerrâ'ya hareket edildi.

Zafer haberinin Sâmerrâ'ya gelmesi üzerine, Mu'tasım, Afşın'a uzun bir mektup yazarak onu tebrik etti[427]. Ordu devlet merkezine yaklaşınca, başta Halife'nin oğlu Vâsık olduğu hâlde, bütün devlet ricali tarafından karşılanan Afşın, 2 Safer 223 (3 Ocak 838) tarihinde büyük bir merasimle Sâmerrâ'ya girdi. Bâbek, ertesi gün Halife'nin huzurunda ve halkın önünde önce kol ve bacakları kesilmek sûretiyle idam edildi[428].

Bâbek'in yakalanması ve idamı İslâm âleminde umumî sevince vesile olmuştur. Devrin meşhur şâirleri Afşın'ı metheden kasideler yazmışlardır[429]. Halife de, bu başarılarından dolayı Afşın'a murassa tac, hil'at ve bol miktarda para verdi; aynı zamanda onu, Sind valiliğine tayin etti[430]. 20 seneden beri devletin başına büyük bir gaile açmış olan Bâbek'in yakalanmasında gösterdiği büyük askerî kabiliyet Afşın'a halife nezdinde büyük itibar sağlamış ve kumandanlar arasında birinci sırayı işgal etmesine yardım etmiştir.

Mu'tasım'ın son yıllarında vukû' bulan bazı isyanların bastırılmasında yine Türkler'in müessir oldukları görülmektedir. Bunlardan biri, Afşın'ın dayısı oğlu[431] Mengü-çur'un,

426 Taberî, III, 1219 vd.d.; Mesudî, *Murûc*, VII, 124 vd.; İbn el-Esîr, VI, 472.

427 Bu mektubun metni için bkz. Kalkaşandî, *Subh el-A'şâ*, VI, 400 vd.d.

428 Ya'kubî, *Tarih*, 579; Taberî, III, 1229; Mes'ûdî, *Murûc*, VII, 125 vd.

429 Taberî, III, 1233; ayrıca bkz. Abdul Hak, "Historical poems in the Divan of Abu Tammam", *Islamic Culture*, XIV, 20 vd.

430 Taberî, III, 1233.

431 Süryanî Mihail (III, 101), Mengü-çur'un Afşın'ın kızkardeşinin oğlu olduğunu kaydet mektedir.

224 (839) yılı sonlarında Azerbaycan'da vukû' bulan isyanıdır. Afşin, Bâbek'i esir edip Sâmerrâ'ya döndüğü zaman uhdesinde bulunan Azerbaycan valiliğine Mengü-çur'u vekil bırakmıştı. Fakat Mengü-çur, Bâbek'in hazinelerini ele geçirdiği hâlde, Halife'ye ve hatta Afşın'a haber vermeden bu paraları istediği gibi harcıyordu. Mengü-çur'un bu davranışı Azerbaycan sâhibü'l-berîdi Abdullah b. Abdurrahman tarafından Halife'ye bildirilince, Mu'tasım, Afşın'dan onun azlini istedi. Azledildiğini haber alan Mengü-çur, Erdebil'den ayrılıp, dağlık bölgede daha önce tahrip edilmiş kalelerden birisini tahkim ve Halife'ye isyan etti. Kısa zamanda Bâbek taraf darlarını etrafına toplıyabildi. İsyanı bastırmağa memur edilen Boga el-Kebîr tarafından muhasara edilen Mengü-çur, bir müddet dayandı ise de sonunda ondan âmân istemek mecburiyetinde kaldı. Sâmerrâ'ya getirilen Mengü-çur, orada hapsedildi ve bir müddet sonra da hapiste öldü[432]. Halife Mu'tasım devri sonlarında patlak veren isyanlardan biri de, muhtemelen 226 yılı sonlarında (841) Musul'da vukû' bulan Kürt ayaklanmasıdır. Âsilerin reisi Ca'fer b. Mihracaş el-Kürdî, bu havâlide bulunan Kürtler'i etrafına toplıyarak halifenin emirlerini dinlememeğe başladı. Mu'tasım da, Abdullah b. Seyyid b. Enes el-Ezdî'yi Musul valiliğine tayin ve isyanı bastırmağa memur etti. Yapılan savaşta yenilen Kürtler, dağlık bölgeye çekilerek, kendilerini takip eden Abdullah'ı ansızın bastırarak öldürdüler. Bunun üzerine Halife'nin Inak idaresinde gönderdiği ikinci bir ordu Kürtler'i fecî şekilde mağlup etti[433].

2 — Boga el-Kebîr'in Hicaz ve Yemâme bölgelerindeki isyanları bastırması

Halife Vâsık devrinde dahilî karışıklıklar daha ziyade Hicaz ve Yemâme bölgelerinde vukû' bularak bedevî Arab kabilelerinin yağma ve çapulları neticesinde gelişmiştir. Bu isyanlardan biri Kays kabilesi kollarından Benû Suleym'e mensup

432 Ya'kubî, *Tarih*, II, 583; Taberî, III, 1201 vd.; İbn el-Esîr, VI, 505.

433 İbn el-Esîr, VI, 506 vd. Bu hususta Taberî (III, 1322)'de çok az bilgi vardır.

bedevilerin, Uzeyze b. Kattâb el-Sülemî idaresinde Hicaz'da çapulculuğa başlamaları şeklinde ortaya çıkmıştır. Kendilerine karşı kuvvet gönderilmemesinden de cesaret alan âsiler, 230 Cemâziyelâhırında (Şubat-Mart 845) Bâhile ve Banû Kinâne kabilelerinin oturdukları yerlere saldırdılar, yağma ve katliâmda bulundular. Bunun üzerine Medîne valisi Muhammed b. Sâlih el-Hâşimî, Hammâd b. Cerîr adlı kumandanını isyanı bastırmağa memur etti ise de Hammâd, onlarla yaptığı savaşta mağlup ve maktul düştü. Bu galibiyetin verdiği cesaret ve yeni gurubların iltihâkıyle kuvvetlenen âsiler, Mekke ile Medîne arasındaki yolu kontrollerine alarak buradan kimseyi geçirmemeğe ve etrafa dehşet saçmağa başladılar[434].

İsyanın bütün Arabistan'a yayılmasından endişe eden Vâsık, Boga el-Kebîr kumandasında, Türkler ve diğer ücretli askerlerden meydana gelen bir orduyu Sâmerrâ'dan yola çıkardı. 230 Şa'bânında (Nisan-Mayıs 845) Hicaz'a varan Boga, maiyet erkânı ile yaptığı kısa bir müşâvereden sonra, öncü kollarının başında Tardûş el-Türkî olduğu halde Benû Süleym üzerine yürüdü ve karşılaşmanın vukû' bulduğu el-Suvârikîya adlı yerde Bedevîler'i hezimete uğrattı. Boga'nın, kaçanlara teslim oldukları takdirde âmân verileceğini bildirmesi üzerine, bir çoğu teslim oldu. Fakat bunların bir kısmı isyana katılmaları sebebiyle Medîne'de hapsedildiler[435].

Benû Süleym'in isyanının bastırılmasından sonra Boga, Benû Hilâl üzerine yürüdü ve onları da mağlup ederek elebaşılarını, 231 Muharreminde (Eylül-Ekim 845) Medîne'ye getirerek Benû Süleymliler'in yanında hapsetti. Mahbusların muhafazasına adamlar tayin eden Boga, bu defa da Benû Murre üzerine yürüdü. Boga'nın Medîne'den ayrılmasını fırsat bilen mahkumlar, nöbetçileri öldürerek kurtulmak istedilerse de, yağmacılıktan canları yanmış olan Medîne ahalisi silaha sarılarak onların kaçmasına mâni oldular ve büyük bir kısmını kı-

434 Ya'kubî, *Tarih*, II, 586 vd.; Taberî, III, 1335 vd.; İbn el-Esîr, VII, 12.
435 Ya'kubî, *Tarih*, II, 586; Taberî, III, 1337 vd.; İbn el-Esîr, VII, 12.

lıçtan geçirdiler. Boga kuzey Hicaz'da oturan Benû Murre ve Fezâre kabilelerini de tedib etti ve Fedek'i ele geçirdi. Hicaz ile Suriye hududu üzerinde bulunan Cenfâ'[436] kasabasında kırk gün kadar kalan Boga, bu havâlide bulunan âsileri de bertaraf edip esir aldıklarını Medîne'ye gönderdi[437].

Arabistan'ın ikinci isyan bölgesi Yemâme idi. 232 yılı başında (846 ortaları) Benû Numeyr kabilesinin başlattığı isyan, Yemâme'de oturan diğer Arab kabilelerinin de katılmasıyla büyüdü. Âsiler, yağma ve çapul yapmaktan geri durmuyorlardı. Haberi alan Vâsik, bu sırada Medîne'de bulunan Boga el-Kebîr'i bu isyanı bastırmağa memur etti. Boga, Yemâme'ye giderken, âsilere iltihak etmiş olan küçük kabile gurupları ile de mücadele ve aynı zamanda elçiler göndererek âsileri itaate davet ediyordu. Fakat bundan istediği neticeyi elde edemedi. 232 Saferinin ilk günlerinde (846 Eylülü sonu) Nuhayla mevkiine gelen Boga, o civarda oturan Benû Dabbe kabilesine aynı şekilde elçi göndererek itaate çağırdı ise de, kabile mensupları dağlık bölgelere çekilerek teklifi reddettiler. Boga, bunlar üzerine bir birlik gönderdikten sonra, kendisi de Benû Numeyr'e karşı yürüyüşüne devam etti. Ravzat el-Abân denilen yerde vukû' bulan muharebede mağlup olup geri çekilmek zorunda kalan Boga'nın karargâhına Bedevîler girerken, daha önce Benû Dabbe üzerine göndermiş olduğu birlik yetişerek, Boga'yı fecî âkıbetden kurtardı. Âsilerin süvari gurubu kaçabildiyse de yayaların ekserisi kılıçtan geçirildi. Boga, bu neticeden sonra, Benû Numeyr ileri gelenlerine haberler gönderip isyandan vazgeçmelerini, kendisine dehalet ettikleri takdirde âmân vereceğini bildirdi. Teslim olanlara âmân vermeyip hapse devam etti. Benû Numeyr'i mağlup etmesine rağmen Yemâme'yi terketmeyip, Hısn Bâhile'de karargâh kurarak, etrafta hâlâ mevcut olan ufak kıpırdanmaları da bastırdı. 232 yılı sonlarına (847 ortaları) kadar devam eden bu harekât neticesinde Yemâme'deki karışıklıkları tama-

436 İbn el-Esîr, bu ismi yanlış olarak Hayfa şeklinde vermektedir (VII, 20).
437 Taberî, III, 1342 vd.; İbn el-Esîr, VII, 19 vd.

men bastıran Boga, 233 Muharreminde (Ağustos-Eylül 847) Sâmerrâ'ya döndü[438].

Vâsık devri sonlarına doğru, doğu eyâletlerinde de bazı kıpırdanmalar olduğu anlaşılmaktadır. Bu cümleden olarak, Taberî[439], 231 (845-846) yılında, Vasîf et-Türkî'nin İsfahan, el-Cibâl ve Fars bölgelerinde Kürtler'e karşı yapılan bir harekâttan beş yüz kadar esirle döndüğünü, bu başarı karşılığında Halife'nin ona, 75 bin dinar atıyye ile kılıç ve hil'at verdiğini kaydetmektedir. Bu kısa haberden, Kürtler'in isyan sebeplerini ve yapılan mücadelelerin tafsilâtını çıkarmak mümkün olmamaktadır. Inak tarafından Musul bölgesindeki Kürt isyanının bastırılmasını müteâkip Kürtler'in, adı geçen bölgelerdeki soydaşlarını kışkırtmak sûretiyle halifeye karşı isyan ettirmiş olmaları ve Vasîf'in onlar üzerine gönderildiği akla gelen ihtimallerdendir.

3 — Azerbaycan ve Ermenîye bölgelerindeki isyanların bastırılmasında Türkler

Mütevekkil devrinde ortaya çıkan dahilî karışıklıklar, daha ziyade doğu eyâletlerinde görülmektedir. Merkezî otoritenin zayıflaması üzerine, çeşitli etnik ve dinî gurublar, halifeye karşı isyan etmekte idiler. Halife ordularını meşgul eden bu mevziî ayaklanmalardan biri, 234 (848-849) yılında Azerbaycan'da Muhammed b. Bu'ays tarafından başlatılmıştır.

Muhammed b. Bu'ays, Afşın'ın Bâbek üzerine gönderildiği sırada Azerbaycan'da iki kale sahibi olup, başlangıçta Bâbek'e meyletmiş olmasına rağmen, Afşın'ın Azerbaycan'a gelmesi üzerine onun tarafına geçmiş ve hatta ona bazı yardımlarda bile bulunmuştur[440]. Ancak, Muhammed b. Bu'ays'ın 234 (848-849) yılında Sâmerrâ'da mahbus olduğu görülmektedir. Kaynaklar bu zatın İshâk b. İbrâhim b. Mus'ab tarafından

438 Taberî, III, 1357 *vd.d*; İbn Miskeveyh, 533 vd.; İbn el-Esîr, VII, 27 vd.d.
439 Taberî, III, 1351; İbn el-Esîr, VII, 23.
440 Taberî III, 1190 vd.d.; İbn el-Esîr, VI, 447, 458.

hapsedildiğini bildirmekle beraber sebep ve zamanını kaydetmiyorlar. Muhammed, Bâbek'in tenkilini müteâkip, daha önce onun tarafını tuttuğu için hapsedilmiş olmalıdır.

Muhammed b. Bu'ays, 234 yılı başlarında (848 ortaları) Halife adlı birisinin yardımı ile Sâmerrâ'dan kaçıp Azerbaycan'a dönerek eskiden sahip olduğu Merend yakınındaki iki kaleye yerleşti. Kısa zaman içinde bu kaleleri tahkim edip, etrafına iki binden fazla sergerde topladı. Bu sırada Azerbaycan valisi olan Muhammed b. Hâtim b. Herseme'nin İbn Bu'ays'a karşı hiç bir varlık gösterememesi üzerine Halife Mütevekkil, onun yerine merkezden Hamdaveyh b. Ali b. Fazl'ı tayin ve on bin kişilik bir ordu ile gönderdi. Hamdaveyh'in hareketini öğrenen Muhammed, Merend'e kapanıp müdafaa tedbirleri aldı. Hamdaveyh'in Merend'i muhasarası, kalenin içinde bol miktarda zahire ve su kaynaklarının bulunması sebebiyle müsbet bir netice vermedi. Bunun üzerine Mütevekkil, Zîrek el-Türkî kumandasında iki bin Türk süvarisinden ibaret yeni bir birlik gönderdiyse de Zîrek de bir başarı kazanamadı. Muhammed'in yakalanması için kuvvetler gönderip Merend 8 ay müddetle tazyik edilmesine rağmen istenilen netice elde edilemiyordu[441].

Bunun üzerine Boga el-Sagîr idaresinde, Türkler, Şâkiriyye ve Megaribe'den müteşekkil bir ordu Azerbaycan'a gönderildi. Boga, Merend önüne gelince hemen hücûma geçmeyip kaleyi içten çökertmek için bazı teşebbüslere girişti ve kısa zamanda İbn Bu'ays'ın adamlarının çoğunu kendi tarafına çekmeğe muvaffak oldu. Kale kapıları içerden açılınca Boga'nın birlikleri şehre girdiler. Muhammed b. Bu'ays kaçmağa teşebbüs etti ise de yakalanıp 235 Şevvâlinde (Nisan-Mayıs 850) Sâmerrâ'ya getirilerek idam edildi[442].

Halife Mütevekkil devrinde patlak veren kıyamların en tehlikelisi, Ermeniye bölgesinde Ermeni beylerinin başlat-

441 Ya'kubî, *Tarih*,II, 594; Taberî, III, 1379 vd.; İbn el-Esîr, VI, 41 vd.

442 Taberî, III, 1381 vd.; İbn el-Esîr, VII, 42 vd., 47; ayrıca bkz. Weil, *Califen*, II, 357.

tıkları isyandır. Ermeniye'nin İslâm hâkimiyetine girmesinden sonra dahilî idaresinde büyük bir değişiklik olmamıştı. Ermeniye bazen müstakil bir vilâyet hâline getiriliyor, bazen da diğer bir vilâyete bağlanıyordu. Buraya tayin edilen müslüman valiler, daha ziyade haracın zamanında toplanmasına ve devlete karşı girişilebilecek herhangi bir kıyam hareketinin tehlikeli bir hâl almadan bastırılmasına memur edilmişlerdi. Dahilî idare bir kaç yerli Ermeni beyi tarafından yürütülüyordu. Bunlar İslâm hâkimiyetine rağmen eski nüfûzlarını devam ettiriyorlardı[443].

Mütevekkil'in halife olması üzerine, yeni halifenin tutumunu bilmiyen ve biraz da valilerin müsamahasından cesaret alan Ermeni reisleri karışıklık çıkardılar. Mütevekkil, 849 yılında, Ebû Sa'îd Muhammed b. Yûsuf el-Mervezî'yi Ermeniye valisi tayin ve karışıklıkları bastırmağa memur etti. Ebû Sa'îd'in sert tutumu ve bilhassa harâcı toplamağa memur ettiği Alâ b. Ahmed'in yaptığı zulümler, Ermeniler'i harekete geçirdi. Taron (bugünkü Muş) hâkimi Bagarat Bagratuni, Vaspurakan prensi Aşot Ardzruni ve diğer Ermeni beyleri birleşerek Ebû Sa'îd'i mağlup ettiler. Ebû Sa'îd'in mağlubiyeti üzerine, yerine valilikle gönderilen oğlu Yûsuf'dan yerli beyler âmân dilediler. Bu isteği kabul eder gibi görünen Yûsuf, Taron hâkimi Bagarat (İslâm kaynaklarında *Bukrat*)'ı Sâmerrâ'ya gönderdi. Bu tutum karşısında bütün Ermeni reisleri birleşip Yûsuf'un üzerine saldırarak onu mağlup ve telef ettiler[444].

Yûsuf'un öldürülmesi bu bölgede daha ciddî tedbirlerin alınmasını icap ettirdiğinden, 237 yılı ortalarında (851 sonları), Boga el-Kebîr[445] idaresinde büyük bir ordu[446] Sâmerrâ'dan

443 Streck - Mükrimin Halil Yınanç, "Ermenîye" mad., *İA*.

444 Ya'kubî, *Tarih*, II, 598; Belazurî, 211; Taberî, III, 1408 vd.; Grousset, *Armenie*, 357 vd.d.

445 Ya'kubî, *Tarih*, II, 598; Belazurî, 211. Taberî (III, 1409)'nin bu isyanın bastırılmasına Boga el-Sagîr'in gönderildiğini kaydetmesine mukabil, Ya'kubî, Belazurî ve o devrin vukûatını Taberî'den nakleden İbn el-Esîr''n (VII, 58), Boga el-Kebîr'in ismini kaydetmeleri ve bu hususun Ermeni kaynaklarınca teyid edilmesi (Grousset, *Anneme*, 359 vd.), Taberî'nin yanıldığını göstermektedir.

446 Grousset *(Armenie*, 359), Ermeni müelliflerine dayanarak ordunun mevcudu-

hareket etti. Boga'nın ilk hedefi, Ermeni reisleriyle birlikte hareket eden ve Yûsuf'un öldürülmesine katılan Erzen ve Bedlis (Bitlis) hâkimi Mûsa b. Zurâre'yi tecrit etmekti. Bu maksatla, Erzen'e geldiği zaman, Mûsa ona dehalet edip âmân istediyse de, Boga, onu hemen Sâmerrâ'ya gönderdi[447].

Boga, bundan sonra, Zîrek el-Türkî idaresindeki bir birliği de Van gölünün güney sahillerine gönderdiği gibi, kendisi de isyanın elebaşılarından olan Aşot Ardzruni (İslâm kaynaklarında *Aşot b. Hamza b. Hacik*) üzerine yürüdü. Vaspurakan prensi Aşot, civar bölgelerin Ermeni reislerinin kendisini destekliyeceğine inanarak Boga'ya karşı mücadeleye girişti ise de, daha başlangıçta umduğunu bulamadı ve bir kaleye sığınarak kurtuluş çareleri aramağa başladı. Boga tarafından muhasara edilen Aşot, uzun müddet mukavemet edemiyeceğini anlayınca teslim olmak zorunda kaldı. Daha sonra gönderdiği Sâmerrâ'da idam edildi[448].

Vaspurakan bölgesinde sükûneti temin ve kuzeye doğru hareketine devam eden Boga, bir ay Dabil (Dwin) şehrinde kaldıktan sonra[449] 10 Rebîülevvel 238'de (30 Ağustos 852) önce Zîrek el-Türkî'yi Tiflis'e gönderip, arkasından da kendisi hareket etti. Bu sırada, Emevîler'in mevlası İshâk b. İsmail, yirmi yıldan beri Tiflis emiri bulunuyordu. Dahilî karışıklıklardan istifade ile halifenin emirlerini dinlemediği gibi, Ermeni reislerini de isyana teşvik etmiş ve desteklemişti. Zîrek doğu, Boga ise batı yönünden Tiflis'i muhasaraya başladılar. İshâk, önce Zîrek üzerine bir çıkış hareketine teşebbüs etti ise de başarı kazanamadı. Neftçiler, şehre neft atarak yangın çı-

---

nu çok mübalağalı şekilde 200 bin kişi olarak göstermektedir. İslâm kaynakları, kesin bir rakam vermemekle beraber ordu mevcudunun kalabalık olduğunu belirtmektedirler.

447 Ya'kubî, *Tarih*, II, 598; Belâzurî, 211; Taberî, III, 1408; İbn el-Esîr, Vll, 58; Weil, *Chalifen*, II, 361.

448 Ya'kubî, *Tarih*, 11, 598; Taberî, III, 1409; İbn el-Esîr, Vll, 59; Grousset, *Armenie*, 360 vd.

449 Grousset *(Armenie*, 363), Boga'nın 852-853 kışını Dwin'de geçirdiğini, Ermeni kaynaklarına dayanarak kabul etmektedir. Halbuki İslâm kaynakları, Boga'nın, 238 başlarında (852 ortaları) buraya geldiğini kaydetmektedirler. Bu durumda Boga kışı Van gölü çevresinde geçirmiş ve ilkbaharda kuzeye hareket etmiş olmalıdır.

karmakla İshâk'ın birlikleri paniğe kapıldılar. Boga'nın kuvvetleri bundan faydalanarak şehre girdiler. İshâk b. İsmail bu çarpışmalar esnasında esir ve idam edildi. Harben zabt edilen şehir yağma ve tahribe terk olundu[450].

Tiflis'in alınmasından sonra harekâta devam eden Boga, civarda bulunan Ermeni bıtriklerini de itaat altına almak ve herhangi bir isyan hareketine katılmalarını önlemek gayesiyle maiyetindeki kumandanları muhtelif kale ve şehirler üzerine gönderdi. Böylece bütün Ermeniye'deki mukavemet tam manasıyla kırılmış oldu. Boga, dört sene kadar bu bölgede kaldı ve 241 (855-856) yılında Sâmerrâ'ya döndü[451].

4 — Muhtelif mevziî isyanların bastırılmasında Türkler

Mütevekkil devrinde Hıms halkının, buranın âmili Abû'l-Mugîs Mûsa b. İbrâhim'in zalimâne idaresine dayanamıyarak isyan ettiği görülmektedir (Cemâziyelâhır 240 = Ekim-Kasım 854). İsyânı müteâkip âmil değiştirildiyse de, ahâli, yeni âmil Muhammed b. Hamdaveyh'e de karşı çıktı. Bir sene içinde patlak veren bu ikinci isyan üzerine, Mütevekkil, Dımaşk âmili Sâlih b. Abbâs el-Türkî'yi, Muhammed'e yardıma gönderdi. Hıms Hıristiyanlarının da katıldığı bu isyan, Sâlih ve Remle ordugâhından gelen kuvvetlerin yardımıyla bastırıldı[452].

Kaynakların çok kısa bilgi verdiği bu mevziî ayaklanmaların bir diğeri de, 248 (862-863) yılında, Ebû'l-Amûd el-Sa'lebî adında birisinin Kefertûsa'daki isyanıdır. Halife Müsta'în'in, âsi üzerine gönderdiği Anucûr el-Türkî, 24 Rebîülâhır'da (27 Haziran) Ebû'l-Amûd'u katlederek isyanı bastırdı[453].

Yine Müsta'în devrinde Hıms'da bir diğer isyanın patlak verdiği görülmektedir: Hıms ahâlisi ve Kelb kabilesinden bir

450 Ya'kubî, *Tarih*, II, 598; Belâzurî, 212; Taberî, III, 1414 vd.; İbn el-Esîr, VII, 67 vd.; Grousset, *Anneme*, 363 vd.

451 Belâzurî, 212; Taberî, III, 1416; İbn el-Esîr, VII, 68; Grousset, *Anntnie*, 364 vd.d.

452 Taberî, 1420 vd., 1422 vd.; İbn el-Esîr, VII, 73, 76.

453 Taberî, III, 1506; İbn el-Esîr,VII, 119.

gurub, başlarında Utayf b. Ni'me el-Kelbî bulunduğu hâlde, Hıms âmili Fazl b. Karin (Mâzyâr b. Karin'in kardeşi)'e baş kaldırarak onu katl ettiler (Receb 250 = Ağustos-Eylül 864). Bunun üzerine Halife, Mûsa b. Boga el-Kebîr'i Hıms'a gönderdi. 13 Ramazanda (18 Ekim) Sâmerrâ'dan hareket eden Mûsa, Hıms'a yaklaşınca Utayf'ın kuvvetleri tarafından karşılandıysa da çetin savaşta âsileri mağlup ederek şehre girmeğe muvaffak oldu. Sık sık isyan eden Hıms halkına ders olması için, şehir tahrip ve ahâlisinin bir kısmı katl edildi[454].

Sâmerrâ'da meydana gelen karışıklıklar neticesinde Müsta'în'in Bağdad'a kaçtığı ve Mu'tezz ile iktidar mücadelelerine başladığı sırada, Ali ailesinin Hüseyn kolundan Hüseyn b. Muhammed, yine aynı aile fertlerinden birçoklarının daha önce muhtelif zamanlarda isyan etmiş oldukları Kûfe'de Abbâsî halifesine karşı ayaklandı. 251 (865) yılı sonlarına doğru patlak veren bu isyan, Kûfe halkı ve bilhassa Benû Esed tarafından desteklendi. Hüseyn, Kûfe'de yerine yine aynı ailenin Hasan kolundan Muhammed b. Ca'fer'i vekil bırakarak civar bölgeleri davasına kazanmak için faaliyete geçti. Bir yandan Mu'tezz'in birlikleri ile mücadele mecburiyetinde olan Müsta'in, ikinci tehlikenin büyümesini önlemek ve iki ateş arasında kalmamak gayesiyle Muzâhim b. Hâkan idaresindeki bir orduyu Kûfe üzerine gönderdi. Bu sırada Kûfe âmili olan Ahmed b. Nasr el-Huzâî âsiler karşısında bir varlık gösterememişti. Muzâhim de Kûfe yakınında karargâh kurup şehir üzerine kuvvetler gönderdiyse de bundan bir netice elde edemeyince bizzat harekete geçmek zorunda kaldı. Muzâhim'in taarruzu üzerine Kûfe halkı, Hüseyn ile birleşip onun saflarında mücadeleye başladı. Hatta, durumunun kötüye gittiğini anlıyan Hüseyn'in kaçmasına rağmen mukavemete devam etti. Kûfe'yi muhasara eden Muzâhim'in kuvvetleri, kanlı çarpışmalardan sonra şehre girmeğe muvaffak oldular. Şehrin bazı kısımları yakıldı ve isyana katılanların ek-

454 Ya'kıbî, *Tarih*, II, 607; Belâzıırî, 134; Taberî, III, 1533 vd.; İbn el-Esîr,Vll, 134 vd.

serisi kılıçtan geçirildi. İsyânın bastırılmasından sonra Halife tarafından Sâmerrâ'ya çağrılan Muzâhim, yanındaki Türkler ve Fergânalılar ile birlikte hükûmet merkezine döndü[455].

251 Rebîülevvelinde (Nisan 865) yine Ali ailesinin Hüseyn kolundan Hüseyn b. Ahmed el-Kevkebî, Kazvîn ve Zencân'ı ele geçirerek Tâhirîler'in buradaki valisini kovdu. El-Kevkebî, 252 (866) yılı sonlarında, Deylem hâkimi Agâr b. Custân ve kendi ailesinden Ahmed b. İsa el-Alevî ile birleşip Rey'i zabt ederek yağma ve katliamda bulundu. Hareketin gittikçe büyümesi ve tehlike arzetmesi üzerine, el-Cibâl valisi Mûsa b. Boga'ya isyanın bastırılması emredildi. Bu sırada Hemedan'da bulunan Mûsa, buradan hareketle, 30 Zilka'de 253'de (1 Aralık 867) Kazvîn yakınında el-Kevkebî ile karşılaştı. Mûsa'nın uyguladığı harp taktiği âsilerin fecî şekilde hezimete uğramasına sebep oldu: Mûsa, daha çarpışmalar başlamadan, bulunduğu sahayı neftleyerek yavaş yavaş geri çekilmiş; el-Kevkebî'nin kuvvetleri neftli sahaya girince de çalılıklar ateşlenerek Alevîler'in çoğunun yanmasına yol açmıştı. El-Kevkebî canını zor kurtararak Deylem'e sığınabildi. Mûsa da Kazvîn'e girerek duruma hâkim oldu.

Alevî isyanlarından bir diğeri de 250 (864) yılında Taberistan'da ortaya çıktı ve uzun müddet devam etti. Hasan b. Zeyd, Taberistan'da Ali ailesine karşı duyulan sempatiden istifade ederek kısa zamanda büyük bir kuvvet hâline gelmiş; Taberistan şehirlerinin çoğu ve Deylem halkı ona bi'at etmişlerdi. Bu bölgenin idaresini ellerinde bulunduran Tâhirîler de zayıf oldukları için Hasan'a karşı bir şey yapamıyorlardı[456].

Bir kaç yıldan beri devam eden ve gittikçe büyüyen kıyamın, ancak merkezî kuvvetlerin müdahalesi ile bastırılabileceği anlaşılmakla, doğu eyâletlerinin umumî valisi olan Mûsa b. Boga isyanı bastırmağa memur edildi. Mûsa, kumandanlarından Müflih el-Türkî'yi Hasan üzerine gönderdi. 255 (869)

455 Taberî, III, 1617 vd.d.; İsfahanî, *Makatil*, 665; Mes'ûdî, *Murûc*,Vll, 345 vd.; İbn el-Esîr, VII, 164 vd.

456 Taberî, III, 1523, 1527; İbn el-Esîr, VII, 130 vd.d.

yılında Taberistan'a giren Müflih, Hasan'ın kuvvetlerini mağlup ve onun hâkim olduğu bazı şehirleri tahrip etti. Deylem'e kaçan Hasan'ı takip eden Müflih, onu tekrar yendi ise de ele geçiremedi. Fakat bu sırada devlet merkezinde cereyan eden siyasî hadiselerin gelişmesi, Mûsa ve Müflih'i Sâmerrâ'ya dönmeğe mecbur ettiğinden, Hasan büyük bir tehlikeden kurtulmuş oluyordu[457].

Mûsa b. Boga'nın merkeze dönmesinden sonra yeniden hareket imkânına kavuşan Hasan, 256 (870) yılında tekrar Rey'i ele geçirdi. Bu hadise üzerine, Halife Mu'temid tarafından ikinci defa Hasan ile savaşa memur edilip bizzat onun tarafından uğurlanan Mûsa, 258 (871-872) yılında âsiyi yine mağlup ettiyse de, Hasan yine kaçmağa muvaffak oldu[458]. Bundan sonra Hasan ile Horasan'a hâkim olacak olan Saffârîler'in mücadelesi başlıyacaktır. Müteâkıb yıllarda Taberistan ve Yemen'de kuvvet kazanacak olan Zeydîler Hasan'ın soyundan gelmişlerdir[459].

Yayıldığı saha geniş olmamakla beraber uzun müddet hilâfet kuvvetlerini meşgul eden isyanlardan birisi de, Müsâvir b. Abdülhamid el-Şârî'nin Musul havâlisinde, 253 (867) yılında ortaya çıkan ayaklanmasıdır. Tekrit yakınında isyan bayrağını açan Müsâvir, kısa zaman içinde etrafına Haricîler'den büyük bir kalabalık toplıyabilmişti. Halife Mu'tezz, onun üzerine Sâtekin el-Türkî kumandasında bir kuvvet gönderdiyse de Müsâvir kaçmağa muvaffak oldu; daha sonra Musul taraflarına giderek Kürtler'i ve Bedevîler'i de saflarına alarak aynı yılın sonlarında, Hotarmış el-Türkî idaresindeki orduyu Celûla'da mağlup etti[460]. 254 (868) yılında Musul ve civarına hâkim olan Müsâvir, üzerine gönderilen kuvvetleri mağlup etti. Ertesi yıl Yarcûh el-Türkî idaresindeki ordu da aynı âkıbete uğradı. Bu başarılar Hâricîler'in kuvvetlenmesine yardım etmiştir[461].

457 Taberî, III, 1698, 1736; İbn el-Esîr, VII, 203.
458 Taberî, II, 1840, 1873; İbn el-Esîr, VII, 240, 257.
459 H. Laoust, *Schismes*, 133 vd.d.
460 Taberî, III, 1688, vd.d.; İbn el-Esîr, Vll, 174 vd.
461 Taberî, III, 1694; İbn el-Esîr, VII, 205, 215.

Sâlih b. Vasîf'in tesirinde kalan ve onun isteğine uyarak diğer Türk kumandanlarını merkezden uzaklaştırmak istiyen Halife Mühtedî, Mûsa b. Boga ile Bayık Beg'i, Müsâvir üzerine gönderdi. Bu iki kumandanın harekâtı esnasında, Haricîler'e bir türlü öldürücü darbe indirilemiyordu. Mücadelelerin devam ettiği sırada Muhtedî'nin Mûsa ile Bayık Beg'in arasını açmak için bazı teşebbüslere girişmesi üzerine Bayık Beg merkeze döndü. 256 (870) yılı sonlarına doğru Mûsa b. Boga, Hanikin'de Hâricîler'i fecî bir şekilde mağlup etmesine rağmen, Müsâvir yine canını kurtarabilmişti. Bu arada Mûsa'nın Sâmerrâ'ya dönmesi Hâricîler'in işine yaradı[462]. Müsâvir, 263 (876-877)'teki ölümüne kadar, birkaç defa daha halifenin kuvvetleri ile karşılaştı ise de her seferinde kurtulmağa muvaffak oldu. On sene kadar devam eden isyanının bir türlü bastırılamaması, daha ziyade merkezdeki siyâsî gelişmeler sebebiyle buralara gereken ehemmiyetin verilmemesinden ileri geliyordu.

Mu'temid halife olduğu zaman (256-870), bütün eyâletler bi'at ettiği hâlde Filistin valisi İsa b. Şeyh, sükûtu muhafaza etmiş, merkeze haracı da göndermediği gibi, Mısır'dan halifeye gönderilen vergilere de el koymuştu. Ermeniye'ye gitmesini bildiren Mu'temid'in adamına, halifeye bi'at etmekle beraber, haracı ödemiyeceğini ve Filistin'den de ayrılmıyacağını bildirdi. Bunun üzerine Mu'temid, Amâcûr el-Türkî idaresinde Türkler'den meydana gelen 700 kişilik bir birliği Filistin'e gönderdi. Keyfiyeti öğrenen İsa, mukabil harekete geçerek Dımaşk yakınında onu karşıladıysa da, yapılan savaşta, mağlup olarak halifenin emirlerini dinlemeğe mecbur edildi. Bu başarısından dolayı Amâcûr'da Dımaşk'a vali tayin edildi[463].

Abbâsî devletinin doğu eyâletlerinde isyanlar birbirini takip ediyordu. Basra bölgesinde Zencîler'in, Sistân'da Saffârîler'in faaliyetleri devam ederken, Fars bölgesinde de 256 başlarında (869-870) Muhammed b. Vâsıl adında birisi,

462 Taberî, 1912, vd.d.; İbn el-Esîr, Vll, 228 vd., 240.

463 Ya'kubî, *Tarih*, II, 620; Taberî, III, 1840 vd.; İbn el-Esîr, VII, 238.

etrafına topladığı ve aralarında Kürtler'in de bulunduğu kuvvetlerle, Fars valisi Hâris b. Sîmâ el-Şarâbî üzerine yürüyüp onu katlederek bütün Fars bölgesine hâkim oldu[464]. Bir sene sonra itaat arz ile Fars'ın haracını gönderdiyse de, vali Hâris'i katli dolayısıyla, Halife tarafından affedilmedi. Mu'temid tarafından âsinin tedibine memur edilen Mûsa b. Boga, Abdurrahman b. Müflih el-Türkî ile Taştemir kumandasında bir orduyu İbn Vâsıl üzerine gönderdi. Halife'nin kendisine karşı kuvvet gönderdiğini daha önceden haber alan Muhammed, gerekli tedbirleri almıştı. Ramhürmüz'de vukû' bulan savaşta İbn Müflih esir, Taştemir maktul düşünce hilâfet ordusu dağıldı; Muhammed b. Vâsıl'ın eline de bol miktarda ganimet geçti, İbn Müflih'i serbest bırakması için halifenin gönderdiği elçiyi bile kabul etmeyen Muhammed, zafer sarhoşluğunun verdiği cesaretle batıya doğru yürüyüşe geçti; hatta Ahvaz'a kadar ilerledi. Durumun gittikçe kötüleştiğini gören Mûsa b. Boga, doğu eyâletleri valiliğinden affını istedi. Halife onun bu isteğini kabul ederek yerine Ebû Ahmed el-Muvaffak'ı tayin etti. İbn Vâsıl'ın Ahvaz'ı ele geçirdiği sırada Ya'kub b. Leys de Bağdad'a karşı yürüyüşe geçmiş ve Fars'a gelmişti. Bunu haber alan İbn Vâsıl, onu karşılamak için Fars'a döndü. 261 Zilka'desinde (Ağustos-Eylül 875) yapılan muharebede Ya'kub galip gelmekle, bir âsi diğerini bertaraf etmiş oldu[465].

5 — Saffârîler ve Zencîler'e karşı yapılan savaşlarda Türkler

Merkezî otoritenin zaafa uğraması neticesinde ortaya çıkan isyanların en tehlikeli olanlardan birisi, hiç şüphesiz Ya'kub b. Leys el-Saffâr'ın Fars'ta ortaya çıkışıdır. 253 (867) yılında Fars bölgesine hâkim olan Ya'kub, müteâkip yıllarda Herat, Belh ve Kabil'i ele geçirdi. Muvaffak, onun başarılarından çekinerek Belh, Toharistan ve Sind valiliğini ona vermek sûretiyle tehlikeyi uzaklaştırmak istedi ise de buna muvaffak olamadı. Ya'kub b. Leys, 257 (870-871) yılında, Tâhirîler'in

464 Taberî, 1899.

465 Taberî, III, 1887 vd.d.; İbn el-Esîr, VII, 275 vd.d.

merkezi olan Nisabur'u zabt ve Muhammed b. Tâhir'i esir etti. Bundan sonra Taberistan'da Zeydîler'e karsı bir sefer yaptı ve ağır kayıplar vererek geri çekildi. Ya'kub, istediği Horasan valiliği halife tarafından kendisine verilmeyince bütün kuvvetleriyle batıya döndü[466].

262 Muharreminde (Ekim-Kasım 875) Ramhürmüz'ü alan Ya'kub, Ahvaz üzerinden Bağdad'a doğru yürüyüşüne devam etti. Bunun üzerine Halife Mu'temid, İsmail b. İshâk ile Bugrac'ı elçi olarak Ya'kub'a gönderdi ise de, müsbet bir netice elde edemedi. Artık savaştan başka çare kalmamıştı. Mu'temid, büyük bir ordu ile Sâmerrâ'dan Bağdad'a gelip, oraya varmış Muvaffak'ın ordusuyla birleşti. Bu sırada, Asker Mükrem'den hareket eden Ya'kub da, 23 Cemazıyelâhır'da (24 Mart) Vâsıt'a girdi. Halife orduları da hareket halinde idi. Mu'temid, ordunun başkumandanlığını Muvaffak'a vererek veziri Ubeydullah b. Yahya ile ordudan ayrılmışdı, Muvaffak'ın kumandan ettiği Abbâsî ordusu ile Ya'kub'un kuvvetleri, Vâsıt ile Bağdad arasında ve Dicle sahilinde bulunan Deyr el-Akul yakınında karşılaştı. Muvaffak, ordunun sağ kanat kumandanlığını Mûsa b. Boga'ya, sol kanat kumandasını da Mesrûr el-Belhî'ye vermiş; kendisi ise merkezde bulunuyordu. Muharebe, 9 Receb 262'de (8 Mart 876), Ya'kub'un sol kanat kuvvetlerinin Mûsa b. Boga'nın üzerine şiddetli hücûmuyla başladı. Mûsa'nın birlikleri büyük kayıplar vermiş, kumandanlarından İbrâhim b. Sîmâ el-Türkî, طباغوا el-Türkî ve Muhammed Togtâ el-Türkî telef olmuşlardı. Sağ kanadının gerilediğini gören Muvaffak, diğer kanatlardan o tarafa takviye birlikleri gönderdi. Akşama kadar devam eden muharebe, Ya'kub'un mağlubiyeti ile bitip onun bütün ağırlıkları Muvaffak'ın eline geçti[467]. Böylece, uzun zamandan beri devleti tehdit eden Ya'kub tehlikesi bertaraf edilmiş, Zencîler ile mücadele için ordu serbest kalmış oldu.

466 C. E. Bosworth, *Sistan ımder the Arabs fronı the Islamic Conquest to the Rise of the Saffarids*, Rome 1968, 112 vd.d.; T. W. Haig, "Saffârîler" mad., *İA*.

467 Taberî, III, 1891 vd.d.; Mes'ûdî, *Murûc*, VIII, 41 vd.d.; İbn el-Esîr, VII, 290 vd.

256 (870) yılında Basra civarında, Ali ve Fâtıma soyundan geldiğini iddia eden ve aslen İranlı olan Ali b. Muhammed adındaki bir şahıs ortaya çıkarak, bu bölgede tarlalarda ve tuzlalarda kötü şartlar altında yaşıyan Zencî köleleri, onlara zenginlik vaadederek etrafında toplamağa muvaffak oldu. Ali, köleleri kışkırtarak onlara efendilerini habs ve mallarını yağmalatmak sûretiyle duruma hâkim oldu. Ali b. Muhammed'in dinî görüşleri, daha ziyade Hâricîler'e yakın ise de, Ali soyuna sempatisi olanları etrafında toplamak gayesiyle kendisinin Ali ve Fâtıma soyundan geldiğini iddia etmişti[468].

Zencîler, kısa zamanda yenilmez bir kuvvet hâline gelip, Şattularab'daki nehir donanmasını ele geçirerek bir donanma sahibi oldular. Kısa fasılalarla Ubulla, Âbâdan ve Basra'yı ele geçirerek bu şehirlerde katliâmda bulundular. Muhtelif zamanlarda halifenin gönderdiği kuvvetlerin hepsini mağlup ettiler[469].

Tehlikenin gittikçe büyümesi üzerine, Mu'temid, 17 Zilhicce 259'da (14 Ekim 873) Mûsa b. Boga'yı Zencîler ile savaşa memur; ona hil'at giydirip, bir müddet de refakat etti. Mûsa, maiyetindeki kumandanlardan Abdurrahman b. Müflih'i Ahvaz'a, İshâk b. Kundacık'ı Basra'ya ve İbrâhim b. Simâ'yı Bezâverd'e Zencîlerle mücadele için gönderdi. Abdurrahman, Zencî kumandanlarından Ali b. Abân ile yaptığı savaşta mağlup oldu ise de, ikinci defa vukû' bulan çarpışmada Zencîler'e ağır kayıplar verdirdi. İbrâhim, Abdurrahman'ın gönderdiği Taştemir'in emrindeki birliklerle birleşerek Zencîler'e saldırdı ve onları mağlup etti. Bundan sonra Taştemir, Ali b. Abân ile yaptığı ikinci muharebeyi de kazanarak onu ric'ate mecbur etti. Bu sırada Basra havâlisine hâkim olan İshâk b. Kundacık, Zencîler'e zahire gitmesine mâni oluyordu. Bunu önlemek için Ali b. Muhammed, İshâk üzerine kuvvetler gönderdi ise de bir başarı elde edemedi. Mûsa tarafından Zencîlerle muharebe-

468 Taberî, III, 1742 vd.d.; İbn el-Esîr, VII, 205 vd.d.; B. Lewis, *Les Arabs dans l'Histoire*, 94 vd.d.

469 Taberî, III, 1836 vd., 1848 vd., 1859, 1875; İbn el-Esîr, VII, 36 vd., 244 vd., 252, 259.

ye memur edilen bu kumandanların faaliyetleri, Mûsa'nın bu bölgeden ayrılmasına kadar, yani on ay devam etti[470].

Mûsa b. Boga'nın geri çekilmesi ve Abbâsî ordularının Saffârîler ile savaşması, Ali b. Muhammed'e yeniden hareket geçme imkânı verdi. Zencilerin başarıları, o civarda yaşıyan bedevi Arablar'ı ve çapulcu gürûhunu kendi saflarına kazanmağa yaradı. Bataklıklar ve kanallar arasında kurulan "Muhtara" adlı şehir, onların haraket üssü hâline getirilip, iyice tahkim edildi. Etraf bölgelerin bütün zenginlikleri burada toplanıyordu. Bu sırada Zencîler'in askerî faaliyetlerini, Süleyman b. Câmi' adında birisi yönetiyordu. Halife kuvvetlerinin bütün gücü ile Zencîler'e karşı sevkedilmemesine rağmen, küçük birlikler onlarla mücadele hâlinde idi. Süleyman'ın karşısında Mûsa b. Otamış, Cu'lân el-Türkî ve Ebû'l-Türkî gibi kumandanların mücadele ettikleri, bilhassa Ebû'l-Türkî'nin başarı kazandığı göze çarpmaktadır. Fakat, yukarıda belirttiğimiz gibi, ana kuvvetlerin bu cephede olmaması Zencîler'in galebesine yardım ediyordu[471].

11 Muharrem 264'de (23 Eylül 877) Sâmerrâ'da hazırlıklara başlıyan Ebû Ahmed el-Muvaffak, beraberinde Mûsa b. Boga olduğu halde, büyük bir ordu ile Zencîler'e karşı hareket etti. Halife onları uğurladı. Fakat ordu Bağdad'a geldiği zaman Mûsa b. Boğa vefât edip, naşı Sâmerrâ'ya nakl edilerek orada defn olundu. Mûsa"nın ölümünden sonra, Muvaffak'ın Zencîler ile harbe girişmediği ve küçük birlikler göndermek sûretiyle durumu idare ettiği görülmektedir[472].

264 yılı başlarından itibaren, Zencî kumandanı Süleyman'ın karşısında Tekin el-Buhârî adlı bir Türk kumandanı bulunmaktadır. Aradaki mücadele hemen hemen bir sene kadar devam etmiş; Zencîler'in gayret ve harp hilelerine rağmen, Tekin saf dışı edilememişti. Pusuya düşmesi ve adamlarının bir kısmını kaybetmesine rağmen Tekin'in inatla daya-

470 Taberî, III, 1877 vd.d.; İbn el-Esîr, VII, 259 vd.d.; *'Uyûn*, IV, 25.
471 Taberî, III, 1898 vd.d.; İbn el-Esîr, VII, 292 vd.d.
472 Taberî, III, 1912.

nışı karşısında, Ali b. Muhammed'den yardım isteyen ve 1500 süvari ile takviye edilen Süleyman, Muvaffak tarafından Vâsıt valisi tayin edilen Muhammed b. Muvellid el-Türkî üzerine yürüyüp galebe ederek Vâsıt'a girdi. Bu sırada şehirde bulunan Küncûr el-Buhârî, akşama kadar Zencîler'e dayandı ise de, savaşta telef olunca şehir halkı artık mukavemet etmekten vazgeçti. Zencîler her yerde olduğu gibi burada da yağma, tahrip ve katliâm yaptılar[473]. Vâsıt'ın düşmesi ile tehlike büyümüş, Bağdad tehdit altına girmişti.

Muvaffak, Zencîler üzerine kararlaşan seferden vazgeçince, Zencîler'i boş bırakmamak için, 265 (878-879) yılında Mesrûr el-Belhî'yi Ahvâz'a vali tayin ve Zencîler ile mücadeleye memur etti. Mesrûr ise, Tekin el-Buhârî'yi kendi yerine nâib nasbederek bu sırada Ali b. Abân'ın kontrolünde bulunan Ahvâz'a gönderdi. Tekin, Ahvâz'da Tüster'i muhasara ile meşgul olan Ali'yi mağlup ederek, Tüster'i kurtarıp karargâhını orada kurdu. Bundan sonra, Tekin ile Ali b. Abân arasındaki savaşlarda Zencîler ağır kayıplara uğradılar. Başarılı bir netice elde edemiyeceğini anlıyan Ali b. Abân, Tekin ile müzakerelere girişti. Fakat bu görüşmeleri haber alan Mesrûr el-Belhî, Tekin'in Zencîler tarafına geçeceği vehmine düşüp veya bazı telkinlere kapılarak Tekin'i geri çağırıp hapsettirdi[474].

Tekin'in hapsinden sonra onun yerine Ağartmış el-Türkî gönderildi. 266 Ramazanında (Nisan-Mayıs 880) Tüster'e gelen Ağartmış, birliklerini yeniden tanzim ettikten sonra Asker Mükrem'e gidip burada Ali b. Abân'la karşılaştıysa da kesin bir başarı elde edemedi. Ahvâz'a dönen Ali, kısa bir müddet sonra tekrar Ağartmış ile karşılaştıysa da yine bir netice elde edemedi. Bundan sonra Ahvâz'dan yardımcı kuvvetler alan Ali, bir harp hilesi ile Agartmış'ı hezimete uğrattı. Agartmış da savaş meydanında ölenler arasında idi[475].

473 Taberî, III, 1920 vd.d.; İbn el-Esîr, VII, 312 vd.d.

474 Taberî, III, 1933 vd.; İbn el-Esîr, Vll, 323.

475 Taberî, III, 1937 vd.d.; İbn el-Esîr, VII, 329 vd.; İbn Tagrıbirdi, III, 41.

Bundan sonra Zencîler üzerine yapılan seferin kumandasını üzerine alan Muvaffak, doğu hudutlarını emniyete aldıktan ve lüzumlu hazırlıkları ikmâl ettikten sonra, önce oğlu Ebû'l-Abbâs'ı yola çıkarıp kısa bir müddet sonra da kendisi harp sahasına gelerek Zencîler ile amansız mücadeleye başlamıştır. İki sene kadar yorucu ve yıpratıcı savaşlardan sonra 269 (882-883) yılında, Ali b. Muhammed esir, Muhtara tahrip edildi ve yirmi seneden beri bu bölgeyi kana bulayan korkunç isyan bastırılmış oldu. Muvaffak'ın giriştiği bu son harekâtta, Türk kumandanların isimlerine tesadüf edilmemesine rağmen, onun birlikleri arasında Türkler'in bulunacağı gayet tabiîdir. Kumanda kademesinin değişmesine mukabil, ordu safları arasında Türk birlikleri bulunuyordu. Bu sebeple Zencîler'in isyanının daha başından nihayetine kadar Türkler'in mühim roller oynadığı anlaşılmaktadır.

V. BÖLÜM

İSLÂM DEVLETİNDE TÜRKLER'İN İDARÎ FAALİYETLERİ

İSLÂM DEVLETİNDE TÜRKLER'İN İDARÎ FAALİYETLERİ

Türkler'in İslâm âleminine başlangıçta askerî gayelerle girdiklerini ve bu sahadaki faaliyetlerini evvelki fasıllarda görmüştük. Abbâsî devletinde Türk nüfûzunun tesis edilmesinden önce, münferit şahısların idarî kadrolarda bulunduğu bilinmekte ise de, bunlar daha ziyade küçük vilâyetlerde ve merkezde de bazı memuriyetlerde bulundukları için devletin veya halifelerin umumî siyasetlerinde tesir icra edecek durumda değillerdi. Ancak askerî kadrolarda ekseriyeti temin edip siyasî sahada nüfûz sahibi olmağa başlayınca yavaş yavaş idarî kadrolara da el atmağa başladılar.

Halife Mu'tasım ile başlıyan Türk nüfûz devresinde, Türkler'in idarî makamlara da tayin edildikleri görülmektedir. Onlar, idarî kadrolar cümlesinden olan *valilik* makamına getirilmişlerdir. Bunlara bir nevî askerî vali de denilebilir. Hem merkezde birlik kumandanlığı vazifesinde bulunuyorlar ve hem de bir eyâletin valiliğini deruhde ediyorlardı. Bu tip valiler, daha ziyade halife nezdinde çok itibarlı olan büyük kumandanlar arasından seçilmekte idi. Bu valilerin esas görevi, ordu kumandanlığı olduğu için umumiyetle tayin edildikleri vilâyetlere gitmeyip, vekillerini gönderiyorlardı. Çok az olmakla beraber, ancak büyük bir hadise zuhurunda, valisi bulundukları bölgelere gidiyorlar ve sükûnet sağlandıktan sonra tekrar merkeze dönüyorlardı. Bunun dışında memleketin herhangi bir yerinde bir isyan çıktığı zaman isyanın bastırılmasına memur edilen kumandan, aynı zamanda o vilâyetin

valiliğine de tayin ediliyordu. Bundan maksat, böyle tehlikeli bir zamanda askerî ve sivil idarenin tek elde toplanmasıdır. Bu tip valiler de, isyanın bastırılmasını müteâkip merkeze dönmekte idiler.

Türkler'in taşra teşkilâtında işgal ettikleri ikinci makam *âmillik*tir. Fakat kaynakların bu hususta verdikleri bilgiler oldukça müphemdir. Bilindiği gibi âmirin Abbâsîler devrinde gördüğü vazifeler muhteliftir : a) Umumiyetle geçici veya daimî bir vazifenin ifâsı; b) belirli bir bölgede haraç ve diğer vergileri toplama; c) büyük bir idarî sahanın veya büyük bir şehrin idaresini yönetme, bir nevî valilik[476]. Kaynaklar âmilin bu üç vazifeden hangisini ifâ ettiğini bildirmemektedirler. Ancak incelediğimiz devrede, âmilin, daha ziyade sonuncu vazifeyi gördüğü anlaşılmaktadır. Hatta az olmakla beraber, "*âmilü'l-harâc*" tabirini kullanarak[477], maliye işlerine bakan âmili tasrih etmektedirler. İleride bu vazifeye tayin edilen Türkler'i bahis mevzu ederken kaynakların verdiği bilgiye sadık kalarak, bunlardan, vali olarak değil, âmil olarak bahsedeceğiz.

Merkez teşkilâtına gelince, taşra teşkilâtında olduğu kadar çok olmasa bile yine Türkler'in istihdam edildikleri görülmektedir. Askerî kadrolarda ve eyâlet idarelerinde geniş ölçüde Türkler'in bulunmasına mukabil, merkez teşkilâtında fazla rol oynamamaları dikkati çekmektedir. Bununla beraber mezkûr kadroların icap ettirdiği yetişme ve belirli hususları bilme lüzumu göz önüne alınınca, Türkler'in merkez teşkilâtına neden fazla nüfûz edemedikleri anlaşılır.

Bilindiği gibi Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân, devletin idarî kadrolarını Bizans ve Sâsânî tesirinden mümkün mertebe kurtarmış ve resmî dil olarak Arapça'yı kabul etmiştir. Bu halifeden sonra Emevî ve Abbâsî halifeleri aynı yolu takip etmişlerdir. Devlet dîvânlarında hiç şüphesiz Arapça konuşuluyor ve yazılıyordu. Bunun yanında, bu dîvânlarda çalışabilmek için muayyen bir kültür seviyesine ulaşmak icap edi-

476 Fuad Köprülü, "Amil" mad., *İA*.
477 Ya'kubî, *Tarih*, II, 615.

yordu. Halbuki Türkler, girdikleri bu yeni muhitin tamamen yabancısı idiler. Arab dili ve kültürü ile en ufak bir irtibatları yoktu. Büyük guruplar hâlinde Abbâsî devletinin hizmetine girdikleri zaman, Arab cemiyeti ile karışıp bozulmamaları için tamamen tecrit edildiklerini ve husûsî sûrette getirtilen Türk kızları ile evlendirildiklerini yukarıda görmüştük[478]. Taberî, onların kendi aralarında Türkçe konuştuklarını kaydetmektedir[479]. Büyük bir ihtimalle, kumandanlar hariç, askerlerin Arapça'yı bilmedikleri, hatta ilk gelen kumandanların bile bu dile yabancı oldukları düşünülebilir. Ancak ikinci ve üçüncü nesil kumandanların Arapça'yı öğrendikleri, fakat onların da, henüz üslûp ve inşâ tekniğine vâkıf olmadıkları kabul edilebilir. Arab kültürüne yabancı bir şahsın, bu kültürün geçerli olduğu bir teşkilâtta vazife alamıyacağı aşikârdır.

Vezirlik ve *kâtiplik* gibi kadrolarda, iki aile müstesna, Türkler vazife almamışlardır. Bununla beraber sarayın önemli memuriyetlerinden birisi olan *hâciplik* makamında Türk kumandanları bulunmuştur. Emevîler devrinde saray hayatının başlamasıyla, Sâsânî ve Bizans tesiriyle İslâm devlet teşkilâtına girdiği kuvvetle muhtemel görülen hâciplik (mabeyncilik) makamına halifenin en mahremi ve itimadını kazanmış şahıslar tayin edilmekte idi. Azil ve tayinlerde rolleri büyüktü[480]. Türk kumandanlarının hâciplik yaptığı devrede durum biraz daha değişik mâhiyet arzetmektedir. Halife Mütevekkil ile beraber Türkler'e karşı itimatsızlık ve hatta onlarla mücadele başlamıştı. Buna rağmen Sâmerrâ devrindeki bütün halifelerin hâciplerinin Türk olması, bu makama yapılan tayinlerin, halifelerin arzusu ile değil, dış tesirlerle olduğu intibaını uyandırmaktadır. Bu tesirin ise Türkler'den geldiği kuvvetle muhtemeldir. Halifelerin arzuları hilâfına hâciplik makamına Türkler'in tayin edilmeleri, sarayın ve sivil kadroların onlar vasıtasıyla bir nevî kontrol altında tutulması anlamına gelmektedir.

478 Bkz. yukarıda s. 80.

479 Taberî, III, 1539.

480 Fuad Köprülü, "Hâcib" mad., *İA*.

A—Taşra teşkilâtında Türkler

1 — *Mısır valileri*

İlk Abbâsî halifeleri devrinde Türkler'den münferit şahısların bazı küçük vilâyetlere vali tayin edildiklerini yukarıda belirtmiştik[481]. Halife Mu'tasım devrine kadar bu durumda büyük bir değişiklik olmadı. Ancak Mu'tasım'dan itibaren Türk kumandanlarının büyük vilâyetlere bile vali tayin edildikleri dikkati çekmektedir.

Mu'tasım, halife olduğu zaman kendisinden boşalan Mısır valiliğine, 219 (834) yılında, Aşnas el-Türkî'yi tayin etti[482]. Mısır, Abbasî devletinin en fazla karışıklık çıkan vilâyetlerinden birisi idi. Aynı zamanda deniz yolu ile Bizans akınları da eksik olmuyordu. Bu bakımdan askerî bir valinin tayini düşünülmüş olmalıdır. Aşnas, 230'da (844-845) ölümüne kadar bu vazifede kalmıştır. Fakat kendisi kumandan olduğu ve birlikleri merkezde bulunduğu cihetle, Mısır'a gitmeyip vekilleri vasıtası ile bu vilâyetin işlerini yürütmüştür. Bu devrede Mısır'da, dikkate değer bir hadise zuhûr etmediğinden, siyasî istikrarla beraber ekonomik gelişmeler de hissedilir bir şekilde göze çarpmaktadır[483].

Aşnas'ın ölümü üzerine onun bütün vazifeleri Inak'a verildiğinden, Mısır valiliği de tabiatıyle ona intikal etti[484]. Mu'tasım zamanında kısa bir müddet (225-226 = 840-841)

481 Bkz. yukarıda s. 52 vd.d.
482 Ya'kubî, *Tarih*, II, 585; el-Kindî, *Vülât*, 194 vd.d.; İbn Tagrıbirdi, II, 229.
483 el-Kindî, *Vülât*, 195 vd.d.; İbn Tagrıbirdi, II, 232 vd.d.
484 Ya'kubî, *Tarih*, II, 587; İbn Tagrıbirdi, II, 255.

Yemen valiliği de yapmış olan Inak, Vâsık tarafından ikinci defa yine aynı valiliğe getirilmiştir[485]. Inak da, Aşnas gibi, Mısır'ı vekilleri vasıtasıyla idare etmiştir. Halife Mütevekkil, Inak'la arası açılınca onu merkezden uzaklaştırmak ve emrinde bulunan birliklerin desteğinden mahrum etmek için gayret gösterdi. Buna rağmen şüpheyi çekmemek gayesiyle, Inak'a, 234'de (848-849) Kûfe, Hicaz, Mekke ve Medîne valiliklerini de verdi[486].

Merkezdeki askerî kudretleri yanında, bir eyâlete sahip olan ve buranın gelirinin bir kısmını alan Türk kumandanları yavaş yavaş halifeler için tehlike teşkil etmeğe başlamıştı. Aşnas'ın valiliğinde bu husus dikkati çekmedi ise de, Mütevekkil, Inak'ı ortadan kaldırmak isteyince, müşkülât kendini gösterdi. Inak'ın katlinden sonra (849) Mısır valiliğine Muntasır'ın tayini, Mütevekkil'in, izah ettiğimiz sebeble, bir kumandan yerine oğlunu tercih etmesinden dolayı vukû' bulmuş olmalıdır.

Mütevekkil oğlunu bu vazifede uzun müddet tutmadı. Muhtemelen Halife, oğlu ile arasındaki münasebetler bozulmağa başlayınca onu Mısır valiliğinden azletti. Muntasır'ın azlinden sonra ise, yerine, yine bir Türk'ü, fakat bir kumandanı değil, kendisinin en yakını olan Feth b. Hâkan'ı vali tayin etti[487]. Feth b. Hâkan, beş senelik valiliği sırasında (242-247 .= 856-861) Mısır işleri ile hiç meşgul olmamıştır. Bu zaman zarfında, Mısır'ın idaresini, 20 Receb 242 (22 Kasım 856) tarihinde nâib tayin edilen Yezid b. Abdullah el-Türkî yönetiyordu. Diğer bir deyimle Yezid, Mısır'ın fiilî valisi idi. Uzun müddet devam eden Yezîd'in valiliği sırasında bir Bizans donanması Dimyât'a taarruz etti. Bunu haber alan Yezid, 245 Muharreminde (Nisan-Mayıs 859) Dimyât'a hareket etti ise de, çekilmiş olduklarından Bizanslılar'la karşılaşamadı. Bir müddet Dimyat'ta kalan Yezid, Fustat'a dönünce Bizanslılar

485 Taberî, III, 1303; İbn el-Esîr, VII, 43; İbn Tagrıbirdi, II, 256.
486 Taberî, III, 1382; İbn Tagrıbirdi, II, 275.
487 İbn Tagrıbirdi, II, 313; Olga Pinto, *aynı makale.*

tekrar taarruza geçtiler. Yezid, ikinci defa Dimyât'a geldiyse de yine onlarla karşılaşamadı[488].

Yezid b. Abdullah, Mütevekkil'in siyasetine uygun icraatta bulunuyor; bilhassa gayr-ı Müslimler'e ve Alevîler'e karşı sert davranıyor, onları Mısır dışına sürüyor ve mallarını müsâdere ediyordu. Yezîd'in valiliği esnasında bazı isyanlar da zuhûr etti: 248'de (862-863), Ali evlâdından Muhammed b. Ali, ortaya çıkarak halktan bi'at almağa başladı. Muhammed'in taraftarlarını gittikçe çoğaltması üzerine,Yezîd, Muhammed üzerine yürüdü ve taraftarlarını dağıttı; aynı zamanda, Ali evlâdından olanların hepsini Mısır dışına çıkardı[489].

Yezîd b. Abdullah'ın valiliği sırasında ortaya çıkan karışıklıkların en tehlikelisi, 252 Rebîülâhırında (Nisan-Mayıs 866) patlak veren Câbir b. Velîd'in İskenderiye'deki isyanıdır. Üzerine gönderilen birlikleri mağlup eden Câbir'e, yavaş yavaş halk da iltihak etmeğe başladı. Câbir, hâkim olduğu yerlerin haracını kendisi topluyor ve Yezîd'e göndermiyordu. Bu arada, Ali evlâdından olduğunu iddia eden Abdullah b. Ahmed (İbn el-Arkat) de ona iltihak edince, vaziyet oldukça ciddiyet kazandı. Mısır'daki kuvvetleri ile bu isyanı bastıramıyacağını anlayan Yezîd, Halife'den yardım istemeğe mecbur oldu. Halife Mu'tezz de, Muzâhim b. Hâkan'ı ona destek için gönderdi. 29 Receb de (15 Ağustos)'de Mısır'a varan Muzâhim, kısa zamanda durumun Yezîd lehine dönmesine müessir oldu. Bilhassa, Muzâhim'in kumandanlarından Saltuk el-Türkî âsilere ağır kayıplar verdirdi. Abdullah b. Ahmed âmân talebinde bulununca, yalnız kalan Câbir de mağlup edildi. Câbir isyanının bastırılmasında gösterdiği acz sebebiyle azledilen Yezîd, 13 Şevvâl 255'de (24 Eylül 869) Mısır'ı terketti[490].

Yezîd b. Abdullah'ın azlinden sonra Halife Mu'tezz, 3 Rebîülevvel 253'de (13 Mart 867) Muzâhim b. Hâkan'ı Mısır

488 el-Kindî, *Vülât*, 202 vd.; İbn Tagrıbirdi, II, 308 vd.
489 el-Kindî, *Vülât*, 203; İbn Tagrıbirdi, II, 314.
490 el-Kindî, *Vülât*, 205 vd.d.; İbn Tagrıbirdi, II, 314.

valiliğine tayin etti. Muzâhim vali olduğu zaman, Mısır'ın durumu hâlâ karışıktı. Gerçi Câbir mağlup edilmişti, fakat İskenderiye bölgesine hâlâ hâkimdi. Bu arada küçük çapta isyanlar da eksik değildi. Muzâhim önce el-Havf bölgesinde isyan eden İbn Azîz adlı birisini tenkil ettikten sonra, Câbir üzerine yürüdü. Cemâzıyelevvel (Mayıs) ortalarında onu mağlup ettiyse de ele geçiremedi. Feyyum'da yapılan ikinci çarpışmada da yenilen Câbir, âmân istemek zorunda kaldı ve Irak'a gönderildi. Muzâhim b. Hâkan'ın Mısır valiliği 5 Muharrem 254 (5 Ocak 868) tarihindeki ölümüne kadar devam etmiştir[491].

Mu'tezz, Muzâhim'in ölümü üzerine oğlu Ahmed'i babasının yerine tayin etti. Ancak, onun valiliği çok kısa sürmüş; Ahmed, 9 Rebîülâhırda (7 Nisan) ölünce, Muzâhim ve Ahmed zamanlarında Mısır şurtasının başında bulunmuş olan Uzcûr[492] el-Türkî vali tayin edildi. Uzcûr'un babası Ulug Tarhan el-Türkî, Me'mun devrinde Bağdad'a gelmiş ve oğlu orada doğmuştur. Uzcûr, muhtelif kumandanların maiyetinde çalıştıktan sonra, Muzâhim ile beraber Mısır'a gelmiş ve orada şurta kumandanı olmuştur; kısa süren valiliği esnasında da bir Alevî isyanını bastırmıştır. 254 Zilka'desi başında (868 Ekim sonları) hacca gitmek için Mısır'dan ayrılmış ve Mısır valiliğine Ahmed b. Tolun getirilmiştir[493]. Ahmed b. Tolun'un valilik ve hükümdarlık devirleri bir birine bağlı oldukları için, burada, onun valilik devresindeki faaliyetlerinin izahından sarf-ı nazar olunmuştur[494].

Abbâsî devletinin en önemli eyâletlerinden birisi olan Mısır'da Türk valilerin bulunması, her şeyden önce, devamlı karışıklıklara sahne olan bu bölgenin sükûna kavuşmasını te'mîn etmiştir. Ayrıca Muzâhim ile birlikte buraya Türk asker-

491 el-Kindî, *Vülât*, 208 vd.d.; İbn Tagrıbirdi, II, 337 vd.d.; Taberî, Muzâhim'in 253 Zilhiccesinde (Aralık 867) öldüğünü kaydeder (III, 1693).

492 Bu isim, Taberî (III, 1930), İbn el-Esîr (VII, 308, 327) ve İbn Tagrıbirdi (II, 341)'de «Urhûz» olarak geçmektedir.

493 el-Kindî, *Vülât*, 211vd.; Tagrıbirdi, II, 341 vd.; Taberî, III, 1697.

494 Bu hususta bkz. Zaky Mohamed Hassan, *Les Tuhınides*, Paris, 1933, 35 vd.d.

leri gelmeğe başlamış ve Mısır, Sâmerrâ'dan sonra Türkler'in ikinci üssü hâline gelmiştir. Ahmed b. Tolun, bağımsızlığını halifeye kabul ettirmekte elbette buraya gelmiş olan Türkler'e dayanmıştır. Teb'asının ekseriyetini Arab ve diğer unsurların meydana getirdiği, fakat hükümdar, devlet erkânı ve ordunun çoğunluğu Türkler'den olan Tolunîler devletinin, Mısır'da kurulmasında elbette Türk valilerinin rolleri büyük olmuştur.

2 — Suriye ve Sugur valileri

Türkler'in valilik yaptıkları ikinci bölge, Suriye ve Sugur'dur. Bilindiği gibi mezkûr bölgeler, İslâm devletinin en fazla mücadelelere sahne olduğu yerleridir. Bizans'a karşı yapılan gazâların hareket merkezleri olup, aynı zamanda düşman akınlarına hedef olan bu bölgeler, bir nevî *dârü'l-harb* idi. Bu bölgelere tayin edilen valiler, umumiyetle asker reisleri arasından seçildiği gibi, merkezden Bizans'a karşı sefere gönderilen kumandanlar da Sugur şehirlerinden birisine vali tayin ediliyorlardı.

Bahsi geçen bölgelere tayin edilen ilk Türk vali, Aşnas el-Türkî'dir. 219 (834) yılında Mısır valiliğine getirilen Aşnas, Afşın'ın hapsinden ve kendisinin başkumandan olmasından sonra, Halife Mu'tasım tarafından, 225 (869)'te, bütün Şam ve El-cezîre valiliğine tayin edildi[495] ve bu vazifesi Vâsık devrinde de devam etti. Aşnas, Mısır'ı olduğu gibi burasını da vekilleri vasıtasıyla idare ediyordu. Aşnas'ın valiliği sırasında mezkûr bölgelerde herhangi bir hadiseye tesadüf edilmemektedir.

236 (850-851) yılında Şam'da çıkan bir isyan sebebiyle Mütevekkil, Âferidûn el-Türkî'yi Dımaşk emirliğine tayin etti. Âferidûn isyanı bastırdı ise de, müteâkiben bir kaza neticesinde öldü[496].

Taberî, Arabistan'daki isyanların bastırılması sırasında, Boga el-Kebîr'in yanında bulunmuş olan Sâlih el-Abbâsî el-

495 İbn el-Adîm, I, 69.
496 İbn Tagrıbirdi, II, 286.

Türkî'nin 241 (855-856) yılında Dımaşk âmili olduğunu kaydetmekte[497] ise de, Sâlih'in vazifeye ne zaman tayin edildiği ve ne kadar aynı vazifede kaldığını tesbit mümkün olamamıştır.

Boga el-Kebîr,. 244 (858) yılında Bizans'a karşı sefere memur edildiği zaman, Kınnesrîn ordugâhının idaresinin de uhdesine verildiğini İbn el-Adîm kaydetmektedir[498]. Boga'nın Kınnesrîn valiliğine dair diğer kaynaklarda herhangi bir bilgiye tesadüf edilmemekle beraber, Bizans'a karşı sefere çıkan kumandanların umumiyetle Sugur şehirlerinden birisine vali tayin edilmeleri keyfiyeti göz önüne alınınca, İbn el-Adîm'e inanmak icâb eder. Boga el-Kebîr, Mütevekkil'in ölümünden sonra Sâmerrâ'ya döndüğüne göre, onun Kınnesrîn valiliği üç sene kadar devam etmiş olmalıdır.

Halife Mütevekkil'in, 244 (858-859) yılında, Dımaşk'a gelip iki ay kadar burada kaldıktan sonra tekrar Sâmerrâ'ya dönmek zorunda kaldığı devrede, yanından ayırmadığı Feth b. Hâkan'ı Şâm valiliğine tayin ettiği, onun da, efendisi ile merkeze döndüğünde yerine Gülbâtekin'i bıraktığı nakledilir[499]. Yalnız muahhar kaynaklarda zikredilen bu rivayetin doğruluğunu tahkik etmek mümkün olmamaktadır. Bu kabîl tayinlerin, daha önce Mısır'da da tatbik edildiği nazar-ı dikkate alınacak olursa, Mütevekkil'in, en yakını olan Feth'e böyle bir makamı vermesi, bu vazifenin hayatının sonuna kadar onun uhdesinde kalmış olması muhtemeldir.

Ya'kubî, Hıms halkı, Fazl b. Karin'e isyan ettiği zaman Dımaşk âmili Nûşrî (نوشرى) b. Tâcbek el-Türkî'nin onlarla mücadele ettiğini, hatta 252 (866) yılında da aynı vazifede bulunduğunu kaydetmektedir[500] Taberî, bu zâtın, 254'de (868) Musâvir el-Şârî ile savaşıp onu hezimete uğrattığını bildirmektedir[501] ki, bu bilgi, Nûşrî'nin 254 yılında da vazifesine devam ettiğini göstermektedir.

497 Taberî, III, 1422.
498 İbn el-Adîm, I, 73; Safedî, *Ümerâ*, 11.
499 Safedî, *Ümerâ*, 64; *Fevât*, II, 246; Olga Pinto, *aynı makale.*
500 Ya'kubî, *Târih,* II, 607, 611.
501 Taberî, III, 1697.

256'da (870) Dımaşk âmili olarak Amâcûr el-Türkî'yi görmekteyiz. Muhtemelen Nûşrî'den sonra bu vazifeye tayin edilen Amâcûr, aynı yıl isyan eden İsa b. Şeyh adlı birisinin üzerine yürümüş ve onu Sur'a sığınmağa mecbur etmiştir[502]. Safedî'ye göre[503], Amâcûr'un âmilliği, 264'e (877-878) kadar devam etmiş, onun ölümünden sonra oğlu Ali yerine tayin edilmiştir. Ali b. Amâcûr'un Dımaşk âmilliği, Tolunîler'in burayı elegeçirmelerine kadar devam etmiştir.

250'de (864) Hıms isyanını bastırmağa memur edilen Mûsa b. Boga, İbn el-Adîm'e göre[504] Kınnesrîn, Haleb ve Hıms valiliğine tayin edilmişti. Öyle anlaşılıyor ki, Mûsa'nın valiliği çok kısa sürmüş ve isyan bastırılıp merkeze dönünce, mezkûr şehirlere başka birisi tayin edilmiştir.

Halife Mu'temid, Haricîler'in devamlı taarruzlarına hedef olan Musul'a, 259'da (872-873), Türk kumandanlarının ileri gelenlerinden olup Müsta'în ile Mu'tezz'in iktidar mücadelesinde önemli roller oynayan Asâtekin'i vali tayin etti. Asâtekin, Sâmerrâ'dan ayrılmayıp Musul'a oğlu Azgûtekin'i gönderdi. Azgûtekin'in sıkı idaresi ve meydana gelen kıtlık, halkı iyice bunaltmıştı. Nihâyet onun askerlerinden birisinin, bir kadına karşı kötü davranışı ahâliyi ayaklandırmağa kâfi geldi. Musul halkı, Yahya b. Süleyman adında birisinin etrafında toplanarak Azgûtekin'le savaştı ve onu Musul'dan kaçmak zorunda bıraktı. Asâtekin, 261 yılı başında (874 sonu), âsiler üzerine kuvvet gönderdi ise de bir başarı kazanamadı ve böylece onun fiilî valiliği bu tarihte son bulmuş oldu[505].

260 (873-874) yılında Hıms civarında yaşıyan Bedevîler, vali Mancûr'un üzerine saldırıp onu katledince, Bektemir b. Taştemir oraya vali tayin edildi[506]. Taberî ve ondan naklen İbn el-Esîr'in verdiği bu kısa haberden, her iki şahsın valilik-

502 Ya'kubî, *Tarih*, II, 618; Taberî, III, 1840.

503 Safedî, *Ümerâ*, 13, 56, Zambaur *(Manuel,* 28), Amâcûr'un 264'te öldüğünü belirtmektedir.

504 İbn el-Adîm, I, 73.

505 İbn el-Esîr, VII, 269 vd.d.; Zambaur, *Manuel*, 37.

506 Taberî, III, 1885; İbn el-Esîr, VII, 272.

lerinin ne kadar devam ettiğini tesbit mümkün olmamaktadır. Ancak Begtemir'in, 266 (879-880) yılında İsfahan'da çıkan bir isyanı bastırmağa memur edilip yaptığı savaşı kaybederek Bağdad'a döndüğü[507] bilindiğine göre, mezkûr tarihten önce Hıms'tan ayrıldığı anlaşılmaktadır.

Halife Mu'temid, 12 Şevvâl 261'de (20 temmuz 875), devlet erkânı huzurunda oğlu Ca'fer'i "*el-Mufavvız*" ünvanı ile veliaht ve batı eyâletlerine vali tayin edince, kendisine yardımcı olarak Mûsa b. Boga verildi. Ca'fer ise Mûsa'ya Magrib valiliğini verdi[508]. Fakat bu devirde, Mısır da dahil bütün batı eyâletleri Abbâsî devletinden kopmuştu. Mısır'da Tolunîler, Ifrıkiyye'de Aglebîler müstakilen hüküm sürmekte olduğundan, gerek halifenin ve gerekse oğlunun yaptığı tayinler, hiç bir mana taşımamakta ve kâğıt üzerinde kalmakta idi.

Muvaffak, bütün devlet işlerini halife adına yönetiyor, ona hiç şey sormadığı gibi, onun sözüne itibar da etmiyordu. Bu durumdan çekinmeğe ve hatta korkmağa başlayan Mu'temid Muvaffak'ın tesirinden ve baskısından kurtulmak için çeşitli çareler aradı ve neticede Mısır'a Ahmed b. Tolun'un yanına gitmeğe karar vererek, 269 Cemâzıyelevveli ortalarında (882 Kasımı sonları) Sâmerrâ'dan hareket etti. Halife Musul'a geldiği zaman, bu sırada Musul ve Elcezîre âmili olan İshâk b. Kundacık, Muvaffak'tan aldığı emir gereğince, Mu'temid'in yanında bulunan kumandanları hapsedip, Halife'yi de Sâmerrâ'ya dönmek için gûyâ ikna, gerçekte ise mecbur etti[509]. İshâk b. Kundacık'ın, âmilliğe ne zaman tayin edildiği bilinmemekle beraber, onun 266 (879-880) yılından itibaren bu bölgede faaliyet de bulunduğu bilinmektedir[510]. Kaynaklar, onun vali veya âmil tayin edildiğine dâir sarih bir malûmat vermemekle beraber, İshâk'ın bir isyanı bastırmağa memur edildiğini bildirmektedirler. Uzun müddet aynı bölge-

507 Taberî, III, 1940; İbn el-Esîr, VII, 335.
508 Taberî, III, 1890; İbn el-Esîr, VII, 277 vd.
509 Taberî, III, 2037; İbn el-Esîr, VII, 394.
510 Taberî, III, 1942; İbn el-Esîr, VII, 333 vd.

de kaldığı düşünülürse, onun en erken 266'da vali veya âmil tayin edildiğine hükm edilebilir. Nitekim, Zambaur[511], valiliğe başlama tarihini, 266 olarak vermektedir.

Mu'temid'i Sâmerrâ'ya döndürmekteki gayreti üzerine, Halife, Muvaffak'ın zoruyla İshâk'a hil'at ve kılıç verip Ahmed b. Tolun'u lanetleyerek onun sahip olduğu bütün yerlere İshâk'ı vali tayin etti[512]. Muvaffak'ın Ahmed b. Tolun'u azlettirmesi hiç bir pratik netice vermediği gibi, onun Mısır'da daha da kuvvetlenerek Suriye'ye karşı istilâ emelleri beslemesine vesile oldu. Böylece, Mısır da dahil Tolun-oğlu'nun sahip olduğu bütün yerlerin ismen valisi olan İshâk b. Kundacık'ın Musul ve Elcezîre valiliği, 273 (886-887) yılına kadar devam etmiştir[513].

3 — Doğu eyâletleri valileri

Türk kumandanlarının vali ve âmil olarak faaliyette bulundukları üçüncü bölge, devletin doğu eyâletlerini meydana getiren Azerbaycan, Ermeniyye ve Horasan'dır. Buralarda, daha ziyade dahilî karışıklıklar, Abbâsî ordularını meşgul etmekte ve valilerin kumandanlar arasından seçilmesini icap ettirmekte idi.

Halife Mu'tasım 2 Cemâzıyelâhır 220 (3 Haziran 835) tarihinde, Afşın'ı Azerbaycan, Cibâl ve Ermeniye valiliklerine tayin ve Bâbek ile mücadeleye memur etti[514]. Bâbek isyanını bastırması üzerine, Halife, Afşın'a, hil'at, tac ve bir çok hediyelerle birlikte Sind valiliğini de verdi[515]. Afşın'ın bu bölgelerdeki valiliği, muhtemelen, 225 (840) yılındaki hapsine kadar devam etmiştir. Afşın, merkezde kaldığı için, Azerbaycan'a

511 Zambaur, *Manuel*, 37.

512 Taberî, III, 2040, 2048.

513 Taberî, III, 2112; Zambaur, *Manuel*, 37.

514 Ya'kubî, *Tarih*, II, 587; Belâzurî, 211, 324, 329 vd. Taberî (III, 1171) ve İbn el-Esîr (VII, 447), Afşın'ın yalnız Cibâl bölgesine vali tayin edildiğini bildirmekle beraber, eserlerinin başka bir yerlerinde (III, 1301, 1305; VII, 505) onun Azerbaycan valiliğinden bahsetmektedirler.

515 Taberî, III, 1233; İbn el-Esîr, VII, 478.

akrabasından Mengü-cûr'u vekil olarak bırakmış ve o da 224 (839) sonlarına kadar bu bölgeyi idare etmiştir[516].

Vâsık halife olduğu zaman bazı vilâyetlere yeni valiler tayin etti. Ya'kubî[517], bu yeni tevcihat sırasında Inak'ın, Sind, Horasan ve aşağı Dicle bölgelerine vali tayin olunduğunu kaydetmektedir. Diğer kaynaklarca te'yid edilmeyen bu rivayet, şüpheden ârî değildir. Zira, Me'mûn zamanında Horasan'ı ele geçiren Tâhirîler'in, halifeler ile iyi münasebetlerde bulunduğu bu sırada onların Horasan'dan uzaklaştırılmalarının söz konusu olamayacağı aşikârdır. Inak, Sind ve aşağı Dicle bölgesine vali tayin edilmiş, Sind valiliğinin de uhdesinde, ölümüne kadar kalmış olması muhtemeldir.

Belâzurî[518], 237 yılı başlarında (851 ortaları) Ermenîye'deki isyanları bastırmağa memur edilen Boga el-Kebîr'in aynı zamanda bu bölgenin valiliğine tayin edildiğini kaydetmektedir. Diğer kaynaklar, bu bölgedeki isyanın bastırılmasına, daha önce memur edilen Ebû Sa'îd ve oğlu Yûsuf'un vali olduğunu bildirmekle beraber, Boga için böyle bir tabir kullanmamaktadırlar. Bu devirde bir isyanı bastırmağa memur edilen kumandanların umumiyetle aynı bölgeye vali tayin edildiklerinin bir çok misâlini gördük. Bunun yanında, Boga'nın dört sene Ermeniye'de kaldığını göz önüne almak icap etmektedir. Netice olarak, Belâzurî'nin belirttiği gibi, Boga'nın 237 yılında Ermenîye'ye vali tayin edildiğini kabul edebiliriz. Boga'nın Ermeniye harekâtı, 241 (855-856) yılına kadar devam ettiğine göre, onun valiliğinin de aynı tarihte sona erme ihtimali olmakla beraber, bu hususta da açık bir bilgiye sahip değiliz[519].

---

516 Bkz. yukarıda s. 148.

517 Ya'kubî, *Tarih*, II, 585.

518 Belâzurî, 211.

519 Zambaur *(Manuel,* 178), Yûsuf b. Ebî Sa'îd'in 248 (862-863) yılına kadar valiliğinin devam ettiğini bildirmekle hataya düşmüştür. Zira Yûsuf, 237 (851-852) yılında öldürülmüştür. Ayrıca, 248 yılına kadar başka vali gösterilmiyor. Bu durumda Boga'nın valiliğinin bu tarihe kadar devam etmesi ihtimali kuvvetlenmektedir. Öyle anlaşılıyor ki, Boga ölümüne kadar (248) bu vazifede kalmıştır.

Halife Müsta'in, 248 yılı sonlarında (862 başları) Boga el-Sagîr'i Hulvân, Mâsebezân ve Mihrecânkazak'a[520] vali tayin etti[521]. Boga el-Sagîr'in valiliğinin ne kadar devam ettiği kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Mu'tezz'in halife olmasına kadar devam etmesi muhtemeldir. Müsta'în'in onu azletmiyeceği aşikârdır. Fakat, Boga'nın Mu'tezz'e karşı harbettiğini dikkate alırsak, bu sonuncunun onu vali olarak tutmıyacağı ortaya çıkar. Yani, Boga'nın mezkûr üç şehir valiliği, 252 (866) yılına kadar devam etmiştir.

El-Kevkebî isyanının[522] bastırılmasına memur edilen Mûsa b. Boga el-Kebîr, aynı zamanda Cibâl bölgesi valiliğine de tayin edilmişti[523]. Boga, iki seneye yakın Kazvîn ve Rey'de kalarak âsâyişi temine çalıştı. 255 (869) yılında Mu'tezz'in hilâfetten hal'i üzerine Sâmerrâ'ya döndü. Bundan sonra Zencî isyanı sebebiyle Cibâl'e dönemedi ise de valiliği devam ediyordu. 261 (874-875) yılında Muhammed b. Vâsıl'ın Fars'ta isyanı ve vali Hâris b. Sîmâ'yı öldürmesi üzerine Halife Mu'temid, Mûsa b. Boga'yı Fars, Ahvaz, Basra, Bahreyn ve Yamâme valiliğine tayin etti[524].

Birbirini takip eden isyanların bastırılmasıyle meşgul olan Mûsa, artık bu tip mücadelelerden usanarak halifeden doğu eyâletlerindeki valiliğinden affını istedi ve talebi kabul edildi. Onun valiliği, 261 yılı ortalarına (875 başları) kadar devam etmiştir[525].

Mûsa b. Boga'nın çekilmesi üzerine yerine Muvaffak getirildi.

Muvaffak'ın nâibi olan Mesrûr el-Belhî, aynı yıl içinde Ahvaz valiliğini Tekin el-Buhârî'ye verdi. Vazifesinde beş sene kadar kalan Tekin, 265 (878-879) yılında azledilince[526], yerine

520 Bu şehirler Cibâl bölgesinde bulunmaktadırlar.
521 Taberî, III, 1508; İbn el-Esîr, VII, 120.
522 Bkz. yukarıda s. 156 vd.
523 Belâzurî, 314, 324; Taberî, III, 1686; İbn el-Esîr, VII, 184.
524 Taberî, III, 1887 vd.; İbn el-Esîr, VII, 275.
525 Taberî, III, 1888 vd.d.
526 Taberî, III, 1889; İbn el-Esîr, VII, 278.

Agartmış el-Türkî tayin edildi. Agartmış'ın Ahvaz valiliği, 266 (879-8807 yılında Zencî kumandanı Ali b. Abân'a yenilmesine kadar devam etmiştir[527].

Mûsa b. Boga'nın 259 (872-873) yılında Rey'e vali tayin ettiği el-Sallâbî'nin[528] ölümü üzerine, Halife Mühtedî'nin hal'inde önemli rol oynıyan Kayıglıg[529], 262 (875-876) yılında Rey valisi oldu[530]. Kayıglıg'ın Rey valiliğinin ne kadar devam ettiğini tesbit edemiyoruz[531]. Ancak 266 Saferinde (Eylül-Ekim 879) Asâtekin, Rey'i ele geçirdiği zaman burada Talamcûr[532] adında birisinin âmil olduğunu, Asâtekin ve oğlu Azgûtekin'in Rey'i aldıktan sonra Kayıglıg'ın kardeşinin elinde bulunan Kazvîn üzerine yürüdüklerini ve onunla sulh yaparak Rey'e döndüklerini kaynaklar kaydetmektedirler[533]. Bu durumda Kayıglıg'ın Rey valiliği, 266 yılından önce sona ermiş olmalıdır. Asâtekin'in valiliği ise, 275 yılında Râfi' b. Leys'in Rey'e vali olmasına kadar devam etmiştir[534].

Kûfe'deki Alevî isyanının bastırılmasına memur edilen Küncûr el-Türkî'nin, 256 (870) yılında mezkûr şehre vali tayin edildiği şeklinde de yorumlanabilir. Taberî, onun 259 (872-873) yılında öldürülmesini belirtirken[535] Kûfe valisi bulunduğunu tasrih etmektedir. Daha önce bir çok siyasî ve askerî faaliyetlere iştirak etmiş olan Küncûr, Halife'nin isteği hilâfına Kûfe'yi terkettiği için Sâmerrâ'ya girmeden yakalanarak idam edilmiştir[536]. Böylece onun valiliğinin üç sene devam ettiği anlaşılmaktadır.

---

527 Taberî, III, 1935 vd.d.; İbn el-Esîr, 323, 329 vd.

528 Taberî, III, 1880. İbn el-Esîr (VII, 269), bu ismi *"el-Sallânî"* şeklinde vermekte, Zambaur *(Manuel*, 14) da bu şekli kabul etmektedir.

529 Kaynaklarda كيغلغ şeklinde gecen bu ismi Z. V. Togan *{Giriş*, 175), "*Kayıglıg*" şeklinde okuyup, bunun "*Kayığlı*" dan muharref olabileceğini ileri sürmektedir.

530 Taberî, III, 1907; İbn el-Esîr, VII, 305.

531 Zambaur *(Manuel,* 44), 275 yılına kadar gösteriyorsa da yanlıştır.

532 Bu isim Taberî'nin diğer bir yazmasında (III, 1936) حظلنجور şeklinde, İbn el-Esîr'de (VII, 332) ise خطلنجور şeklinde verilmektedir.

533 Taberî, III, 1936; İbn el-Esîr, VII, 332.

534 Zambaur, *Manuel*, 44.

535 Taberî, III, 1874; İbn el-Esîr,VII, 266.

536 Zambaur, *Manuel*, 43.

B — Merkez teşkilâtında Türkler

1 — Vezirler

Abbâsî hanedanı hilâfet makamını ele geçirdikten sonra İslâm devletinin umumî siyasetinde olduğu gibi teşkilâtında da bazı değişiklikler yapılmıştır. Bu değişikliklerin başında, Sâsânî devlet teşkilâtından alındığı ileri sürülen *vezirlik* müessesesi gelmektedir[537]. Bu makama tayin edilen ilk şahıs İran menşe'li Ebû Seleme'dir. Bundan sonra da başta Bermekîler olmak üzere bir çok İranlı bu mevki'e gelip Abbâsî devleti tarihinde önemli roller oynamışlardır.

Zamanla Arab ve İranlılar'ın yanında, Türkler'in de vezâret makamına getirildikleri görülmektedir. Abbâsî devleti tarihinde vezir olan ilk Türk, Ubeydullah b. Yahya b. Hâkan'dır. Ubeydullâh'ın ceddi hakkında kaynaklarda bir bilgiye tesadüf edilmemektedir. Hâkan, aslen Mervli olup Ezd kabilesinin mevlâsıdır. Abbâsî halifelerinin hizmetinde bulunup bulunmadığı bilinmemektedir. Oğlu Yahya, Halife Me'mûn devrinde, Hasan b. Sehl'in kâtibi idi[538]. Yahya b. Hâkan, daha sonraları Mütevekkil devrinde, Fazl b. Mervân'ın azli üzerine, 233 Ramazanında (Nisan-Mayıs 848) Dîvân el-Harâc'a tayin edildi[539]. Ubeydullah ise, muhtelif küçük memuriyetlerde bulunduktan sonra, 236 (850-851) yılında Mütevekkil'in kâtibi ve kısa bir müddet sonra da veziri oldu[540].

537 Abbâsî devlet teşkilâtında vezirlik müessesesinin kurulusu ve gelişmesi hakkında bkz. Sourdel, *Vizirat.*

538 Sourdel, *Vizirat*, I, 273, n. 3.

539 Ya'kubî, *Tarih*, II, 592; Taberî, III, 1379; İbn el-Esîr, VII, 39.

540 Taberî, III, 1407; İbn el-Esîr,VII, 56; Sourdel, *Vizirat*, I, 277.

Ubeydullah b. Yahya, merkezdeki dîvânlar ile halife arasındaki irtibatı kurmağa ve işlerin yönetimini eline almağa başlayınca, karşısına Vasıf el-Türkî çıktı. Vasîf, Ubeydullah'ın halife üzerinde nüfûz sahibi olmasını uygun bulmuyordu. Buna rağmen kısa bir zaman sonra Ubeydullah, dîvânların idaresini eline almağa muvaffak oldu. Bütün eyaletlerdeki Dîvân el-Harâc, Dîvân el-Ziyâ', Berîd ve Şurta teşkilâtına bizzat tayinler yapma kudretini kazandı; hatta kadıların tayinlerinde bile söz sahibi oldu. Dîvân el-Mezâlim'e, babası ve onun ölümünde de amcası Abdurrahman getirildi. Berîd teşkilâtının topladığı haberler, ilk defa ona iletiliyor; ondan sonra halifeye bildiriliyordu[541]. Halife Mütevekkil üzerindeki nüfûz ve tesiri gittikçe kuvvetleniyordu[542].

Ubeydullah b. Yahya'nın kudretini ve halife nezdindeki itibarını çekemiyen diğer yüksek memurlar, onun aleyhinde faaliyete başladılar. Ubeydullah'ın en tehlikeli rakibi ise, Dîvân el-Tevkîî'nin başında bulunan Necâh b. Seleme idi. Fakat vezir, onları bertaraf etmede güçlük çekmedi ve bir suistimal sebebiyle onların halife nezdindeki itibarlarını sarsarak mutlak iktidar sahibi oldu[543]. Bu arada, Mu'tezz'in bir nevî hâmisi durumunda idi. Hatta, görünüşte Mütevekkil'in oğullarının muhafazasına, gerçekte ise Türk kumandanlarının baskısını kırmak gayesiyle Arab ve diğer unsurlardan meydana getirilen 12 bin kişilik bir birliğin kumandası da ona tevdi edilmişti. Böylece Ubeydullah, hem vezir ve hem de emirlik vazifesini yüklenmiş oluyordu[544].

Ubeydullah, Mütevekkil'in gayr-ı Müslimler'e, Ali evlâdına ve Mu'tezile erbabına tatbik ettiği sert politikasına fazla karışmadı; lehte ve aleyhte tesir icra etmeyip bir dereceye kadar tarafsız kalmasını bildi. Devlet işlerine vukûfu, iyi yetişmiş olması ve işlerin takibinde gösterdiği ciddiyet, onun şahsî

541 Ya'kubî, *Tarih*, II, 597; Taberî, III,1424; krş. Sourdel, *Vizirat*, I, 278.
542 Taberî, III, 1443.
543 Sourdel, *Vîzirat*, I, 279 vd.d.
544 Mes'ûdî, *Tenbîh*, 361 vd.; krş. Sourdel, *Vîzirat*, 281, n. 5.

meziyetleri cümlesindendir. Ubeydullah'ın Halife nezdindeki itibarını gölgeliyen yegâne kimse, Feth b. Hâkan idi. Bu iki şahsın arasında herhangi bir akrabalık bağı mevcut değildir. Feth'in babası Hâkan, Halife Mu'tasım'ın kumandanlarından olup Sâmerrâ'nın kurulmasında büyük yararlığı görülmüştü. Ubeydullah'ın dedesi Hâkan'ın ise, Abbâsî devleti hizmetinde bulunup bulunmadığı tesbit edilmemektedir[545].

Ubeydullah b. Hâkan, Mütevekkil'in son yıllarında, Feth ile birlikte, Muntasır'ın birinci veliahtlikten azli ve onun yerine Mu'tezz'in tayini hususunda Halife'ye devamlı telkinde bulundu ve bunda muvaffak da oldu. Fakat netice, istedikleri gibi tecelli etmeyip Mütevekkil ile Feth'in öldürülmelerine sebep oldu. Cinayetin işlendiği gece, olay mahallinde bulunmıyan Ubeydullah, şans eseri ölümden kurtuldu ve Mu'tezz'in yanına sığındı. Bundan sonra da siyaset sahnesinden çekildi ve hatta bir müddet sürgün hayatı yaşadı[546].

Mu'temid, halife olduktan kısa bir müddet sonra, Ubeydullah b. Yahya'yı vezâret makamına tayin etti. Taberî[547], bu yeni vezirin ismini "Abdullah" olarak vermektedir. Yine aynı müellife göre[548], Ubeydullah'ın Abdullah adında bir kardeşi de vardır. Taberî, eserinin bir yerinde[549] Ubeydullah b. Yahya'nın 252 Rebîülâhırında (Mart-Nisan 866), diğer bir yerinde[550] ise 10 Zilka'de 263 (15 Temmuz 877) tarihinde öldüğünü kaydetmektedir. Ayrıca, onun yerine vezâret makamına, Süleyman b. Vehb'in getirildiği belirtilmektedir. Mes'ûdî ile bu devir vukûatını Taberî'den nakleden İbn el-Esîr, Mu'temid'in vezir tayin ettiği şahsın Ubeydullah olduğunu bildirmektedirler[551]. Bu durumda, Taberî'nin verdiği isimde yanıldığı veya müstensihlerin yanlış istinsah ettikleri ortaya çıkmış oluyor. Üstelik

545 Sourdel, *Vîzirat*, I, 281 vd.d.; Olga Pinto, *aynı makale.*
546 Sourdel, *Vîzirat*, I, 283 vd.
547 Taberî, III, 1839.
548 Taberî, III, 1444.
549 Taberî, III, 1658.
550 Taberî, III, 1915.
551 Mes'ûdî, *Mürûc*, V1I1, 39; *Tenbîh,* 368; İbn el-Esîr, VII, 235.

müverrih, eserinin muhtelif yerlerinde değişik bilgi vermek sûretiyle kendi kendisiyle tenakuza düşüyor[552]. Bazı muahhar müellifler ise, Taberî'nin aksine, Mu'temid'in vezir tayin ettiği şahsın Ubeydullah olduğunda ittifak halindedirler[553].

Ubeydullah b. Yahya, ikinci vezirliği devresinde aktif olarak siyasî faaliyette bulunmamıştır. Bunda, daha önce cereyan eden hadiselerin ve Muvaffak'ın halife üzerindeki otoritesinin tesiri olmuştur. 10 Zilka'de 263 (15 Temmuz 877) tarihinde attan düşerek ölen Ubeydullah'ın oğlu Muhammed ve torunu Abdullah müteâkip halifeler devrinde vezirlik makamına geçeceklerdir[554].

Abbâsîler devrinde vezirlik yapmış olan Türkler'den birisi de, muhtemelen Mu'tasım devrinde Sâmerrâ'ya yerleştirilmiş Türk kumandanlarından Otamış'tır. Tarih sahnesine ilk defa Mütevekkil'in katli hadisesinde çıkmış ve bu cinayette önemli rolü olmuştur[555]. Muntasır'ın kısa süren hilâfeti devresinde ise, aktif bir faaliyetine tesadüf edilmemektedir. Ancak, Müsta'în'in halife olması hususunda gayret gösterenler arasında bulunmuş, Müsta'în de halife olunca, Otamış'ı kendisine vezir tayin etmişti (Rebîülâhır 248 Haziran 862)[556]. Otamış, vezârete geçer geçmez dîvânlardaki bazı kimseleri değiştirerek yerlerine kendi adamlarını yerleştirdi. Şahak el-Hadîm, Halife'nin annesi ve Otamış üçlüsü, devlet dairelerini ve bilhassa hazineyi ele geçirerek istedikleri gibi tasarrufta bulunuyorlardı. Otamış Halife Müsta'in üzerinde fazlasiyle nüfûzlu olup, onun rızası alınmadan bir iş yapılamıyordu[557]. Hazineye tasarrufu ve siyasî nüfûzu dolayısıyle, Vasîf ve Boga gibi Türk kumandanlarının kıskançlığını celbetmiş ve nihayet kendi soydaşları tarafından 249 Rebîülâhırında (Mayıs-Haziran 863) öldürülmüştür[558].

552 Bu hususta tafsilât için bkz. Sourdel, *Vizirat,* I, 305 vd.

553 *El-Fahrî*, 414, 436; *İkd el-Ferîd*, V, 122; Zehebî, *İber*, II, 26.

554 Sourdel, *Vizirat*, I, 305 vd., II, 746.

555 Ya'kubî,*Tarih*, II, 601; Taberî, III, 1457; İbn el-Esîr, VII, 97.

556 Taberî, III, 1503; İbn el-Esîr, VII, 117.

557 Taberî, III, 1508, 1514; Mes'ûdî, *Tenbîh*, 363.

558 Ya'kubî, *Tarih*, II, 606; Taberî, III, 1512; İbn el-Esîr, VII, 123; Sourdel, *Vizirat*, I, 291.

Abbâsî halifelerinin Türk asıllı vezirlerinden bahsederken Feth b. Hâkan üzerinde de durmak icap etmektedir. Muahhar kaynaklar onun, Mütevekkil'in veziri olduğunu bildirmektedirler[559]. Halbuki, Ya'kubî ve Taberî gibi muasır müellifler Feth'in vezâretinden bahsetmemektedirler. Esâsen Mütevekkil'in vezirleri Muhammed b. Abdülmelik el-Zeyyât, Muhammed b. Fazl el-Carcarâî ve Ubeydullah b. Yahya'dan ibarettir[560]. Mütevekkil ile beraber büyüyen ve onun süt kardeşi olan Feth'in, ilk tayin edildiği resmî vazife, 235 (849-850) yılında getirildiği istihbarat işlerini idare etme görevidir. Olga Pinto, Feth'in Dîvân el-Tevkiî'nin başına getirildiğini bir ihtimal olarak ileri sürmekte ise de, kesin deliller ortaya koyamamaktadır[561]. Onun vezirliğinden bahseden tarihçiler, büyük bir ihtimalle — muhtelif vesilelerle belirttiğimiz — halife ile olan yakınlığına dayanarak bu hükme varmış olmalıdırlar.

2 — Hâcipler

Merkez teşkilâtında Türkler'in vazife aldıkları diğer bir makam da *hâcipliktir*. Kaynaklarda, umumiyetle, hâciplerin isimleri verilmekte, onların hak ve selâhiyetleri üzerinde durulmamaktadır.

Türkler'in ilk defa Mu'tasım zamanında hâciplik vazifesine getirildiği görülmekte ve kaynaklar, onun hâcipleri arasında Vasîf, Sîmâ el-Dımaşkî, Aşnas ve Inak'ı zikretmektedirler[562]. Fakat, bunların sıra ile mi, yoksa beraberce mi aynı vazifeyi ifâ ettiklerini tesbit oldukça zordur.

Mu'tasım'dan sonraki halifelerin hemen hepsi, hâciplerini Türkler arasından seçmişler veya buna mecbur edilmişlerdir. Vâsık'ın hâcibi olan Inak, Mütevekkil devrinde de vazifesine devam etmiş ve 234 (849) yılında hacca gitmek için

559 Suyûtî, 350; Yâkût, *İrşâd*, VI, 117; *Fevât*, II,246, İbn Tagrıbirdi, II, 325.
560 Sourdel, *Vizirat*, II, 733 vd.
561 Olga Pinto, *aynı makale*; ayrıca bkz. Sourdel, *Vizirat*, I, 282.
562 Ya'kubî, II, 584; Taberî, III, 1307; Tenûhî, *Ferec*, 230; *İkd el-Ferîd*, V, 121; krş Töllner, 53.

Sâmerrâ'dan ayrılınca, bu makama Vasîf getirilmiştir[563]. Bazı kaynaklarda Halife Vâsık'ın hâcipleri arasında Inak'ın yanında Vasîf'ın de ismi geçmektedir[564].

Inak'ın öldürülmesinden sonra, Boga el-Sagîr'in de hâcipler arasında yer aldığı Mütevekkil'in son zamanlarında, Muntasır ve Müsta'în devirlerinde Vasîf ve Boga'nın hâciplikleri devam etmiştir[565]. *Ikdü'l-Ferîd;* Otamış'ı da Müsta'în'in hâcipleri arasına dahil etmektedir[566]. Müsta'in ile Mu'tezz arasındaki hilâfet mücadelesinde, birincinin tarafını tutan Vasîf ve Boga, Mu'tezz'in halife olmasiyle mevkilerini kaybettiler. Fakat onların ortadan kaldırılması umumî hâli değiştirmedi ve hâciplikleri yine Türkler tasarruf etti. Bu cümleden olarak, Mu'tezz'in hâcipleri, Sâlih b. Vasîf ile Bayık Beg idi[567]. Halife Mühtedî'nin ilk zamanlarında, hâcipler arasında bir değişiklik olmadı. Fakat sıra ile, Sâlih b. Vasîf ve Bayık Beg'in öldürülmeleri üzerine, Mûsa b. Boga bu makama tayin edildi[568]. Türk nüfûzunun kırılmağa başlamasına ve Muvaffak'ın tam manasıyla devlet idaresine hâkim olmasına rağmen, Mu'temid'in hâcipleri arasında Yarcûh el-Türkî, Hotarmış ve Begtemir gibi Türkler'e rastlanmaktadır. Hemen ilâve edelim ki, bunların, daha önceki hâcibpler gibi halife üzerinde nüfûz ve tesirleri kalmamıştı.

Merkez teşkilâtında Türkler'in en az faaliyet gösterdikleri müesseseler, askerlikle ilgisi olmayan dîvânlardır. Bu dîvânlarda vazife görmüş olan iki Türk ailesi vardır: Sûlî ve Hâkanî. Her iki aile de, askerlik mesleğine intisap etmeyip, başlangıçtan itibaren Arab kültürü ile yakından ilgi kurmuşlardır. Bilhassa Sûlî ailesi mensupları arasından şair, münşi

563 Ya'kubî, *Tarih*, 602; Taberî, III, 1384; Mes'ûdî, *Tenbih*, 361; *İkd el-Ferîd*, V, 122.

564 Mes'ûdî, *Tenbîh*, 361; İkd el-Ferîd, V, 122.

565 Mes'ûdî, *Tenbîh,* 362 vd.d.; *İkd el-Ferîd,* V, 123 vd.

566 *İkd el-Ferîd,* V, 123.

567 Mes'ûdî, *Tenbîh,* 365; *İkd el-Ferîd* (V, 124)'de, Sâlih yerine onun oğlu Simâ'dan bahsedilmekte ise de, yanlıştır.

568 Mes'ûdî, *Tenbîh*, 367.

ve tarihçi yetişmiştir. Hâkanîler ise, daha ziyade idarî sahada temayüz etmişlerdir.

Sûlî ailesinden ilk defa Abbâsî hizmetine girmiş olan kimse, nakîbler arasında olduğu iddia edilen Muhammed b. Sûl'dur[569]. Bu zâtın torunları, İbrâhim ve Abdullah b. Abbâs, Me'mûn'un veziri Fazl b. Sehl'e intisab etmişler; Me'mûn, Mu'tasım, Vâsık ve Mütevekkil devirlerinde çeşitli memuriyetlerde bulunmuşlardır. Bilhassa devrinin meşhur şairleri arasında zikri geçen İbrâhim, merkezin Sâmerrâ'ya naklinden itibaren Dîvân el-Ziyâ ve'l-Nafakat'ın başına getirilmiş ve 15 Şa'bân 243 (7 Aralık 857)'deki ölümüne kadar aynı vazifede kalmıştır[570].

Hâkanîler'in devlet idaresindeki faaliyetlerini yukarıda belirtmiştik[571]. Bunların yanında, Müsta'în devrinde Beytülmâl'e Asâtekin ve Talamcûr'un nezaret ettiklerini Taberî kaydetmektedir[572].

569 Bkz. yukarıda, s. 52 vd.d.
570 İbn Hallikân, I, 28; Taberî, III, 1379; Sourdel, *Vizirat*, I, 274.
571 Bkz. yukarıda, s. 180 vd.d.
572 Taberî, III, 1545; İbn Tagrıbirdi, II, 315.

NETİCE

Arapların Hulefâ-i Râşidîn ve Emevîler devrinde giriştikleri büyük fetihler neticesinde İslâmiyetle, temasa geçen Türkler, başlangıçta siyasî sebeplerle bu yeni dinin mensupları ile çetin mücadelelere giriştiler. Böylece her iki kavim de birbirini yakından tanıma imkânını bulmuş oldu. Düşmanca başlıyan ilk temaslar sebebiyle Türkler, İslâm dinini kabulde büyük bir istek göstermediler. Bilhassa Emevîler'in koyu Arapçı tutumları, müslüman olsalar ile Arab olmıyanlara ikinci sınıf vatandaş muamelesi etmeleri ve onlara siyasî ve malî baskı yapmaları, diğer yabancı unsurlarda olduğu gibi Türkler'de de bu cemiyete karşı bir çekingenlik meydana getirmiştir.

Abbâsîler'le beraber İslâm devletinin umûmî siyâsetinde önemli değişiklikler vukû' buldu. Bu değişikler, daha Abbâsî hareketinin başlangıcında kendini göstermiş, hilâfet makamını ele geçirmek için faaliyete geçen Abbâsî ailesi, gayr-ı Arab unsur arasında kendilerine destek aramak zaruretini hissetmişlerdi. Emevî hanedanının benimsediği siyaset, bütün nimetlerden istifadeyi Arablar'a hasrediyordu. Bu sebeble Arablar'ın Emevîler'e karşı harekete geçmesi zayıf bir ihtimaldi. Ancak, Horasan'a yerleştirilmiş olan Arab kabileleri arasında kan davalarının devam etmesi Abbâsîler'in işini kolaylaştırmıştır.

Abbâsîler'in iktidara gelmeleriyle Arab devleti, bir Müslüman devleti hâline dönüştü. Devletin idarî, siyasî ve askerî kadrolarında, Arablar'ın yanında, İslâm dinini kabul etmiş

olan diğer unsurlar da yer almağa başladılar. O zamana kadar Arab devlet teşkilâtında bulunmıyan bazı müesseseler benimsendi. Bir manada İslâm devleti, Bizans tesirinden kurtularak Sâsânî İran tesirine girmiş oluyordu. Bu yeni müesseselerle birlikte, ihtilâlde rol oynamış olan İranlılar da devlet idaresinde nüfûz ve mevki sahibi oldular. Hatta, Arablar ikinci plana itildiler. Böylece büyük fetihler esnasında yorulmuş olan Arablar, siyasî sahada kaybettikleri iktidarı ilmî, fikrî ve ticarî sahalarda aradılar ve bunu da fazlasıyla buldular.

İranlı unsurun iktidarı da uzun müddet devam edemedi. İlk halifeler, kendilerini iktidara getiren bu unsurun nüfûzundan kurtulmak için bazı teşebbüslere giriştiler. Ebû Müslim'in katlini, hemen hemen halife kadar nüfûz ve itibar sahibi olmuş olan Bermekîler'in bertaraf edilmesi takip etti. İranlılar, son darbeyi, Halife Me'mûn'un vezirine karşı takındığı tavırla yemiştir.

Abbâsî halifelerinin Arablar'a ve İranlılar'a karşı menfî tutumları, yeni bir unsurun, Türkler'in devletin çeşitli kadrolarında nüfûz sahibi olmaları neticesini doğurmuştur. Türkler, Arablar tarafından askerî yönleriyle tanındıkları için, önceleri bu sahalarda istihdam ediliyorlardı. Fakat, kısa zaman içinde, çok sayıda Türk'ün hilâfet ordusu saflarına alınmasıyla, denge Türkler lehine bozuldu.

Abbâsî devletinde Türkler'in hâkim oldukları ve "Sâmerrâ Devri" diye bilinen devre, umumiyetle halifelerin ve devlet otoritesinin zayıflaması, dahilî karışıklıkların çoğalması ve İslâm devletinin parçalanmağa başlaması şeklinde tavsif edilmekte ve sebep olarak da İslâm devleti ordusundaki Türk birliklerinin tutumu gösterilmektedir. Bilindiği gibi, Abbâsîler'in iktidara gelmesiyle Endelüs siyasî bakımdan bağımsızlığını kazanmıştı. Abbâsî devletinin en kudretli olduğu Hârûn el-Reşîd devrinde ise Aglebîler halifeye ancak sözde bağlı idiler. Tâhirîler'in Horasan'da yarı müstakil hâle gelmeleri Me'mûn

devrine isabet etmektedir. Görülüyor ki, İslâm devleti daha Türk nüfûz devrinin başlamasından önce, eski kudret ve kuvvetini kaybetmeğe yüz tutmuştu.

Dahilî karışıklıkların devletin bekasını tehdit eder bir hal almasına gelince: İslâm devleti, kuruluşundan itibaren siyâsî, dinî ve fikrî sebeplerle hemen hiç bir devlette görülmiyen bir şekilde isyanlara, iktidar mücadelelerine ve mezhep kavgalarına sahne olmuştur. İslâm devletinin dahilî sükûna kavuşamamasında, şu hususu da belirtmek icap eder ki, Türk kumandanları ile halifeler arasındaki çatışmalar, bu karışıklıkların devamına az da olsa yardımcı olmuştur.

Türkler, dinî ve siyasî sebeplerle devleti tehdit eden isyanların bastırılmasında önemli roller oynamışlardır. Merkezde halifeler ile mücadelelere girişmiş olan Türk kumandanları, devletin güvenliğini sarsacak dış tehlikeler ve dahilî karışıklıklar zuhûr ettiği zaman, halifelerin yanında yer almışlar ve hiç bir zaman âsilerle birleşmemişlerdir.

Türkler ile halifeler arasında başlıyan ve oldukça şiddetli bir şekilde devam eden mücadele, her iki taraf için de pahalıya mal olmuştur. Halife Mu'tasım'ın Afşın'a karşı başlattığı hareket, Inak'la devam etmiş ve her ikisinin de ölümü ile neticelenmiştir. Türkler, bu iki önemli kayıptan sonra uyanabilmiş ve halifelere karşı mukabil harekete geçmişlerdir. Kısa fasılalarla halifelerin tahttan indirilmeleri ve öldürülmeleri, aynı şekilde ön safta bulunan Türk kumandanlarının da katledilmeleri, taraflar arasındaki mücadelenin şiddetini göstermektedir. Halifeler, Türk kumandanlarından kurtulmak; Türkler de kendi arzularına boyun eğecek halife istiyorlardı Yarım asır kadar devam eden bu mücadeleler neticesinde halifeler zahiren galip gelmişlerse de, bu durum uzun sürmemiş ve tekrar "*Emîrü'l-ümerâ*" unvanını alan kumandanların nüfûzlarına boyun eğmişler ve kısa zaman sonra da Şîî Buveyhîler'in tahakkümü altına girmişlerdir. Abbâsî halifelerini Şîî baskısından yine Türkler (Selçuklular) kurtarmışlardır.

Abbâsîler iktidara geldiği zaman, İslâm devleti en geniş sınırlara sahip bulunuyordu. Onlar, Emevîler'de olduğu gibi bir fetih siyaseti takip etmeyip daha ziyade mevcut durumu muhafaza politikasını benimsediler. Bizans'a karşı yapılan seferlerde bir fetih gayesinin güdülmediği anlaşılmaktadır. Fakat çok geniş hudutlara sahip olan devletten kopmalar başladı. Böylece halifelerin siyasî nüfûzları da zayıflıyordu. Mu'tasım hilâfet makamına geçtiği zaman, Endelüs ile Kuzey Afrika artık Abbâsî hilâfetine bağlı değillerdi. Yarım asır kadar devam eden Sâmerrâ Devri'nde devletin hudutlarında büyük değişikliklerin olmadığı görülmektedir. Bu devrenin sonlarına doğru, Saffârîler'in doğu eyâletleri üzerinde kurulan hâkimiyetleri uzun müddet devam etmemiştir. Ahmed b. Tolun'un Mısır'da istiklâlini ilân etmesi, merkezde iyi karşılanmadı ise de ona karşı büyük bir askerî harekâta girişilemedi. Böylece Mısır, bir müddet için Abbâsî devletinden kopmuş oldu. Bununla beraber Sâmerrâ Devri'ni, Abbâsî devletinde çöküntünün başladığı ve hızlandığı bir devre şeklinde değil, mevcut durumun muhafazası olarak değerlendirmek icap etmektedir. Mevcut durumun muhafazasında askerî kadroları ellerinde bulunduran Türkler'in de paylarının olduğunu belirtmek lâzımdır. Nitekim Türkler'in iktidardan uzaklaştırılmasından sonra Abbâsî devleti, maruz kaldığı dahilî ve haricî tehlikeleri bertaraf edecek askerî güce sahip olmadığı için ortaya çıkan yeni vaziyeti kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır.

Abbâsîler ile beraber devlet teşkilâtında bazı değişikliklerin yapıldığını, muhtelif fasıllarda belirtmiştik. Acaba bu değişikliklerin yapılmasında Türklerin tesiri olmuş mudur? Abbâsîler, bir çok müesseseyi Emevîler'den tevarüs etmişlerdi. Devlet teşkilâtında yapılan değişiklikler ise, ilk yarım asırda tamamlanmıştı. Yâni Sâmerrâ Devri'ne gelinceye kadar, müesseseler tam manasıyla oturmuş durumda idi. Kaynaklarda, Sâmerrâ Devri'nde Türkler'in tesiriyle devlet teşkilâtında

bir değişikliğin yapıldığına dair en ufak bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber askerî kadroları ellerine geçiren Türkler'in askerî teşkilâtta, bilhassa harp sanatında bazı yenilikler getirmiş olmaları ihtimal dahilindedir. Ancak böyle bir değişiklik kaynaklara aksetmediği için kesin bir şey söylenemiyor.

Türkler'in büyük guruplar hâlinde Abbâsî devletinin askerî ve idarî kadrolarında yarım asırlık faaliyetleri, Türk tarihinin umûmî seyri bakımından büyük bir ehemmiyet arzetmemektedir. Sâmerrâ'ya gelen Türk birlikleri muhtemelen memleketlerine geri dönmüyorlardı. Halifeler, başlangıçta Türkler'in Arablar ile karışıp bozulmamaları için bazı tedbirler almışlar ise de onların, İslâm dinini kabul etmeleri ve Arab kültürünün hâkim olduğu bir muhitte yaşamaları, zamanla millî benliklerini kaybetmeleri neticesini vermiştir. İlk zamanlar Türkçe isimler taşıyan ve hatta aralarında Türkçe konuşan Türkler, bir nesil sonra, aldıkları isimlerden de anlaşıldığı gibi, Arab kültürünün tesirinde kaldıkları müşahede edilmektedir. Bu sebeple Türkler, özellikle siyasî ve askerî nüfûzlarını kaybettikten sonra, uzun müddet Irak'ta millî benliklerini muhafaza edememişlerdir. Ancak Halife Mu'tasım'dan itibaren Türk valilerinin bulunduğu Mısır'da bir Türk nüvesinin teşekkül ettiği, mezkûr bölgede idarecilerin ve askerî birliklerin çoğunluğunu Türkler'in meydana getirdiği Tolunîler ve İhşîdîler devletlerinin kurulmasından anlaşılmaktadır. Sâmerrâ'daki Türk nüfûz devresinin Türk tarihi bakımından önem taşıyan yönü, adı geçen iki devletin kurulmasını hazırlamaktır.

Büyük guruplar hâlinde çeşitli Türk ülkelerinden getirtilen ve başta Irak olmak üzre İslâm devletinin çeşitli bölgelerine yerleştirilen Türk birliklerinin geldikleri bölgeler ile irtibatlarını devam ettirip ettirmedikleri hususu tesbit edilememektedir. Ancak aralarında Türk asîl-zâdelerinin de bulun-

duğu bu birliklerin bilhassa ilk zamanlar anavatanları ile irtibat halinde olmaları muhtemel görülmektedir. Fakat zamanla Sâmerrâ ve diğer şehirlere iyice yerleşen veİslâm cemiyetine dahil olan Türkler'in anavatanlarıyla irtibatlarının kesildiğine muhakkak nazarı ile bakılabilir. Az da olsa böyle bir irtibatın tesbiti Türkler'in X. asrın ortalarında büyük kitleler halinde İslâmiyet'i kabul etmelerinin sebeplerini izah bakımından kolaylık sağlıyacaktır.

BİBLİYOGRAFYA VE KISALTMALAR

Ahbâr al-Davla al-'Abbâsiya, nşr. 'Abd al-'Azîz al-Dûrî-'Abd al-Cabbâr al-Muttalibî, Beyrut 1972.

Abû'1-Fîdâ, al-Malik Mu'ayyad 'İmâd al-Dîn İsmâ'îl, *al-Muhtasar fi Târih al-Başar*.

_____ , *Takvîm al-Buldân,* ed. de Slane ve Reinaud, Paris 1840.

Aganî = Abû'l Farac Alî b. Husayn al-İsfahânî, *Kitâb al-Agânî,* Bulak 1285 ve müteâkip yıllar.

Ahrweiler, Helen, "L'Asie Mineure et les Invasions Arabes, (VIIe - IXe siecles)", *Revue Historique*, CCXXVII (1962), 1-32.

Ayalon, David, *L'Esclavage du Mamelouk,* Jerusalem 1951.

Belâzurî = Abû'l-'Abbâs Ahmad b. Yahyâ, *Kitâb Futûh al-Buldân,* ed. M.J. de Goeje, Leiden 1866.

_____ , *Kitab Ansâb al-Aşrâf,* Süleymaniye Ktb. Reisülküttâb, nr. 597-598; nşr. c. I, Muhammad Hamidullah, Mısır 1959; *The Ansab al-Ashraf of al-Baladhuri,* ed. M. Schlossinger, IV, V, Jerusalem 1938, 1936.

Bar Hebreaus, Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi,* Ernest A. Wallis Budge'den Türkçe terc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1945, 1950.

Barthold, *Turkestan* = W. Barthold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion,* London 1926.

_____, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,* İstanbul 1927.

_____, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (M. Fuad Köprülü tarafından başlangıç, izahlar ve düzeltmeler ilâvesiyle), Ankara 1963².

_____, *Afşin* mad. *İA*.

Bivar, A.D.H., "Hayâtila" mad. *EI²*.

Borgomal, H.L. Rabino di, "Les Prèfets du Califat au Tabaristan de 18 à 328 (639-939-40)", *Journal Asiatique*, 231 (Paris 1939), 237-274.

Bosworth, Clifford Edmund, *Sistan under the Arabs, from the islamic conquest to the rise of the Saffarids* (30-250 = 651-864), Rome 1968.

Brockelmann, C., *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, Türkçe terc. Neşet Çağatay, Ankara 1954.

_____, *Geschichte der arabischen Literatur*, 2 cilt, Leiden 1943² - 1949², 3 cilt *Supplement,* Leiden 1937-1942.

Brooks, E., "Byzantines and Arabs in the time of the Early Abbassids", *English Historical Review*, XV (1900).

Bury == Bury, J. B., *A History of the Eastern Roman Empire* (802-863), London 1912.

_____, "Mutasım's March Through Cappadocia in A.D. 838", *The Journal of Hellenic Studies*, XXIX (1909), 120-129.

Büchner, V.F., "Samânîler" mad., *İA*.

Caetani, Leone, *Chronographia Islamica*, Paris 1912.

Cahen, Claude, "Points de vue sur la Revolution Abbaside", *Revue Historique*, CCXXX (1963), 295-338.

_____ , *L'Islam, des Origines au debut de l'Empire Ottoman,* Paris 1970.

Al-Câhiz, Abû ‘Osmân ‘Amr b. Bahr, *Hilâfet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri,* Türkçe terc. Ramazan Şeşen, Ankara 1967.

Cahşiyârî = Abû ‘Abdullah Muhammad b. ‘Abdüs al-Cahşiyârî, *Kitâb al-Vuzarâ’ va’l-Kuttab,* nşr. Mustafâ al-Sakkâ’, İbrâhîm al-İbyârî, Abd al-Hafîz Şilbî, Kahire 1357 (1938).

Chavannes, Edouard, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux,* Saint-Pétersbourg 1903.

_____, “Notes Additionnelles sur les Tou-kiue (Turcs) Occidentaux”, *T’oung Pao*, serie II, tome V (Leiden 1904), 1-110.

Christensen, Arthur, *L’Empire des Sassanides, le peuple, l’Etat, la cour*, Kobenhavn 1907.

_____ , *L’Iran sous les Sassanides*, Copenhague - Paris 1936.

Al-Comard, Abd el-Cabbâr, *Abû Ca‘far al-Mansûr*, Beyrut 1963.

Çağatay, Neş’et, *İslâm Öncesi Arab Tarihi ve Câhiliye Çağı*, Ankara 1971.

Danişmend, İsmail Hami, *Türk Irkı Niçin Müslüman Olmuştur*, İstanbul 1959.

Defrémery, M., “Mémoire sur les Emirs al-Oméra”, *Mémoires présentes par divers savants à l’Academie des Inscriptions et Belles-Lettres*, l^e serie tome II, Paris 1852.

_____, “Mémoire sur la famille des Sadjides”*, Journal Asiatique*, 4e serie, tome IX, 409-446; tome, X, 396-436, Paris 1847.

Demombynes, M. Gaudefroy-Platonov, *Le Monde Musulman et Byzantin jusqu’aux Croisades,* Paris 1931.

_____, *Les Institutions Musulmanes,* Paris 1921.

Dineverî = Abû Hanîfa Ahmad b. Dâ'ûd al-Dinavarî, *Ahbâr al-Tivâl*, ed. V. Guirgass, Leiden 1888.

Dixon, Abd al-Ameer Abd, *The Umayyad Caliphate* (65-86/684-705), London 1971.

Dunlop = Dunlop, D. M., *The History of the Jewish Khazars*, New York 1967.

EI. = *Encyclopédie de l'lslam.*

Esin, Emel, "«Türk ul-Acem» lerin Eseri Samarra'da Cavsak ul-Hakanî'nin Dıvar Resimleri", *Sanat Tarihi Yıllığı*, V (1973), 309-358.

El-Fahrî — İbn al-Tiktaka, Safî al-Dîn Muhammad b. 'Ali, *Kitâb al-Fahrî fi'l-Adab al-Sultânîya va'l-Duval al-lslâmıya,* Arapçadan Fransızcaya terc. Emil Amar, Paris 1910.

Fevat = Muhammad b. Şâkir b. Ahmad al-Kutubî, *Favat al-Vafayât*, nşr. Muhammad Muhyi al-Dîn Abd al-Hamîd, Kahire 1951.

Frye, Richard N., *Bukhara the Medieval Achievement*, Oklohoma 1965.

Gabrieli, Francesco, *Les Arabes*, İtalyacadan Fransızcaya terc. Marie de Wasmer, Paris 1963.

_____, *Mahomet et les Grandes Conquetes Arabes,* Paris 1967.

Garâiba, 'Abdulkarîm, *al-'Arab va'l-Atrâk,* Dimaşk 1961.

Genesioes, ed. Carol Bachmann, Bonn 1834.

Gibb, *Orta Asya* = Gibb M.A.R., *Orta Asya'da Arab Fütuhatı*, Türkçe terc. M. Hakkı, İstanbul 1930.

De Goeje, M. J., *Memoire sur les Migrations des Tsiganes a travers de l'Asie*, Leiden 1903.

Grégoire, Henri, "Dazmana est bien Dazimon", *Byzantion*, X (1935), 760-763.

Grousset, René, *L'Empire des Steppes, Attila, Gengis-Khan, Tamerlan*, Paris 1969.

_____, *Armenie = Histoire de l'Armenie des Origines à 1071*, Paris 1947.

Haig, T.W., "Saffârîler" mad., *İA*.

Halîfa b. Hayyât, *Târîh*, nşr. Akram Ziyâ' al-'Omarî, Nacaf 1967.

Haq, Abdul, "Historical Poems in the Diwan of Abu Tammam", *Islamic Culture*, XIV (1940), 17-29.

Hassan, Zeky Mohamed, *Les Tulunides*, Paris 1933.

Hatîb al - Bagdadî, Abû Bakr Ahmad b. 'Ali b. Sâbit, *Tarih Bağdâd*, Mısır 1931 (1349).

Herzfeld, *Samarra* == Herzfeld, Ernest, *Geschichte der Stadt Samarra*, Hamburg 1948.

Hitti, Philip, K., *History of the Arabs*, New York 1951.

Honigman = Honigmann, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, Türkçe terc. Fikret Işıltan, İstanbul 1970.

Huart, Cl. "Kâğıt" mad. *İA*.

_____ , *Histoire des Arabes*, Paris 1912-13.

Işıltan, Fikret, "Me'mun" mad., *İA*.

_____, *Urfa Bölgesi Tarihi (Başlangıçtan H. 210 = 825 e kadar)*, İstanbul 1960.

İA. = *İslâm Ansiklopedisi*.

İbn al-'Adîm, Kamâl al-Dîn Abu'l-Kâsım 'Omar b. Ahmad, *Zubdat al'Halab min Tarîh Halab*, nşr. Sâmî al-Dahhân, Dımaşk 1951.

İbn A'sem = Abû Muhammad Ahmad b. A'sam al-Kûfî, *Kitâb al-Futûh*, Topkapı Sarayı III. Ahmed Ktb. nr. 2950-51.

İbn el-Esîr = Abû'l-Hasan 'Ali b. Muhammad, *al-Kâmil fi'l-Tarîh*, ed. C. J. Tornberg, Beyrut 1965.

İbn al-Cavzî, Abd al-Rahman b. 'Ali, *al-Muntazam fi Tarîh al-Mulûk va'l-Umam,* cilt 5 kısım 2, Haydarabad 1374 H.

İbn el-Fakîh — Abû Bakr Ahmad b. Muhammad al-Hamadânî, *Kitâb al-Buldân*, ed. M. J. de Goeje, Leiden 1885.

İkd el-Ferîd = Abû 'Omar Ahmad b. Muhammad b. 'Abd Rabbih, *Kitâb al-'lkd al-Farıd,* Kahire 1948-1953.

İbn Hallikan = Abû'l-'Abbâs Şams al-Dîn b. Hallikân, *Vafayât al-A'yân*, nşr. Muhammad Muhyi al-Dîn, Kahire 1948.

İbn Havkal = Abû'l-Kâsim İbn Havkal, *Kitâb Surat al-'Arz,* ed. J. H. Kramers, Leiden ve Leipzig 1938-39.

İbn Hurdadbih = Abû'l-Kâsim 'Abdullah b. Hurdâdbih, *al-Masâlik va'l-Mamâlik*, ed. M. J. de Goeje, Leiden 1889.

İbn İsfandiyâr, Muhammad b. al-Hasan, *History of Tabaristan*, İngilizceye terc. Edward G. Browne, London 1905.

İbn Kasîr, 'İmâd al-Dîn Abu'1-Fidâ' 'Omar b. Kasîr, *al-Bidâya va'l-Nihâya fi'l-Tarîh*, Mısır 1351 (1932).

İbn Kutayba = Abû Muhammad 'Abdullah b. Müslim, *Kitâb al-Ma'ârif*, nşr. Sarvat 'Ukkâşa, Mısır 1969.

İbn Miskeveyh = Abû 'Ali Ahmad b. Muhammad, *Tacârib al-Umam va Ta'âkib al-Himam,* ed. M. J. de Goeje, Leiden 1871.

İbn al-Nadîm, Abu'l-Farac Muhammad b. İshâk, *al-Fihrist*, nşr. Mustafâ Muhammad, Mısır 1348.

İbn Tağribirdî = Camâl al-Dîn Abu'l-Mahâsin Yûsuf, *al-Nucûm al-Zâhir fi Mulûk Mısr va'l-Kâhira*, Kahire 1348-1374.

İbn Tayfur, Abu'1-Fazl Ahmad b. Tâhir b. Tayfûr, *Kitâb Bagdâd,* Kahire 1949.

İsmail, Osman S.A., "The Founding of a New Capital: Samarra", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XXXI/1 (1968), 1-13.

_____, "Mu'tasim and the Turks", *aynı mecmua*, XXIX/1 (1966), 12-24.

İsfahânî, *Makatil* = Abu'l-Farac al-Isfahânî, *Makâtil al-Tâlibiyyîn*, nşr. al-Sayyid Ahmad Sakr, Kahire 1949 (H. 1368).

İstahrî = Abû İshâk İbrâhim b. Muhammad al-İstahrî, *Kitâb al-Masâlik va'l-Mamâlik*, ed. M. J. de Goeje, Leiden 1927.

Kalkaşandî, Abû'l-'Abbâs Ahmad al-Kalkaşandî, *Kitâb Subh al-A'şâ*, Kahire 1922.

Kimosko = Kimosko, Michael, "Araplar ve Hazarlar", *Türkiyat Mecmuası*, III (1935), 133-155.

El-Kindî, *Vülât* = Abû 'Omar Muhammad b. Yûsuf al-Kindî, *Kitâb al-Vulât va Kitâb al-Kudât*, ed. Rhuvon Guest, Leyden 1912.

Köprülü-zâde, Mehmed Fuad, *Türkiye Tarihi*, İstanbul 1923.

Köprülü, M. Fuad, "Âmil" mad. *İA*.

_____, "Hâcib" mad. *İA*.

Kurat, Akdes Nimet, "Abû Muhammad b. A'sam al-Kûfî'nin *Kitâb al-Futûh*'u", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, VII/2 (1949), 255-273.

_____, "Kutayba b. Müslim'in H^{v}arizm ve Semerkand'ı zaptı", *aynı dergi*, VI/5 (1948), 387-425.

Laoust, *Schismes* — Laoust, Henri, *Les Schismes dans l'Islam*, Paris 1965.

Lewis, Bernard, *Les Arabes dans l'Histoire*, İngilizceden Fransızcaya terc. Annie Mesritz, Neuchâtel 1958.

Liu En-Lin, "Talas Seferi Hakkında Yapılan Bir İnceleme", *VIII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, Ankara 1972, I, 414-420.

Lombard, Maurice, *L'Islam dans sa Première Grandeur* (VIIIe - XIe siècle), Paris 1971.

Makdisî, *Bed* = Mutahhar b. Tâhir al-Makdisî, *Kitâb al-Bad'va'l-Târîh*, neşr ve Fransızcaya terc. Clemant Huart, Paris 1899-1919.

Al-Makrîzî, Abu'l-'Abbâs Ahmad b. 'Ali, *Kitâb al-Mavâiz va'l-'İtibâr fi Zikr al-Hitat va'l-Aşar*, Beyrut (tarihsiz).

Mantran, Robert, *L'Expansion Musulmane* (VIIe-XIe siecles), Paris 1969.

Margoliouth, D.S., "Hurremîye" mad., *İA*.

Marin, Elma, *Abu Ja'fer Muhammad b. Carir al-Tabarî's, the Reign of al-Mu'tasim (833-842)*, New Haven 1951.

Marquart, Dr. J., *Eransahr, nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i*, Berlin 1901.

_____, *Osteuropaische und Ostasiatische Streifzüge*, Leipzig 1903.

Mes'ûdî, *Murûc* = Abû'l-Hasan 'Ali b. Husayn al-Mas'ûdî, *Murûc al-Zahab*, neşr ve Fransızcaya terc. C. Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille, Paris 1861-1877.

Mes'ûdî, *Tanbîh = Kitâb al-Tanbîh va'l-İsrâf*, ed. M. J. de Goeje, Leiden 1894.

Mez, A., *Die Renaissance des Islams*, Heidelberg 1922.

Minorsky, V., "Mâzyâr b. Karin" mad., *İA*.

Miquel, André, *La Geographie du Monde Musulman jusqu'au mi-lieu du XI. siecle*, Paris 1967.

Moravcsik, Gyula, *Bayzantinoturcica*, 1958².

Moscati, S., "Abû Müslim" mad. *El²*.

Muhammad Abdul Jabbar Beg, "The «Serfs» of Islamic Society under Abbâsid Regime", *Islamic Culture*, XLIX/2 (April 1975), 107-118.

Mukaddesî — Şams al-Dîn Abû 'Abdullah Muhammad, *Ahsan al-Takâsim fi Ma'rifat al-Akâlim*, ed. M.J. de Goeje, Leiden 1906.

Muir, Sir William, *The Caliphate its rise decline and fail*, London 1898.

Mustafâ, Cavâd, "Tarîh al-Turk fi'l-İrâk", *al-Dalîl*, 2 (1946), 59-64; 5 (1947), 279-284.

Müller = Müller, A., *Der Islam im Morgen und Abendland,* Berlin 1885-87.

Narşahî = Abû Bakr Muhammad al-Narşahî, *Tarîh-i Buhârâ*, ed. Charles Schefer, Paris 1892.

Omar Faruk, *The Abbasid Caliphate* (132-170/750-786), Baghdad 1969.

Outmazian, H.M., "Bâbek et les Princes de Siwnie", *Revue des Etudes Armeniennes*, III (1966), 205-224.

Ögel, Bahaeddin, "Eski Türk-İran Kültür İlişkileri Hakkında Notlar", *İran Şehinşahlığının 2500. Kuruluş Yıldönümüne Armağan*, İstanbul 1971, 351-366.

_____, "Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Bazı Yeni Araştırmaların Tenkidi", *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XVII (1959).

_____, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1971.

Pellat, Charles, *Le Milieu Basrien et la Formation de Gahız*, Paris 1953.

Périer, Jean, *Vie d'al-Hadjdjadj ibn Yousouf (41-95 — 661-114), d'apres les Sources Ar abes*, Paris 1904.

Pinto, Olga, "Feth b. Hakan", Türkçeye terc. Hakkı Dursun Yıldız- Neyire Milanî, *Tarih Dergisi*, 27 (1973), 41-58.

Popovic, A., "Quelques renseignements inédits concernant «Le Maitre des Zanğ» Ali b. Muhammad", *Arabica*, XIII/2 (1965).

Rufâ'î, Ahmad Farîd, *ᶜAsr al-Ma'mûn,* Kahire 1927 (1346 H.)

al-Sa'âlibî, Abû 'Abd al-Malik b. Muhammad, *Latâif al-Ma'ârif*, nşr. İbrâhîm al-İbyarî- Hasan Kâmil al-Sayrafî, 1960.

_____, *Gurar al-Mulûk al-'Acam*, Farsça terc. Hidâyat Mahmûd, Tahran 1369.

Sadighi, *Les Mouvements* = Sadighi, Gholam Hossein, *Les Mouvements Religieux Iraniens*, Paris 1938.

Safedî, *Umerâ* = Halîl b. Aybak al-Safadî, *Umarâ Dimaşk fi'l-İslâm*, nşr. Salâh al-Dîn al-Munaccid, Dımaşk 1955.

Sauvaget, J., *Introduction à l'Histoire de l'Orient Musulman, Elements de Bibliographie,* édition refondue et complète par Cl. Cahen, Paris 1963.

Sayılı, Aydın ve Frye, Richard N., "The Turks in Khurasan and Transoxania at the time of the Arab Conquest", *Muslim World*, XXXV (1945), 308-315.

_____, "Selçuklulardan Evvel Ortaşarkta Türkler", *Belleten*, 37 (1946), 97-131.

Schwarz, Paul, *Iran im Mittelalter nach den arabischen Geographen*, Hildesheim - New York 1969.

Shaban, M.A., *The ᶜAbbâsid Revolution*, Cambridge 1970.

Sourdel, *Vizirat* =Sourdel Dominique, *Le Vizirat Abbaside,* de 749 à 936, Damas 1959-60.

Sourdel, Dominique, "La politique Religieuse des Successeurs d'al-Mutawakkil", *Studia Islamica*, XIII (1960), 5-21.

_____, "La politique Religieuse du Calife al-Ma'mun", *Revue des Etudes Islamiques*, XXX (1962).

Sourdel, Dominique et Janine, *La Civilisation de l'lslam Classique,* Paris 1968.

Spuler, Bertold, *The Muslim World, part I, the Age of the Caliphs,* Almancadan İngilizceye terc. F.R.S. Bagley, Leiden 1960.

_____, *Iran, in früh-islamischer Zeit*, Wiesbaden 1952.

Strange, *the Lands* = Le Strange, Guy, *The Lands of the Eastern Caliphates,* Cambridge 1930.

_____, *Baghdad = Baghdad during the Abbasid Caliphate*, Oxford 1924.

Streck, "Ermeniye" mad., *İA*, Mükrimin Halil Yınanç tarafından tadil edilmiştir.

As-Sûlî, Muhammad b. Yahya, *Akhbâr ar-Râdî billâh wa'l-Muttaqî billah,* Fransızcaya terc. Marius Canard, Alger 1946-50.

Suyûtî = Camâl al-Dîn 'Abd al-Rahmân b. Abî Bakr al-Suyütî, *Tarih al-Hulafâ,* nşr. Muhammad Muhyiddin, Mısır 1381 (1952).

Süryani Mihail = Michel le Syrien, *Chronique,* editée pour la premiere fois et traduite en français par J.B. Chabot, Paris 1890-1910.

Şemseddin, M. (Günaltay), *İslâmda Tarih ve Müverrihler*, İstanbul 1340-42.

Şeşen, Ramazan, "Eski Arablar'a Göre Türkler", *Türkiyat Mecmuası*, XV (1969), 11-36.

Taberî = Abû Ca'far Muhammad b. Carîr al-Tabarî, *Tarîh al-Rusûl va'l-Mulûk,* ed. M.J. de Goeje, Leiden 1879-1898.

Taberî – Bel'amî == *Chronique de Tabari Abu Ali Mahammad Bal'amî,* Fransızcaya terc. Herman Zotenberg, Paris 1958.

Tenûhî, *Ferec* = Abû 'Ali Muhassin b. 'Ali al-Tanûhî, *Kitâb al-Farac Ba'd al-Şidda,* Kahire 1938.

Tekindağ, M.C. Şehâbeddin, "Lü'lüe" mad., *İA*.

Theophanes Continuatus, ed. İmmaniel Bekker, Bonn 1838.

Togan, *Giriş* = Togan, A. Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, cild I, İstanbul 1970.

, "İbn al-Fakih'in Türklerce ait Haberleri", *Belleten*, 45 (1948).

Töllner = Töllner, Helmut, *Die Türkischen Garden am Kalifenhof von Samarra,* Walldorf-Hessen 1971.

Turan, Osman, "Bâbek" mad., *İA*.

'Uyûn = *Kitâb al-'Uyûn va'l-Hadâ'ik fî Ahbâr al-Hakâ'ik*, ed. M. J. de Goeje ve P. de Jong. Leiden 1869. IV. cildi nşr. Omar al-Sa'îdî, Dımaşk 1972-73.

Vasiliev, *Amorium* = Vasiliev, A.A., *Byzance el les Arabes, I, La dynastie d'Amorium*, Bruxelles 1935.

_____, *Macedonienne — La Dynastie Macedonienne* (867-956), Bruxelles 1968.

Viollet, H, — Aslanapa, Oktay, "Sâmerrâ" mad., *İA*.

Vloten, G.van, *Récherches sur la Domination Arabe*, Amsterdam 1894.

Weil, *Chalifen* = Weil, G. *Geshichte der Chalifen*, Mannheim, 1848-1851.

Wellhausen, = Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sukutu*, Türkçe terc. Fikret Işıltan, Ankara 1963.

Wiet, Gaston, *Histoire de la Nation Egyptienne*, IV. voloume, (642-1517), Paris 1937.

_____, "L'Empire Néo-byzantin des Omeyyades et l'Empire Néo-sassanide des Abbassides", *Cahiers d'Histoire Mondiale*, I/1 (1953), 63-71.

Wittek, Paul, "Türkentum und Islam I", *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, LIX/3 (1928), 489-525.

Ya'kubî, *Tarih* = Ahmad b. Abî Ya'kûb b. Ca'far, *Tarîh*, ed. M. Th. Houtsma, Leiden 1883.

_____, *Buldan* = *Kitâb al-Buldân*, ed. M. J. de Goeje, Leiden 1892.

Yâkût = Şihâb al-Dîn Abî 'Abdullah al-Rûmî al-Hamavî, *Mu'cam al-Buldân*, Beyrut 1955-57.

_____, *İrşâd* = *İrşâd al-Arîb ile Ma'rifat al-Adîb (Mu'cam al- Udabâ*, ed. D.S. Margoliouth, Leiden 1907-31.

Yaltkaya, Şerefeddin, "Türklere dair Arapça Şiirler", *Türkiyat Mecmuası*, V(1936), 307-326.

Yıldız, Hakkı Dursun, *Mu'tasım Devrinde Abbâsî İmparatorluğu*, (basılmamış doktora tezi), İstanbul 1965.

_____, "Abbâsîler Devrinde Türk Kumandanları I, Boga el-Kebîr et-Turkî", *Türk Kültürü Araştırmaları*, II (1965), 195-203.

_____, "Abbâsîler Devrinde Türk Kumandanları II, Inak et-Türkî", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, II (1971), 51-58.

_____, "Mu'tasım'ın Halife Olmasında Türkler'in Rolü", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı Armağanı*, Ankara 1975, 19-29.

_____, "Abbâsîler Devrinde Türk Kumandanları : el-Afşin Haydar b. Kâvûs", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 4-5 (1974), s. 1-22.

_____, "Talas Savaşı Hakkında Bazı Düşünceler", Edebiyat Fakültesi Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan, istanbul 1973, s. 71-82.

Yınanç, Mükrimin Halih, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul 1944.

Al-Zâbit, Şâkir Sabir, *al-Turkmân fi'l-'Irâk*, Bagdad 1960.

Al-Zahabî, Abû 'Abdullah Muhammad b. Ahmad, *Tarîh al-lslâm*, Topkapı Sarayı III. Ahmed Ktb. nr. 2917.

_____, *al-'Ibar fi Habar man Gabar*, nşr. Salâh al-Dîn al-Munaccid, Kuvayt 1960-61.

Zambaur, *Manuel* = E. de Zambaur, *Manuel de Genealogie et de Chronologie pour l'Histoire de l'lslam*, Hannover 1927.

Zettersteen, K.V., "Mütevekkil" mad., *İA*.

Zeydan, Corci, *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, Türkçe terc. Zeki Magamız, İstanbul 1329.

DİZİN*

A

Âbâdan 217
Abbâs b. Hâşim b. Bâticûr 109
Abbâs b. Me'mûn 117, 134, 135, 151, 187
Abbâsîler 10, 29, 68, 75, 76, 88, 89, 90, 94, 95, 98, 100, 101, 102, 106, 107, 124, 125, 127, 128, 129, 149, 156, 196, 224, 241, 245, 246, 248, 263, 264
Abdullah (vezir) 240
Abdullah b. Abbâs 244
Abdullah b. Abdurrahman 203
Abdullah b. Ahmed 228
Abdullah b. Ali 93, 94
Abdullah b. Âmir 40, 43
Abdullah b. Hâzım 43, 46
Abdullah b. Ömer el-Bazyâr 157
Abdullah b. Sevvâr 43
Abdullah b. Seyyid b. Enes el-Ezdî 203
Abdullah b. Tâhir 108, 110, 115, 141, 142, 143, 144, 164, 171
Abdullah b. Yahya 240
Abdullah b. Zubeyr 46
Abdurrahman (b. Hâkan) 239
Abdurrahman b. Müflih el-Türkî 215, 217
Abdurrahman b. Rebî'a el-Bâhilî 41, 42
Abdurrahman b. Semure 43
Abdülvehhâb b. İbrahim 99
Abdülmelik (Emevî halifesi) 46, 129, 224
Abdülmelik b. Sâlih b. Ali 105
Abu'l-Mugîs Mûsa b. İbrahim 210
Adana 98, 99, 100, 194
Âferidûn el-Türkî 230
Afrika 39, 126, 248
Afşın 10, 111, 117, 122, 123, 127, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 154, 164, 171, 186, 187, 188, 189, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 206, 230, 234, 247
Afşîna 55

* Kitabın hemen her sayfasında geçmekte olan "Türk, Türkler, Arab, Arablar, Müslümanlar ve İslâm devleti" gibi kelime ve tabirler Dizin'e alınmamıştır.

Agâr b. Custân 212
Agartmışel-Türkî 219
Aglebîler 189, 233, 246
Ahmed b. Ebî Du'âd 142, 144, 146, 150, 151, 152
Ahmed b. Ebî Hâlid 137, 138
Ahmed b. Hâkan 178
Ahmed b. Hâlid 151
Ahmed b. Halil 135
Ahmed b. Hasîb 159, 161, 162
Ahmed b. Şa el-Alevî 212
Ahmed b. Muhammed b. Mu'tasım bkz. Musta'în
Ahmed b. Muzâhim 229
Ahmed b. Nasr el-Huzâî 211
Ahmed b. Togan 195
Ahmed b. Tolun 194, 229, 230, 233, 234, 248
Ahnef b. Kays 40
Ahvaz 105, 215, 216, 217, 236, 237
Akr Savaş 85
Aksaray 193
Alâ b. Ahmed 208
Alevî-ler 97, 106, 196, 212, 228, 229, 237
Ali (b. Ebî Tâlib) 40, 84, 95, 97, 106, 114, 152, 211, 212, 217, 228, 239
Ali b. Abân 217, 219, 237
Ali b. Amâcûr 232
Ali b. Şa 92, 104, 105
Ali b. Şa b. Mâhân 104
Ali b. Muhammed 217, 218, 219, 220
Ali b. Mûsa 106, 107, 114
Ali b. Yahya el-Ermenî 191
Amâcûr el-Türkî 214, 232
Âmid 37
Ammûriye bkz. Amorion
Amorion 11, 31, 122, 134, 135, 146, 186, 187, 188, 189
Âmul 44, 48, 56
Anadolu 39, 60, 68, 100, 101, 186, 187, 189, 190, 193, 195
Anavarza bkz. Ayn Zarba
Anbâr 95
Andreas 194
Ankara 5, 36, 71, 76, 90, 140, 187, 188, 189, 190, 251, 252, 253, 258, 263
Anucûr el-Türkî 210
Anzen 188
Arabistan 39, 196, 204, 205, 230
Aras 197, 200
Arbincan 52
Armeniakon 190
Arran 197
Arslan 69
Artakserkses 128
Asâtekin 232, 237, 244
Âsım b. Abdullah 58
Asker Mükrem 216, 219
Astarhan el-Hârezmî 78
Asya 18, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 126, 128, 252, 254, 259
Aşnas el-Türkî 109, 110, 111, 117, 121, 122, 123, 134, 135, 143, 149, 150, 153, 180, 186, 187, 189, 226, 227, 230, 242

Aşot Ardzruni 208, 209
Aşot b. Hamza b. Hacik bkz. Aşot Ardzruni
Atlah 70
Augustus 129
Avâsım 10, 97, 98, 100, 112, 116, 127
Avrupa 18, 75, 129
Avs b. Hacar 37
Ayn Zarba 100
Azerbaycan 4, 11, 41, 60, 63, 64, 65, 66, 67, 77, 93, 98, 108, 140, 143, 186, 196, 197, 198, 203, 206, 207, 234
Azgûtekin 232, 237
Azîn 200, 201

B

el-Bâb 41, 42, 60, 64, 79
Bâbek 11, 27, 108, 134, 140, 141, 142, 146, 147, 186, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 206, 207, 234, 259, 262
Bâb el-Âmme 148, 161
Bâb el-Cihâd 62, 195
Bâb el-Lân 65
Badgîs 47
Baga Hâkan 36
Baga Tarkan bkz. Kursul
Bagarat Bagratuni 208
Bagatur Tudun 72, 73
Bâgir el-Türkî 157, 163, 164
Baglûm el-Türkî 157
Başlad 11, 70, 75, 77, 89, 95, 96, 102, 104, 105, 106, 107, 109, 112, 113, 114, 115, 116, 119, 121, 123, 124, 126, 137, 138, 144, 153, 154, 162, 164, 165, 166, 168, 169, 171, 172, 173, 175, 179, 192, 198, 211, 215, 216, 218, 219, 229, 233
Bâhile 204, 205
Bahreyn 109, 236
Bar Hebreaus 76, 78, 251
Basiliaios I. 194
Basra 43, 44, 45, 83, 84, 109, 126, 180, 196, 214, 217, 236
Batı Türkistan 10, 68, 69, 72, 74, 136, 139
Bayık Beg 170, 172, 173, 176, 177, 178, 214, 243
Bâzmân bkz. Yâzmân
Bâzmâr bkz. Yâzmân
el-Bazz 197, 198, 199, 200, 201
Bedehşan 47
el-Bedendûn 111, 113, 115, 118
Bedevîler 204, 205, 213, 232
Bedlis 209
Behrâm Çûbîn 36
Bektemir b. Taşlemir 232
Bel'amî 25, 26, 51, 61, 63, 64, 66,
Belâzurî 26, 41, 63, 64, 66, 71, 76, 97, 99, 101, 138, 208, 235, 236,
Belencer 41, 42, 62, 65, 66
Belh 40, 43, 44, 47, 48, 49, 50, 55, 59, 215
Benû Dabbe 205
Benû Esed 211
Benû Hilâl 204
Benû Kinâne 204
Benû Murre 204, 205

Benû Numeyr 205
Benû Suleym 203
Berda'a 61, 63, 64, 65, 66, 76, 77, 93
Berîd 30, 239
Berka 111
Bermekîler 77, 103, 238, 246
Berzend 63, 65, 198, 199, 200, 202
el- Beşârud 111
Beşîr el-Türkî 201
Beykend 45, 48, 56, 57
Beylakan 65, 93
el-Beyzâ 41, 65, 67
Bezâverd 217
Bilgecûr 191, 193
Bitlis bkz. Bedlis
el-Biyâme 111
Bizans 11, 31, 36, 39, 93, 98, 99, 100, 101, 105, 110, 111, 112, 113, 116, 122, 129, 134, 150, 156, 160, 180, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 200, 202, 224, 225, 226, 227, 230, 231, 246, 248, 255
Boga el-Kebîr 111, 117, 122, 143, 155, 156, 157, 161, 165, 173, 180, 186, 190, 198, 199, 203, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 211, 230, 231, 235, 236, 263
Boga el-Sagîr 156, 157, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 207, 208, 236, 241, 243
Bucellarion teması 190
Bugrac 216
Buhara 29, 44, 45, 46, 48, 49, 50, 52, 53, 56, 57, 58, 59, 69, 70, 83, 84, 126, 136, 139
Buharalılar 84, 126
Buharalılar caddesi 84, 126
Buhar-hudat 49
Bukayr b. Abdullah 41
el-Bukullâr 190
Bulgarlar 17, 67
Buveyhîler 28, 247
Buzurcasâbûr 109
Büst 43
Büyük Zab 93

C, Ç

Câbir b. Velîd 228
Ca'fer b. Dinâr el-Hayyât 187, 200
Ca'fer el-Huşşakî 108
Ca'fer el-Mufavvız 233
Ca'fer b. Mu'tasım bkz. Mütevekkil
Ca'fer b. Mihracaşel-Kürdî 203
Ca'fer b. Yahya el-Bermekî 75
el-Ca'ferîye 155, 159
Câhız 90, 96
Câhiliye devri 37
Camgân 51
Celûla 213
Cenfâ 205
el-Cevsak 164, 179
Cerrâh b. Abdullah 61, 62, 63, 65
el-Cevsak 164, 179

Ceyhun 40, 43, 44, 45, 47, 51, 56, 58, 59
el-Cibâl 77, 157, 197, 198, 206, 212
Cibril b. Yahya el-Becelî 78
Cu'lân el-Türkî 218
Cungân 51
Cuzcan 49
Cüneyd b. Abdurrahman el-Murrî 57
Çaganyân 43
Çin 43, 50, 54, 55, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 90
Çinliler 68, 70, 71, 73, 74, 75

D

Dabil 209
Dâr el-Rakik 126
Daryal geçidi 67
Davûd b. Bâticûr 109
Dazimon 188, 255
Dazmana 188, 255
Dehistan 54
Derb el-Hades 187
Derbend 41, 60, 61, 62, 66, 67
Dervez 199
Deylem 77, 212, 213
Deyr el-Akul 216
Dımaşk 29, 110, 111, 115, 155, 156, 190, 210, 214, 230, 231, 232, 255, 260, 262
Dicle 37, 109, 148, 216, 235
Dimyat 227
Dineverî 112, 142, 254
Dîvân el-Harâc 238
Dîvân el-Mezâlim 239
Dîvân el-Tevkiî 239, 242
Dîvân el-Ziyâ ve'l-Nafakat 244
Doşanşehir 186
Dokuz Oşız 138
Dwin bkz. Dabil

E

Ebnâ 163, 177
Ebû'l-Abbâs 93, 95, 220
Ebû'1-Amûd el-Sa'lebî 210
Ebû Bekr 39, 97
Ebû Ca'fer el-Mansûr bkz. Mansûr
Ebû Şshak Muhammed bkz. Mu'tasım
Ebû'l-Türkî 218
Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Mütevekkil bkz. Mu'temid
Ebû Ahmed bkz. Muvaffak
Ebû Ahmed el-Muvaffak bkz. Muvaffak
Ebû Müslim 70, 72, 73, 88, 92, 93, 94, 103, 246
Ebû Nasr Mâlik b. Heysem 94
Ebû Nasr Muhammed b. Boga 173, 177
Ebû Sa'îd Muhammed b. Yûsuf el-Mervezî 208
Ebû Seleme 238
Ebû Suleym Ferec el-Hâdim el-Türkî 99
Eftalitler 35, 44, 46
Elcezîre 39, 60, 66, 78, 99, 105, 106, 112, 116, 233, 234
Emevî-ler 5, 9, 10, 14, 19, 43, 46, 59, 68, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 93, 98, 100, 105, 124, 126, 129, 156, 185, 196, 209, 224, 225, 245, 248

Emîn 77, 100, 102, 103, 104, 105, 114, 136, 137, 197
Emîrülümerâ 247
Emsâr 86
Endelüs 110, 246, 248
Erdebil 65, 199, 203
Ereşi 195
Ermeni 79, 188, 202, 207, 208, 209, 210
Ermeniye 41, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 76, 77, 78, 79, 93, 98, 143, 202, 207, 208, 210, 214, 234, 235, 261
Erzen 65, 209
Esed b. Abdullah el-Kasrî 56, 136
Eskişehir 187
Esmân bkz. Yâzmân
Eşres b. Abdullah el-Sülemî 56
Etil nehri 67
Etrâk 124, 125
Evliya 73
Evliya-ata 73
Ezd 55, 238

F

Fars (bölge) 196, 206, 214, 215, 236
Fars (kavim) 90, 91, 101, 127, 130, 139
Faryâb 49
Fâtıma 217
Fazl b. Karin 211, 231
Fazl b. Kâvûs 137, 199
Fazl b. Mervân 238
Fazl b. Rebî' 103, 104
Fazl b. Sehl 103, 105, 106, 107, 137, 244
Fazl b. Yahya el-Bermekî 77, 136
Fedek 205
el-Ferâgine 172
Ferec el-Türkî 105
Fergana 40, 47, 52, 53, 54, 55, 59, 69, 70, 72, 85, 119, 120, 135, 136, 137, 139, 172
Fergânalılar 201, 212
Feth b. Hâkan 90, 155, 156, 157, 158, 159, 192, 227, 231, 240, 242
Feyyum 229
Fezâre 205
Fırat 37
Filistin 214
Fîrûz 43, 85
Furûriye 192
Fustat 227

G

Genesios 122, 188
Gılmân el-Etrâk 124
Göktürk-ler 17, 35, 36, 52, 68, 72, 74, 136, 139
Göktürkler 35, 36, 139
Grek 128
Gurek b. Şişid 52, 53
Gülbâtekin 231
Gülek Boğazı 186

H

Habeşiler 37
Haccâc b. Yûsuf 47, 52, 53, 84
el-Hades 99, 187
Hâdî 97

Hâkan 57, 58, 62, 63, 64, 65, 67, 90, 123, 127, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 178, 179, 192, 193, 211, 227, 228, 229, 231, 238, 240, 242
Hâkanîler 244
Hâkan Urtuc 123, 127
Haleb 29, 232
Halef el-Fergânî 194
Hâlid b. Abdullah el-Kasrî 55
Hâlid b. Bermek 95
Halku'l-Kur'ân 152
Hamcird 51
Hamdaveyh b. Ali b. Fazl 207
Hamdûn b. Şsmail 148
Hammâd b. Cerîr 204
Hammâd el-Türkî 95, 96
Hân Hara (Kara) 136
Hanikin 105, 179, 214
Hârezm 44, 46, 47, 51, 52, 53, 104
Haricî 84, 114, 116, 196
Haricîler 109, 196, 213, 214, 232
Hâris b. Amr el-Tâî 64
Hâris b. Sîmâ el-Şarâbî 215, 236
Hâris b. Sureyc 57, 58
Hârûn b. Şsa b. Mansûr 144
Hârûn b. Suvartekin 157
Hârûn el-Reşîd 75, 77, 79, 98, 99, 100, 102, 103, 127, 136, 246
Hasan b. Sehl 103, 105, 107, 238
Hasan b. Kahtaba el-Tâî 99
Hasan b. Zeyd 212, 213
Hashas b. Savr el-Sadûsî 84
Hassan b. Hanzala 37
Hâşim b. Bâticûr 197
Hâşimî ailesi 102
Hâşimîye 95
Hâtim b. Nu'man el-Bâhilî 60
el-Havf 229
Haydar b. Kâvûs bkz. Afşn
Hazarlar 10, 17, 38, 41, 42, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 76, 77, 78, 79, 143, 257
Hazar Tarhan 67
Hemedan 94, 105, 197, 212
Hendek muharebesi 39
Heraklios 36, 98
Herat 44, 215
Herseme b. A'yân 99, 106
Hezaresb 51
Hılât (Ahlat) 65
Heştâdsar 199
Hıms 165, 210, 211, 231, 232, 233
Hısn Bâhile 205
Hicaz 11, 99, 105, 150, 203, 204, 205, 227
Hind 102
Hindistan 75
Hire Arab devleti 36
Hişâm b. Abdülmelik 62
Hiuan-tsâng 69
Hocend 53, 55, 56
Horasan 38, 40, 43, 44, 45, 46, 47, 51, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 72, 75, 77, 87, 88, 90, 91, 96, 99, 100, 101, 103, 104, 106, 108, 109, 115,

119, 136, 141, 142, 163, 171, 213, 216, 234, 235, 245, 246
Horasanlılar 89, 90, 99, 100, 101
Hotan 71, 72
Hotarmışel-Türkî 213, 243
el-Hûf 111
Hulefâ-i Râşidîn 129, 196, 245
Hulvân 105, 236
Hunlar 68, 73
Hurrazâd 51
Hurremîler 196
Hurremîye 197, 258
Husrev Pervîz 36
Huttel 56, 58, 137
Huzâ'a 94
Huzeyfe b. Esîd 41
Huzeyfe b. el-Yemânî 42
Hüseyn b. Ahmed el-Kevkebî 212
Hüseyn b. Ali 97
Hüseyn b. Muhammed 211

I, İ

Ifrıkiyye 233
Inak 117, 121, 122, 123, 127, 135, 143, 150, 151, 153, 154, 159, 171, 186, 187, 200, 203, 206, 226, 227, 235, 242, 243, 247, 263
Irak 30, 37, 44, 45, 47, 50, 53, 54, 55, 66, 84, 85, 89, 99, 105, 106, 112, 114, 119, 121, 126, 155, 156, 229, 249
Isık Göl 69, 72
Şbn Azîz 229
Şbn el-Adîm 29, 230, 231, 232
Şbn el-A'sem 27, 61, 66, 76, 93
Şbn el-Esîr 27, 28, 60, 61, 70, 72, 96, 232
Şbn el-Fakîh 30, 99
Şbn Havkal 30, 120, 121
Şbn Hurdadbih 30, 108
Şbn Kuteybe 31, 108
Şbn Tagribirdi 60, 120, 121, 122,
Şbn Tayfûr 160
Şbrâhim 244
Şbrâhim b. Mehdî 105, 106, 107, 109, 114, 116
Şbrâhim b. Sîmâ el-Türkî 216
Şhsan Gazili 191
Şhşdîler 249
Şi vadisi 69
Şran 35, 36, 39, 40, 103, 128, 129, 139, 145, 176, 197, 238, 246, 259
Şranlılar 18, 107, 108, 119, 163, 197, 238, 246
Şa b. Ferruhanşâh 170
Şa b. Mehdî 97
Şa b. Şeyh 214, 232
Şbicâb 53
Şfahan 36, 157, 197, 206, 233
Şhâk b. Şbrâhim b. Mus'ab 144, 206
Şhâk b. Şmail 209, 210
Şhâk b. Kundacık 61, 217, 233, 234
Şkender 128
Şkenderiye 110, 228, 229
Şmail b. Şhâk 216
Şpanya 75

Şstanbul 60, 187, 189,
Şalya 190

K

Kabac Hatun 44, 45
Kâbe 102, 114
Kabîha 174, 176
Kabul 43
Kadıköy 36
Kafkaslar 38, 39, 41
Kahire 70, 111, 139, 253, 254, 256, 257, 260, 262
Kalâmiyya 194
Kantûrâ 38
Kao Sien-tche 69, 71, 72
Kapagan Kaşun 68, 139
Kara Buşa 136, 140
Kara Hân 140
Karaşar 71, 72
Karinîler 144
Karluklar 72, 73, 74
Karmatîler 196
Kartaca 128
Kasak 67
Kasım bkz. Mu'temin
Kâşgar 54, 71, 72
Katan b. Kuteybe 58, 59
Katul 153
Kavâd 35
Kâvûs 135, 137, 138, 139, 141, 264
Kayı 44
Kayıg bkz. Kabac Hatun
Kayıglıg 237
Kayıh bkz. Kabac Hatun
Kays 40, 110, 203
Kayseri 190
Kaz-ova 188
Kazvîn 97, 212, 236, 237
Kefertûsa 210
Kelân-Rûz 200
Kelb kabilesi 210
Kerbelâ 84
Kesta Stypiates 194
Kınnesrîn 98, 231, 232
Kıpçaklar 61
Kıptîler 111
Kızılırmak 187, 189
el-Kindî 110, 111, 121, 226, 228, 229
Kirman 47
Kiros 128
Kiş 45, 46, 47, 50, 53, 57, 59
Konya 195
Kubbet el-Türkîye 39
Kuça 69, 71, 72
Kûfe 44, 92, 95, 163, 211, 227, 237
Kûhistan 44
Kumis 107
Kur'ân 36, 152
Kursul 55, 58, 59
Kuteybe b. Müslim 44, 47, 48, 49, 52, 53, 68, 87
Kültegin 52
Küncûr el-Türkî 219, 237
Kür nehri 67
Kürtler 203, 206, 213, 215
Kütûb el-Sitte 38

L

Liu En-Lin 71, 72, 73, 258
Lûrla 188
Lü'lü'e 191

M

Magrib 233
el-Mahûza 155
Makdisî 70, 77, 113, 114, 120,
Malatya 98, 99, 134, 186, 192, 193
Mancûr 232
Mani 197
Mansûr 76, 78, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 103, 127, 144,
Maraş 98
Marius 128, 261
Mâsebezân 236
Masîsa 98
Mâsicûr bkz. Davûd b. Bâticûr
Maskanîn 195
Matmûra 193
Mâverâünnehr 38, 40, 44, 45, 46, 47-52, 54, 55, 56, 58, 68, 70, 90, 91, 120, 126, 136, 139, 144
Mâzyâr b. Karin 142, 144, 146, 211
Medâ'in 36
Medîne 97, 204, 205, 227
Medîne Mübârek 97
Megaribe 83, 164, 170, 174, 177, 178, 185, 207
Mehdî (halife) 96, 97, 99, 105
Mehdî b. Ulvân el-Harurî 109
Mekke 204, 227
Melendiz 193
Memlûk 124
Me'mûn 10, 18, 19, 26, 30, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 124, 125, 127, 129, 130, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 146, 149, 150, 151, 152, 171, 179, 185, 187, 193, 197, 235, 238, 244, 246, 247
Mengü-çur 140, 143, 144, 148, 202, 203
Merâga 199
Merâcil 103
Merend 207
Mersin 194
Merv 40, 44, 47, 48, 49, 50, 59, 91, 102, 105, 107, 108, 109, 113
Merv el-Rûd 40, 47, 49
Merzûbân b. Türkeş 144, 145, 146
Mesleme b. Abdülmelik 60, 64, 66
Mesrûr el-Belhî 216, 219, 236
Mes'ûdî 27, 113, 154, 155, 160, 167, 173, 201, 240
Mevâli 56
Mezdek 197
Mısır 25, 29, 75, 108, 109, 110, 111, 115, 116, 119, 121, 125, 164, 198, 214, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 233, 234, 248, 249
Mihail III 190, 191
Mihrecânkazak 236
Muâviye 43, 44, 83, 84, 106
Mûbez 144, 145
Mudar 106
Mu'eyyed 156, 160, 169, 170

Mufaddal 47
Muhammed b. Abdullah b. Tâhir 164, 165, 166, 168, 169
Muhammed b. Abdülmelik el-Zeyyât 144, 145, 150, 151, 152, 242
Muhammed b. Ali 228
Muhammed b. Bu'ays 206, 207
Muhammed b. Ca'fer 211
Muhammed b. Fazl el-Carcarâî 242
Muhammed b. Hamdaveyh 210
Muhammed b. Hâtim b. Herseme 207
Muhammed b. Mervân 60
Muhammed b. Muvellid el-Türkî 219
Muhammed b. Râşid 170
Muhammed b. Sâlih el-Hâşimî 204
Muhammed b. Sûl 92, 93, 244
Muhammed b. Tâhir 216
Muhammed b. Vâsık bkz. Müh-tedî
Muhammed b. Vâsıl 214, 215, 236
Muhtara 218, 220
Mukan 63
Muktedir 92
Muntasır 11, 155, 156, 157, 159, 160, 161, 167, 191, 192, 227, 240, 241, 243
Mûsa bin Abdullah 46
Mûsa b. Boga el-Kebîr 157, 165, 176, 177, 178, 179, 180, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217 218, 232, 233, 236, 237, 243
Mûsa b. Emin 104
Mûsa b. Ka'b 78
Mûsa b. Otamış 218
Mûsa b. Zurâre 209
Musul 65, 78, 92, 93, 99, 143, 173, 177, 203, 206, 213, 232, 233, 234
Muşbkz. Taron
Mu'tasım 10, 19, 26, 29, 30, 105, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 127, 130, 133, 134, 135, 138, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 154, 161, 162, 172, 179, 180, 185, 186, 189, 197, 198, 200, 202, 203, 223, 226, 230, 234, 240, 241, 242, 244, 247, 248, 249, 263
Mu'temid 11, 30, 179, 180, 181, 193, 213, 214, 215, 216, 217, 232, 233, 234, 236, 240, 241, 243
Mu'temin 102, 104
Mu'tezile 239
Mu'tezz 11, 154, 155, 156, 160, 161, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 192, 193, 211, 213, 228, 229, 232, 236, 239, 240, 243

Muvaffak 181, 215, 216, 218, 219, 220, 233, 234, 236, 241, 243
Muzâhim b. Hâkan 192, 193, 211, 228, 229
Mübârek el-Türkî 97
Müflih el-Türkî 212, 215
Mühelleb b. Ebî Sufra 43, 47
Mühtedî 11, 175, 176, 177, 178, 179, 214, 237, 243
Müsâfir b. Kesîr el-Şârî 93
Müsâvir b. Abdülhamid el-Şârî 213
Müslim 39
Müslim (Horasan valisi) 55, 56
Müslim b. Nasr 111
Müsta'în 11, 161, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 175, 192, 193, 210, 211, 232, 236, 241, 243, 244
Mütevekkil 10, 26, 120, 149, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 163, 164, 167, 168, 170, 175, 179, 180, 189, 190, 191, 206, 207, 208, 210, 225, 227, 228, 230, 231, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244

N

Nâbiga el-Zubyânî 37
Narşahî 29, 45
Nasr b. Sa'd 170
Nasr b. Seyyâr 55, 58, 59, 85
Nasr b. Şebes el-Ukaylî 106
Necâh b. Seleme 239
Necm b. Hâşim 79
Nehr el-Rân 62
Nesef 45, 50, 53
Nevşehir 110
Nişle 193
Nihâvend 40, 41, 92
Nisâbûr 40, 44, 46
Nîzek Tarhan 44, 48, 49, 50
Nuhayla 205
Nuh b. Esed 108
Nûşirevân 35

O, Ö

Oğuzlar 108
Olga Pinto 242
Osman (halife) 40
Otamış 156, 161, 162, 163, 218, 241, 243
Ömer (halife) 39, 40, 41, 83, 97
Ömer b. Abdülazîz 56, 60
Ömer b. Ferec 151

P

Pers şmparatorluşu 128
Peygamber 9, 35, 37, 38, 39

R

Râfi' b. Leys 102, 104, 237
Ramhürmüz 215, 216
Râmisan 48
Ras Tarhan 77
Ravzat el-Abân 205
Rebî' b. Ziyâd el-Hârisî 44
Reşîd el-Türkî 84
Rey 36, 42, 105, 212, 213, 236, 237
Ridde hareketi 39, 196

Rumlar 36, 90
Rutbil 50, 51

S, Ş

Safedî 231, 232, 260
Saffârîler 11, 180, 213, 214, 215, 216, 218, 248
Sa'îd b. Abdülazîz 55
Sa'îd b. Amr el-Haraşî 55, 64, 65
Sa'îd b. Humeyd 70
Sa'îd b. Osman 45
Sa'îd b. Sâcûr 109
Sa'îd b. Selm b. Kuteybe el-Bâhilî 79
Salandu 195
Sâlih b. Abbâs el-Türkî 210
Sâlih b. Ali b. Abdullah 99
Sâlih b. Müslim 53
Sâlih b. Vasîf 172, 173, 176, 177, 214, 243
el-Sallâbî 237
Saltuk el-Türkî 228
Sâmânîler 108
Samosata bkz. Sümeysat
Samsat bkz Sümeysat
Samalû 190
Sâmerrâ 10, 11, 20, 21, 25, 27, 30, 31, 117, 119, 122, 123, 124, 126, 127, 133, 140, 141, 142, 143, 153, 154, 155, 156, 161, 162, 164, 165, 169, 171, 172, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 190, 192, 193, 202, 203, 204, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 216, 218, 225, 230, 231, 232, 233, 234, 236, 237, 240, 241, 243, 244, 246, 248, 249, 250
Sâsânî-ler 35, 36, 37, 38, 40, 74, 129, 224, 225, 238, 246
Sâtekin el-Türkî 213
Savra b. Hurr 57
Sehl b. Sunbat 202
Selçuklular 125, 247
Selmân b. Rebî'a 41, 42
Selm b. Ziyâd 45
Semerkand 45, 48, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 69, 70, 75, 108, 120, 135, 136, 139
Serahs 40, 107
Serûc (Suruc) 187
Sevâd 96
Seyhun 38, 55, 139
Sezar 128
Sicilya 75, 189
Sicistân 43
Sîmâ el-Dımaşkî 242
Sind 43, 202, 215, 234, 235
Sistân 43, 214
Sılavlar 90, 126
Soanda 110
Sogdlar 18
Soşul 45, 46, 145
Subeyt el-Nahranî 61
Sugur 10, 12, 30, 97, 99, 100, 101, 102, 112, 116, 127, 134, 190, 191, 192, 193, 194, 196, 230, 231
Sugur el-Cezerîye 98
Sugur el-Şâmîye 98
Sûk el-Nahhâsin 126

Sûk el-Rakîk 126
Sûl 85, 92, 93, 244
Sûlî 30, 92, 93, 94, 96, 243, 244
Sultan-su 186
Su-lu 55, 58, 59, 69, 136
Sumeysat 190
Sundus 110
Sur 232
Suraka b. Amr 41
Suriye 29, 39, 63, 66, 89, 97, 98, 105, 108, 115, 116, 129, 205, 230, 234
Suriyeli-ler 64, 84, 85, 89
el-Suvârikîya 204
Süleyman (halife) 54, 85
Süleyman b. Abdullah 171, 172, 175
Süleyman b. Câmi 218, 219
Süleyman b. Sûl 85
Süleyman b. Vehb 240
Şahak el-Hâdîm 241
Şahrbarâz 41
el-Şâkiriye 162, 163, 164, 170, 192, 207
Şam 37, 78, 99, 230
Şammâh b. Zirâr 37
Şaş 52, 53, 55, 59, 70, 72
Şattularab 217
Şehrzor 94
Şîîler 104
Şirvan 64
Şica' b. Kâsım 162, 163
Şırta 239

T

طباغوا el-Türkî 216
Taberî 25, 26, 27, 28, 44, 45, 51, 52, 60, 61, 63, 64, 70, 76, 77, 78, 84, 85, 92, 93, 95, 97, 99, 105, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 138, 142, 143, 144, 155, 157, 192, 193, 201, 208, 225, 229, 230, 232, 237, 240, 241, 242
Taberistan 77, 144, 212, 213, 216
Tâhir b. Hüseyn 104, 106
Tâhir b. Muhammed 171
Tâhirîler 11, 26, 153, 154, 164, 171, 212, 215, 235, 246
Talamcûr 237, 244
Talas 69, 70, 71, 73, 74, 75
Talkan 49
Ta-lo-se bkz Talas
T'ang hanedanı 68, 71
Taras bkz Talas
Tardûşel-Türkî 204
Tarhan bkz Tarhûn
Taron 208
Tarsus 98, 99, 100, 101, 113, 186, 187, 193, 194, 195
Taşkent 55, 70, 71, 72, 135, 136, 139
Taştemir 215, 217, 232
Tavvâf b. Gallâk 84
Tayy 90
Tekin el-Buhârî 218, 219, 236
Tekrit 213
Theophilos 186, 187, 188, 189, 200
Tibet 69
Tiflis 65, 209, 210
Tirmiz 45, 46
Toharistan 40, 43, 44, 47, 48, 49, 50, 56, 58, 69, 215

Tokat 188
Tolun 108, 194, 229, 230, 233, 234, 248
Tolunîler 230, 232, 233, 249
Toros dağları 97, 135
Tuğşada 50, 69
Tung Yabgu 36
Turhal 188
Tus 44, 102, 103, 107
Tuvana 118
Türkeşler 48, 55, 56, 57, 58, 59, 68, 69, 72, 74, 136, 145, 146
Türk-oğlu bkz IV. Hürmüz
el-Türkî 94, 216, 229
Türkistan 5, 10, 17, 44, 46, 68, 69, 72, 73, 74, 128, 129, 136, 139

U

Ubeydullah b. Abdullah b. Tâhir 171
Ubeydullah b. Yahya b. Hâkan 154, 159, 179, 238
Ubeydullah b. Ziyâd 44, 45, 83, 84, 86, 126
Ubulla 217
Uceyf b. Anbase 134, 135, 187
Ulug Tarhan el-Türkî 229
Ulukışla 191
Uşrusana 53, 59, 119, 135, 136, 137, 138, 139, 140, 141, 143, 172
el-Uşrusanîye 172
Utayf b. Ni'me el-Kelbî 211
Uzeyze b. Kattâb el-Sülemî 204

V

Van 209
Vâsık 10, 147, 150, 151, 152, 175, 202, 203, 204, 206, 227, 230, 235, 242, 243, 244
Vâsıt 84, 216, 219
Vasîf el-Türkî 121, 123, 151, 153, 156, 157, 159, 160, 162, 163, 164, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 191, 192, 206, 239, 241, 242, 243
Vaspurakan 208, 209
Velîd (halife) 54, 60
Versân 63, 64, 65
Viranşehir 186

W

Wellhausen 86

Y

Yâcûr 176
Yahya b. Hâkan 154, 159, 179, 238
Yahya b. Mu'âz 115
Yahya b. Süleyman 232
Ya'kub b. Leys 215
Ya'kubî 42, 63, 64, 71, 76, 95, 109, 110, 113, 138, 140, 193, 201, 208, 231, 235, 242
Yâkût 30
Yarcûh el-Türkî 213, 243
Yâzmân 193, 194, 195, 196
Yegânkent 136
Yemâme 109, 203, 205

Yeşlırmak 188
Yemen 35, 105, 110, 213, 227
Yezducerd III 40, 41, 43
Yezîd (b. Muaviye) 45
Yezîd b. Abdullah el-Türkî 227
Yezîd b. Abdülmelik 61
Yezîd b. Mezyed 79
Yezîd b. Mühelleb 54, 85
Yezîd b. Useyd el-Sülemî 76, 77
Yûsuf b. Muhammed 208, 235, 236

Z

Zabulistan 50
Zambaur 232
Zamm 44, 48
Zencân 212
Zencîler 11, 180, 196, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220
Zeydîler 213, 216
Zibatra 186
Zîrek el-Türkî 207, 209
Ziyâd b. Ebîh 43, 44, 84
Ziyâd b. Sâlih 70
Zubeyde 103
Zuheyr b. el-Türkî 94
Zunbil bkz. Rutbil
Zuttlar 109